No. १३८६

Title भवानन्दी प्रकाशे उपाधिवादः

Author महादेव पण्डितः

Extent ११९ Age x

Subject न्याय वैशेषिक

११९ पत्रे

मकरन्दी प्रकाशे उपाधिवादः

१३८६

श्रीसिद्ध्यै गौरीविजयते ॥ नत्वा शिवं शिवासूनुं महादेवेन धीमता उपाधौ क्रियते व्याख्या व्याप्तिमवानंदं गिरां स्फु-
ट स्फूर्त्ति अनेन प्रकारेणास्यार्थः योजनतायां पुयोद्धनत्वाभावमिति प्रकृतान्यथायोजनायां नतु मूलेऽयथा-
श्रुतयोजनयैव व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकव्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वस्योपाधौ लाभेऽप्रतियो-
गिज्ञानविषयास्वज्ञानजन्यत्वाभावज्ञानप्रयोज्यव्यभिचारज्ञानाभावसंपादनद्वारा व्याप्तिनिश्चयप्रयोज- 1
कत्वस्यार्थतो लाभेन व्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपोपयोगस्य न लाभ इति श्रारणामन्यथायोजनानुसरणफ-
लमिति चेन्न यथासन्निवेशपदैरपि व्यभिचारव्याप्यत्वग्रहेतोर्दृशज्ञानविषयत्वसंभवेन निरूपणीयमताप-
त्तानव्याप्तेरुपयोगस्य लाभायान्यथायोजनानुसरणस्य फलत्वात् एतेन व्याप्तिनिरूपणायां तदं व्याप्ति-
पैकसंबंधित्वज्ञानात्व निश्चयप्रतिबंधकव्यभिचारज्ञानसंपादकज्ञानविषयत्वेन रूपत स्योपाधेस्त्र ल्ला-
न हेतुत्वेऽपि ज्ञानहेतावच्छेदक तादृशज्ञानविषयत्वरूपग्रसंगेन यथा स्फुटयोजना कृत्स्नेनोपाधिनिरूपणा-
संभवेः अन्यथायोजनारूपं येरोपोह्या नानुसरणीमित्याशामपेलामपि निःशंकापि निरस्ता न यासत्तु न्ते रो स्या

म०अ०

घटादेरपि निरूपणीयत्वापत्तेः । न चान्यथायोजनायामपि कथं घटादिव्याप्यत्वेनोपाधेर्ज्ञानलाभः व्यभिचारोपाधि
व्याप्यत्वग्रहे व्यभिचारज्ञाने सति उपाधिज्ञानस्येव व्यभिचारे घटादिव्याप्यत्वग्रहे व्यभिचारज्ञाने सति घटादिज्ञा
नस्यापि संभवादिति वाच्यं । अन्यथायोजनायां व्याप्यत्वेन व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्यज्ञानविधया व्यापकाभिमतो 2
पाधिज्ञानजनकत्वलाभेऽपि वस्तुगत्योपाधौ व्यभिचारव्यापकताया लाभेऽप्युपाध्यभावस्य व्यापकाभावविधया व्या
प्तिनिश्चयविघटकव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिसंपादकत्वलाभेऽप्युपाधेरवश्यज्ञानजन्यत्वस्याभावज्ञानेन व्यापकाभा
वे संपत्तिद्वारा व्याप्यव्यभिचाराभावरूपव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वस्यार्थतो लाभेऽप्येतादृशप्रयोग्यत्वस्याव्याप्ति
निश्चयप्रयोजकत्वरूपस्य घटादिव्याप्यत्वेनोपाधेर्ज्ञानस्य लाभसंभवात् । न चोक्तरीत्या साध्यादिव्याप्यत्वग्रहे
नैवोपाधिनिरूपणासंभवेऽपि आग्रन्थानस्यापि सांगत्वं योज्यमिति वाच्यं । अन्यथायोजनाया आवश्यकत्वे
नतंगस्योपाध्यज्ञानस्यैव संगतित्वसंभवे वहिरंगस्य संगायपरित्यागस्यैवोचितत्वादित्यभिसन्धानमर्दः । आशास्तिकं पोरा रम०

वं न दोषायेत्यत आह नव्यास्त्विति असंगतत्वादिति उपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वादि
तिभावः उपोद्घातस्य निश्चयसंभवतो योद्घातस्य ननु पक्षाभावेन प्रयोजनतया व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वमभिवा
त्वात् संपादकताऽविषयत्वरूपप्रसंगस्य चलाभिनतस्याकरोत्साधयादिसाधारण्ये २५ नयानस्यापि निरूप
णीयतायत्तिरत आह नन्वित्येषेत्यादि केचित्तु उपाधिसंदेहे न सर्वत्र व्यभिचारसंदेहसंभवेन व्याप्तिनिश्च 3
याऽप्रयोजकत्वशंकाकारणाभावादनुमानप्रमाणाभिमुखं न चार्वाकं प्रति काशिकत्वकारणाधीनस्योपा
धिज्ञानस्य तदधीनव्यभिचारज्ञानस्य चासार्वत्रिकत्वात् तदभावदशायां व्याप्तिनिश्चयो न दुर्घट इत्यस्तु नरि
नं तत्र सर्वेषूपाधिनिरूपणं विमापि निवेहतोति पक्षाश्रनम् लक्षणस्य सिद्धोपोद्घातसंगतिमेवं संभवतीत्या
त्पक्षाप्योजनयाभिप्रायाकेऽपोद्घातसंगतिरपि कल्पनागौरवादिदोषग्रस्तत्वालोच्य दीधितिकारेणासंग
तिपरतयोपाधिज्ञानादिस्याद्विमूले व्याख्यातं प्रतिबंधकत्वदीधितौ निरूपयिष्यते निरूपणकं तेषाल थानिरू

परोक्षद्धिधीर्यातार्थस्यापाधकमकिलस्यान्वयः । आहसप्तमंगानुकूलं पूर्वनिरूपितव्याप्तेः स्वनिष्ठपाभाव
प्रयोजकीभूतव्यभिचारज्ञानकारणज्ञानविषयत्वरूपं संबंधमुपाधावाह स एवः सोपाधौ सिद्धिकर्मत्वसिद्धि
करणत्वरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्नोसंभव इत्यत आह व्याख्यायां साध्यत्वेनेति व्यापकत्वेनेति आत्मच्छत्वाध्याप्य 4
त्वस्य पूर्वनिपातः उक्तरूपसाध्यत्वसाधनत्वयोर्विवक्षितविवेकेन व्याप्यत्वव्यापकत्वयोः पर्यवसानादिति भा
वः अभिमानस्यान्यस्य विशेषणत्वादिति उपलक्षणावच्छेदकरूपान्तानाद्युक्तरणस्य हेयत्वाय सोपलक्ष
णत्वासंभवादिति भावः सर्व अभियमेनाभिमानकल्पनान्वदोष इत्यत आह साध्याभावच्छेदकालेनाभिति
आवश्यकत्वरहितेत्यन्य यामर्वस्य विषयत्वे किंचिदभिमानविषयत्वेनाभिमनं तस्या व्यावर्तकत्वायेत्यर्थ इति
भावः दीधितौ स्वसमनियतनिन्दवच्छिन्नेति निरूपितस्वसनियतत्ववच्छिन्नेति ष्टस्य व्यभिचारस्योन्नायकत्वस्यार्थः एक
स्यैव रूपद्वयस्य प्रकारसंबंधोभयपरत्वमिस्याशयेनाह व्याख्यायां एकप्रकारेणेति न चान्याभेदस्य नतो राम०

पार्थत्वे एकसंबंधेनेत्यत्रान्वयः अवच्छिन्नत्वस्य तन्नोपार्थत्वे च एकप्रकारेणोत्पन्नानन्वयइत्यतिवाच्यं भे
देभेदस्य साधारणोपादानत्वस्य तन्नोपार्थत्वेनोभयापाद्यायोपपत्तेः अभिमानघटितेयथाकृतलक्षणसाधार
ण्यापाद्यधूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निदेशनिष्ठसंभवादित्यर्थः व्यभिचारित्वाव्याप्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकोपाधिव्यापकाभावरूपानौपाधिकत्वं विहाययावद्व्याधिव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वपरिग्र 5
हेणान्योन्याश्रयोपपादनेबीजमाह धूमवान्वह्नेरित्यादिनसामग्रीरूपोपाध्यभावज्ञानं निरूढोपाध्यभा
वरूपानौपाधिकत्वज्ञानं यावद्व्याधिव्यापकेत्यादिग्रन्थानौपाधिकत्वशरीरेसाध्यव्यापकत्वस्यैव निवेशे
दीधितौ व्याख्यायां च उपाधिव्यापकत्वनिवेशः प्रत्युताप्रिमाद्येराउपाधेः साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपत्वेके सा
धनस्योपाधिव्याप्यत्वपर्यवसन्नेउपाधेरेवसाध्यत्वादित्यत्वेयथावत्स्वव्यभिचारीसाधनौपाधिकत्वं नरूपाि
ताणवीजमाह यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिनाउकरूपेत्यावत्स्वव्यभिचारीत्यादिरूपेत्यर्थः अन्योन्याश्र

यमुपयम्यादृश्यमिधमन्निहितादिनानत्रापि यावद्दोर्दृधनेत्साधकारकज्ञानेऽपितन्निरूपकत्वेतिश्चाद्वैधनति
हृन्निरूपकत्वेत्यर्थः तद्व्याप्तीति श्चार्दृधनव्याप्तीत्यर्थः एवमग्रेऽपि तद्व्याप्तिनिरूपकत्वं धूमनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं
नात्साध्यपदेति यद्यपि श्चान्योन्याश्रये चक्रके वा साध्याप्रयोज्यत्वेन व्याप्तिरूपकस्य व्यवधाने श्चान्योन्याश्रयःध्व 6
योर्व्यवधाने चक्रकं व्यवधानाभावे श्चात्माश्रय इति विवक्षणे राडुद्दरस्याशयेनेदं मन्तान्तर्मिति। एतन्मते
व्यभिचारिसाध्यत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकोपाधिव्यापकाभावत्वमेवान्योपाधिकत्वं यत्रेति तथा
चैतन्मते प्रकृतेऽसवेमेव व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वस्वरूपमिति भावः उपाधिव्यापकेस्य तु उपाधिव्यापकाभा
वरूपान्योपाधिकत्वशरीरान्तर्गतोपाधिव्यापकत्वे असंभवादिति व्याप्तेरप्रवेशादिति भावः उपाधिव्यापकेसा
ध्येयावदुपाधिव्यापकव्यापकव्यापकत्वरूपान्योपाधिकत्वशरीरान्तर्गतोपाधिव्यापकत्वे अन्याहृशेतिन
धत्रिहेत्यादिरूपेत्यर्थः अपरिहारादिति व्याप्तिनिरूपकत्वरूपस्यान्योपव्यापकत्वस्याप्रवेशादिति भावः एग०

अत एव स्वमते यत्र तेन सर्वस्य व्यापकत्वस्य व्याप्तिनिरूपकत्वस्वरूपत्वाभावादेव अपदार्थेति अनव
स्थायामन्योन्याश्रयपदार्थत्वाभावादिति भावः। केचित्तु अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमिति स्वसत्वादि
त्वाद्यसंबद्धेनो संयोगादीनां साध्यव्यापकत्वं हृद्यगुणानामेवाभिधेयत्वादिसाध्यसंबद्धेनो संयोगादीनां संयो
गाभाववादेनासाधनव्यापकत्वे चेत्यर्थः। उपपादयितुमिति उपपादनफलं वा संबद्धेनेत्यासुपाधित्वं संपा
दनं नूनं संबद्धेनो वा नुपाधित्वसंपादनमिति भावः। आह अव्याप्यवृत्तिव्यावृत्तं प्रतियोगित्वमाह व्याख्यायां
न ह्यधिकरणावृत्तित्वमिति वृत्तित्वे उपाधिनाघटकसंबंधेनेत्यस्यान्वयः संबंधभेदेऽप्युपाधिनाघटकसंबंधा
ससंबंधत्वव्यासेधे इति आदेर्धिनादेरपि वृत्त्यादिसमानाधिकरणादेर्धनाभाववधधिकरणोकालादेःका
लिकादिसंबंधेन वृत्तित्वयासाधनाव्यापकत्वासंभवादिति भाव। अत्र नन्वं द्रव्यत्वादिसाध्ये गगनान्य
त्वादेर्द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणगगना॰ नान्यत्वाभावाधधिकरणगगनादेः संबंधसामान्येनैवावृत्ति

भ॰प्र॰ तथासाधनव्यापकत्वसंभवेनासंभवासंभवात् द्रव्यत्वेऽपि स्मुक्तं द्रव्यत्वाद्यभावेति न च संयोगाभावाधिकर
णगुणावृत्तित्वस्य संयोगसत्त्वादेव संयोगस्याधा॰स॰नाव्यापकत्वसंभवे द्रव्यत्वाद्यभावपर्यंतानुधावन
मफलमिति वाच्यं द्रव्यगुणान्यतरसंयोगाभावाधिकरणगुणावृत्तित्वस्य संयोगसत्वेन साधनाव्यापक
त्वस्य तदधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्यैव निवेशेनोयत्र वा संयोगाभावाधिकरणद्रव्यवृत्तित्ववत्ति संयो १
गे संयोगाभावसमानाधिकरणसाधनाव्यापकत्वासंभवात् न चैवं समानाधिकरणसंयोगाभावाधिकरणद्रव्य
वृत्तित्ववति संयोगे तत्समानाधिकरणाभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावाघटितस्य स्वरूपे वनिवेश्य इति वाच्यं व्यतिरे
किमात्रसाध्यकत्वाद्यभावाधिकरणवृत्तित्वे नासंभवापत्त्या साधनसमानाधिकरणधर्मेणापि किंचिद
भावाधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावस्यैव निवेशेनादोषात् ननूपाधिनाघटकसंबंधेन तदधिकरणावृ
त्तित्वमुपाधिनाघटकसंबंधेन तदधिकरणत्वयोगिकत्वयस्मिन्योगिकत्वाभावाभावरूपं वा चेन्न या च जाति रण

मानमेयत्वादित्यादावुक्तरीत्यासमानाधिकरणाव्याप्तिरतआह एवमितिविशिष्टसत्वस्यगुरुतया कथमन्यत्वविशि
ष्टसत्वस्यगुरुत्वादेर्निरवच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वसम्भवेपिसाध्यव्यापकत्वशरीरेतस्यानस्वरू
पत्वेबाधकाभावदितिवाच्यं तथासतिदूष्यांशसत्वादित्यादौहेत्वघटकत्वस्यविशिष्टदूष्यतावच्छेदकत्वापत्तेः
तादृशद्रूप्यत्वाद्यभाववानित्यादौविशिष्टस्यानतिरेकेणतादृशद्रूपत्वादेरपिनैनसाध्यसमानाधिक १
रणाभावाप्रतियोगित्वात्तत्समानाधिकरणशुद्धद्रव्यत्वाद्यभावाधिकरणवृत्तित्वेनसाध्यव्याप
कत्वस्यापिसत्वात्प्रतियोगित्वविशेषणं स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वविशेषणंतदधिकरणाधि
करणाधिकरणत्वस्यतदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावानाधिकरणपक्षसत्वेऽपिदोषनिरासासंभवादाह
तदधिकारणेत्यादिनातदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावानाधिकरणत्वस्यार्थः यदधिकरणत्वमितिस
मानाधिकरणांताननुसारानुमानत्वबोधकपदाभावात् यत्रस्वाभावसमानाधिकरणप्रतियोगित्वस्वस्व

भप्र०

रूपत्वेनाविरोधित्वाभावादाह विरोधित्वं चेति अभावाधिकरणयत्किंचिदधिकरणवृत्त्यनेन प्रतियोगित्वस्या
नस्य विरोधित्वादाह यादृशप्रतियोगितावच्छेदकेति न च तदभाववत्ताज्ञानस्यैव तदधिकरणत्वग्रहप्र
तिबंधकतया प्रतियोगितावच्छेदकस्य कथं तत्प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताग्रहे तद्धर्माव
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तादृश एवं चे
यादृशप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य निरूपितप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वमिति पर्यवसितमिति निष्कर्षः यदधि
करणे अभावाधिकरणप्रतियोग्यनधिकरणत्वेति स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणत्वे सत्य-
त्वं यादृशप्रतियोगिता तेन सत्त्वप्रतियोगित्वेनाभावाधिकरणे रूपाभावे रूपप्रतियोग्यनधिकरण
त्वग्रहेऽपि न दोषः फलितार्थमिति अत्र संयोगप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य गुणादौ संयोगाधिकरण
त्वग्रहप्रतिबंधकतया द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतया ध्वंसत्वात्तद्द्वये गुणादिसाधारणसंयोगताव्याप्य ए०प्र०

ति व्याप्तौ एव मास्य स्यात्. दोषनिरासोप्यूह्यः। अत्र सामानाधिकरण्यविशेष्यकस्यावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
ग्याधिकरणत्वस्य हेतुमत्संबंधकतानिरूपितविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताप्रयोगात् तत्प्रतियोगित्वमि
ति निष्कर्षः। न च नित्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टैककार्यत्वलानुपपत्तिरिति ध्येयं। इदं तु बोध्यं अत्र साध्यस
मानाधिकरणाभावेऽपदहेतुकरणाधिकरणत्वं साधनसमानाधिकरणपात्रिकं चेदभावे च पदविकरणाधिक
रणत्वाभावस्य लघुपाधित्वेऽपि साध्याभावे च प्रतियोगितावच्छेदकत्वादिमलसामान्यं स्यादेव धिसिकारस्य विरोधिता
दिघटितत्वहरणाकरणमसमसंत्मसमेवेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैसाद्विनचनिस्तत्वानुगमत्ववान्ते
यत्वादिसत्त्वे विषयितासंबंधेन घटादिपदाभावव्याप्तिः। विषयितासंबंधस्य वृत्तिनियामकतया प्रतियोगि
वच्छेदकत्वाभावेन विषयितासंबंधावच्छिन्नताप्रसिद्धेरिति ध्येयं प्रकारतादौ तत्प्रसिद्धेः सा चाविष
यितादिवृत्त्यनियामकसंबंधस्य व्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिविशेषणतया घटत्वस्यादेरेव

६

सि॰ म॰ 6

पाधित्वसंभवेन विषयितया व्यापकतावच्छेदकत्वेन संबंधेन घटादेः साध्यत्वांगीकाराद्द्वयमनूपाधि
साधकसंबंधसामान्येनाप्यादस्थणप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्याव्याधिकरणायत्त्विवि
वक्षणानुयोगिकत्वेन घटाभावस्यादृश्यप्रतियोगित्वमेव प्रतियोगितानायोगित्कर्षः। तेन कालपरिमाणावा
नद्रव्यत्वादिसाध्यको कालिकसंबंधेन घटाद्युपाधिनासंग्रहः। कालिकसंबंधेनावच्छिन्नगगनादेरादेश्यप्रतियोगि 12
त्वप्रसिद्धेरिति मच्छिसंत्वरूपं संबंधेन गगनादेर्हतिमत्त्वेऽनित्यत्वात् पक्षपदकृत्यमिति तथा च यदः पदस्य सोवि
षुत्वादिसत्त्वपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नमसत्त्वस्य व्यापकमनुत्वरूपवत्त्वं विषुत्वावच्छिन्नप सत्त्व
व्यापकमात्मत्वं चासंकीर्णोमुपाधिद्वयमिति भावः। सर्वनाम कार्येऽस्मिन्नादेशः। भावप्रधानः इति निष्प
न्नबहुव्रीहिसमासमिति प्पन्नपक्षेतापदं पक्षेमत्त्वपरं न तु समस्य मामेनरपदमिति मत्वपरं अनन्वयापत्तेः
तथा च पक्षपदस्यतात्पर्यग्राहकत्वात् पाठनरशाब्दस्यपक्षमिष्ठमेदप्रतियोगित्वेनत्वहंपोतिभावः भावप्र धान॰

धानन्निर्देशादेवेतिनयाचपंचमीतत्पुरुषसमासनिष्पन्नत्वपक्षेतत्पदस्यपक्षेनत्वपरतयापत्नुपदस्यता
त्पर्यग्राहकत्वेनभेदत्वच्छेदकेतत्पदस्यपक्षेभेदेत्वस्तुगोणिनिमित्तमनत्मेवसमीचीनमितिभावः सर्वनामकार्या
भावइतिअर्थान्तरसंक्रमितसत्त्वादिः सर्वनामत्त्ववारणायशक्यार्थस्थापनस्यवस्तुर्वनामसंयोगकार
दितिभावः असंभवं ईदृशार्थान्तरोपस्थापकत्वेपिस्वार्थान्तरोक्तार्थोपस्थापनेपि अपिनाशक्यस्वार्थो
पस्थापनसमुच्चयः संभवादितिअनन्यथात्वाच्छेदेनत्वामिमात्रशक्यतावच्छेदककत्वादेःपदेपस्यादि 13
परेसर्वनामत्वानुपपत्तेरितिभावः तथात्वेपिसर्वनामकार्यसंभवेपिनिषेधानुशासनेमिन्नबहुव्रीहावितिस्व
नुशासनेनसर्थः नचैवंशनिप्रयोगत्वार्थोपस्थापनेसर्वनामसंयोगकारेः निसर्वापिसादावुपसर्जनीभूतसर्वा
देरपिसर्वनामत्वंस्वरिष्टमितिवाच्यं नबहुव्रीहाविसन्नबहुव्रीहिशब्दस्यापत्ततुगापपासमासादिपरस्य
पसर्जनीभूतस्यचादेःसर्वनामत्वनिषेधोनुशासनेनासिद्धस्तस्याशयात् इतिप्रोपहितमितरथमेसादिनयायेन

रंकरोतीत्यर्थः। शङ्कते तत्त्वज्ञयांतं सद्धेत्वंतरमिवेदं मितिसमवायादिगगनं तु गगनत्वस्येव नसवृत्ति
मत्वमिति भावः॥ व्याख्यायायासंज्ञानिरुक्तस्यावच्छिन्नात्वविधर्मान्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वप्रयोगाधिकरणसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताको यावदभावानामभकत्वं पर्याप्तिः स्यादिति यावदन्तिताज्ञानसंबंधिनो योग्यावादितावानामेक
तानात्वस्यापायानादिति भावः॥ ननु व्याप्यकाभावस्येवाभावकत्वयावदभावप्रधानतानिदेशे व्यापकत्वेपि पर्वतीयता
न्यत्वस्यानिरूपकोऽपायाध्यभावानामसकत्वम्यापकञ्चिदिति सनवदभिमतमूलांसंगानिरिसाशये नाहभावप्रधाने
ति आवश्यकत्वेऽस्य यावसर्वनामकायीवत्त्वमिति भावः। परमार्थेस्तु यत्रं भक्त्याहृदी विनावलम्बवेति
साध्यिसमेनोक्तं तत्र कृत्वेसंगमननसाधुत्वमुपपादयतिव्याख्यापांपदैनेनस्येति मन्वेनकृत्यस्तत्वप्रपाध्या
भावनिरूपणे अत्रसिद्धसाध्याविपर्ययो यथाकेवलान्वयिपक्षेतरत्वादित्यत्रिममूलत्वे यत्तु तरोधात
भावप्रधानतानिर्देशोपि मूलाभिप्रेतहतिहेतुहदिति धापाहरोधिप्रोत्त्वरयातिवित्ति इत्यं चकञ्चिदिति पर्वी 14 राम०

कमनसाधिसम्पत्तिरिति चेदेवं व्यापकाभावस्यैवेति यथा व्यापकासंनाभावस्य व्याप्याभावगमकत्वं न यथा व्याप
कत्वदर्शनाभावस्यापि व्याप्याभावाभावसमनियतत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तु प्रयोजकत्वं व्यापिसाध्याभावव्यापकीभूता
भावप्रतियोगित्वं एवम् अनौपाधिकत्वम् अभिमतसंबन्धिनि भावे नतु लघोर्व्यापकासंनाभावत्वस्यैव व्याप्यतावच्
छेदकत्वात् गुरोर्व्यापकत्वदर्शनाभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् व्यापकदर्शनाभावस्यैव
व्याप्याभावानुमकत्वं संभवतीति तन्न अतः व्याप्तिसत्त्वे निरुक्तेऽपि व्यापकतावच्छेदकतां गोकारादि साध्याय: स्थले 15
ऽतिव्याप्तेस्तेनैव व्यापकेनास्य स्वव्यापकगतसाध्यव्यापकत्वाभावेन व्यस्तत्वात् आभावेपि साध्यव्यापकत्वा
भावकदूषणगोपाधिकत्वग्रहणानादिव्याप्तिपरीक्षायां यत्र बहव: मात्यास्त्वकमेदं समस्तकृतं यामस्तु केसहजा
नान्तिव्याप्तिकारणयोर्विशेषणादानस्यामोचि स्यात् दोषाधीनता नातिप्रसंगस्य केनापि प्रकारेण
वारयितुमशक्यत्वाद्भोर्निरुपहितस्य साध्यव्यापकत्वे प्रमाणाभावादेव साध्यव्यापकत्वसिद्धावपस्त्वलि

व्याप्तिपरत्वाच्चेत्यर्थः । अत एव प्रागभावेनापि साध्याव्यापकत्वेऽपि व्यतिरेकत्वादिभिन्नत्वमद्यत्समानकालस
त्त्वव्याप्तिरित्यभिप्रायेणैव व्यतिरेकस्याधिक्यं ग्रन्थे योऽव्यासम्यानं । न चैवं मूले व्यक्तस्य साध्यव्यापकत्व
त्वादिनान्यान्नाति व्याप्त्युपहारशंकायां संगतिरिति वाच्यं । नन्वेवं पक्षेऽसाध्यवति व्यापकदर्शनायोगेन साध्याव्यापक
समभिव्याहारसत्त्वेन वक्तव्यत्वे ति व्याप्त्युपहारसाधकत्वादिति प्राहुः । पक्षेतरव्यतिरेकस्य च विशेषणत्वे साध्या 16
भावासाधकत्वेन व्यतिरेके साध्याभावानुमानरूपकस्य विशेषणताऽऽहार्यविशेषणादाने पक्षेतराति
व्याप्त्युपहारे व्यतिरेकस्योपाधिमूलत्वं ग्रन्थकृत्स्वाशयेनाशंकने दूषितत्वोपपादयतीति व्याप्त्यापाद्यविशेषु
णात्वं हीति । व्यभिचारावारकविशेषणघटितत्वं हि सर्वथा सार्थकविशेषणानिक्षेपप्रयोजनमिति यावत् । न च विशे
षणतावच्छेदकनानात्वाद्विशेषणघटितधर्मावच्छेदेन अधिकं विकारं । अतिव्याप्त्युपहारासंपादकं पक्षे वर्त्तमानं साध्यमेव य
र्थं व्यभिचारावारकत्वात् एवेत्यर्थः । दूषितत्वोपपादनेऽवं धापदं वा गमकत्वहेतुत्वेनान्वितं नत्र साध्यसाध्याभाव०

वानुमितिजनकज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकसाध्याभावानुमानहेतुकत्वस्यैव यद्धर्मः भावेन विशेषणाभावप्रयुक्त
विशिष्टाभावसत्वात् तद्विशेषणेन न च हेत्वन्तराणि व्याप्यवृत्तय इति शंकनीयं तात्पर्यं तद्व्याख्या अनुमानेति साध्या
भावानुमानेत्यर्थः वास्तवेत्यादि वास्तवत्वं च साध्याभावानुमानहेतुकत्वपविशेषणात्मन्विच्छिन्नत्वं तत्र याचव
वत्याया व्यतिरेकेव्यभिचारिविशेषणतानामित्यत्र। अत्र साध्यत्वरूपविशेषणदानेन परसेनरप्रतियोगिव्याप्तिग्राहगारणोपरोऽव्यतिरेक 17
इत्यादिप्रलये पश्यन्ति समाधानस्यासंभवं व्यतिरेकनिरूपकविशेषणतानामुत्तरस्य व्यतिरेकप्रतियोगित्वेन सं
सत्वेनाभाव नेव नेसन आहपदव्यतिरेकत्वमितिव रूपात्याद्वित्यहेत्वादिहेतुत्वविशेषणपदवैयर्थ्याद्वावमिम
संगवारणाय न न्यूनपदघटनं न च साध्यवत्वे धनाभावत्वस्यैव धूमाभावव्याप्यतानवच्छेदकतया इदं विनष्टं वा
व्याप्तिरिति वाच्यं इंधनाभावाद्विधनाभावयोर्भिन्नतया भिन्नधर्मिकत्वेनाद्विधनाभावत्वस्यापि व्याप्य
तानवच्छेदकत्वात् अन्यसाध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकविशेषणघटितस्याभावकं घसाध्यव्यापकं न

दन्यत्वे सत्यन्तनत्वावच्छिन्नविशिष्टेकाभ्यनुपपत्त्यानुपपत्तिः विशेष्यसाध्यव्यापकत्वस्याप्यभावभेदप्रति
योगिकोभ्येसाध्यव्यापकत्वविशेषः केचित्तु व्यतिरेक इत्यादिग्रन्थस्य केवलान्वयिसाध्यकस्थले व्यापकत्वस्य दृष्ट
कताधीनाभावादनुपाधित्वम् एतेनापि व्याप्तिवारणायेत्यन्तग्रन्थस्य भिन्नं दृष्टकतावीनाभावस्यालक्ष्यस्य निरा
पकत्वेनापि व्याप्तेरेवानुकूलत्वादित्याशयेनाशंक्य नेदीधितिलोपप्रयोगितामकत्वे साध्याभावसाधकत्वे
नयावेयष्यं दृष्टकतावीनाभावोपपादकत्वेन एवं तद्दोषापत्त्या नापि व्याप्तिप्रातिकूल्यापसमुनापि व्याप्यभावा
नुकूल्यापेवविशेषः नयावीतिनिथ्याचव्यतिरेक इत्यादिग्रन्थस्य नरोत्तमा नापि व्याप्तिवारणपरं किंतु व्यति
रेकेव्याप्यविशेषणानामन्यत्वस्यापि विशेषणादानेनापि व्याप्तिवारणपरमिति निवेदितम् नुवासत्वपदानस्याः
स्यादिदोषग्रस्तत्वात्पेस्तम्भोपमितिदिकप्रगल्भमतं व्यतिरेक इत्यादिग्रन्थस्य विशेषणादानेनापि
व्याप्तिवारणपरं किंतु वस्तुतो नापि पमवलान् साध्याव्यापकत्वोपपादेनेन सद्वारणपरमिति विवक्षः प्रगल्भस्य मते 18

ननु व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्यानन्तरं पक्षमित्यादिप्राचीनोक्ताख्याख्यायामन्वयव्याप्तेः प्रथममुपस्था
पकत्वेन व्यापिकायां व्यतिरेकव्याप्तेरसत्वात्तेन कथमन्वयवैपरीत्येनोपस्थापकत्वमित्यत आह व्याप्यव्यति
रेकि तामिनिलध्यं स्यादित्यन्यथा चक्रस्य व्याहतत्व संभवान्वैयर्थ्यात् प्रतिनिरिक्तिशोध. ननु चान्वयवैपरीत्येनो
पन्यासेऽन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योः कथं व्याप्यव्यापकभावविलक्षणत्वं तत्त्रैव धूमवत्त्वाद्धेतोः धूमव 19
द्वाद्देरवाच्यापित्यक्त्वाभसंभवात् ननु अन्वयव्याप्तेः प्रतियोगितावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तेश्च न स्वाति
योगिकाभावविषयत्वाद्वैयधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावासंभवत्वमित्यत आह हेतुतावच्छेदकरूपेणोसा
दिसाध्यावच्छिन्नसाध्यकत्वं तोयो न द्वयस्य प्रतियोगित्वप्रतीयोगन्यसमत्वं न प्रतियोगित्वं अन्वयः नन्वात्मक
र्मधारयोन्तरमत्वथीयोपस्थाप्यं तादृशाभावेति व्याप्यत्वस्य भावेऽस्यर्थः । पक्षमावच्छिन्नो निपद्धर्मः साध्य
तावच्छेदकं न संबंधेन साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः । न द्रूपेति हेतुतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । प न तत्संबंधेति

10 नुनावच्छेदकसंबंधेत्यर्थः व्याप्यत्वार्थः यथोक्तव्यतिरेकस्याद्धित्वनियमार्थः अत्र साध्यवद्भिन्नप्रतियोगितांन स्यापि व्या

वृत्तिरसिद्धेहेतुरिति तु वस्तुव्याकारणीत्या व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्यैव व्यावर्तकतया प्रयासं निवेशो वैयर्थ्याभावादेव प्रति

योगितां न निवेश इति वाच्यम् एकत्र साध्यवद्भिन्नप्रथमनस्याद्धेत्वितिमाह संयोगी सत्त्वादित्यादौ व्यभिचारवारणायेति प्रति

रेके प्रतियोगितावैयधिकरण्यनिवेशादित्याशयः कालिकादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिसत्त्वे मानाभावेनाव्या 20

दित्याद्यधिकरणसंबंधपरिचयः व्याप्यवृत्त्यभावेति कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यतिरेकाभावस्या

व्याप्यवृत्तित्वेऽपि तादृशाकेवलान्वय्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वादिति भावः ननु द्रव्यत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नव्याप्यताति

रूपितव्यापकत्वस्य संयोगाभावे सत्त्वात् व्यभिचार इत्यत आह संयोगाभावस्येति कालिकसंबंधावच्छि

न्नप्रतियोगिताकसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वादाह व्यधिकरणसंबंधेनेति संयोगादिनेत्यर्थः अवच्छि

न्नप्रतियोगिताकसंसर्गीयार्थः व्याप्यवृत्तित्वात्तेनैव तयाच संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे व्यधिकरणसंबंधावच्छि राम॰

न्नसंयोगाभावप्रतियोगित्वाद्व्यभिचार इति भावः न चैवं तु कपिसंयोगी एव दोषः व्यभिचारः निरुक्ताभावत्वावच्छिन्न
व्याप्यतानिवेशात्फलमाह न घटित्वादिनेति व्याप्तिघटकीभूतवृत्तित्वे न च वृत्तित्वादिधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावत्वस्य विषयितासंबन्धेन साध्याधिकरणावृत्तित्वादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावत्वस्य परिष्कारः येन रूपेण येन संबंधेन तदनुधावनस्य हेतुसिद्ध्यर्थं तत्संगतिः वह्न्यभावव्याप्य
त्वे वह्न्यभावव्याप्यत्वज्ञाने उद्देश्यसिद्ध्यर्थं व्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनसिद्ध्यर्थं तदा तादृशव्य
तिरेकव्याप्त्यभावज्ञानाभावे व्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनासंभवादिति भावः । तद्रूपविशिष्ट
भेदस्यार्थः संबंधभेदस्य चेति । चकारो रूपभेदस्यापि समुच्चयः व्यापककोटौ व्याप्तितावच्छेदके रूपभेदसंबंधभ
दानुधावनस्यावश्यकत्वादुपसिद्धिप्रयोजनकत्वसंभवेऽपि व्यापकतावच्छेदकेन तदनुधावनस्य प्रयोजनकत्वे
संभवतीत्यतो व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोरभिधानं तदनुधावनस्य प्रयोजन

नांतरमाह अन्यथेति व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकयोः स्वरूपसं. इसंबंधभेदाननुधा
वने इत्यर्थः संबंधादिभेदेनेति आदिना दूरमात्रसमवेतत्वादिधर्मपरिग्रहः तेन रूपभेदाननुधावनप्रयोजनलाभः
व्याप्यत्वव्यापकत्वयोरिति यद्यप्येवमपि कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभावस्याप्रसिद्धा
राधारोपपादकद्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वं न संभवत्येवं तथापि नाह शशप्रमेयत्वाभावस्य नाहं द्रव्यत्वाभावव्याप्य
त्वसंभवात्स्वसमानाधिकरणात्यंतसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भावस्य द्रव्यत्वाभावव्याप्यत्वसं
भवाच्च न दोषः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणं यदर्थमेव स्यादिति न चैवं
व्याप्यसाधनयोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणासार्थक्यादेव व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदकव्या
पकतावच्छेदके चाखंडाभावघटकरूपभेदसंबंधभेदाननुधावनमिति भावः अत्राभावत्वे व्यापकता
वच्छेदकत्वानुधावने ++ अस्य हेतुरसिद्धएवमेव नस्य व्यतिरेकव्याप्तिघटकतायास्सर्वसिद्धत्वान्नसत्तद्

स्तु. तेन पाक्षाख्यानानो कि निनिष्ठेयम् अत्रोद्देश्यसिद्ध्यर्थं नञ्रूपावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यत्व
स्यानुधावनं अन्यथे साधितोन्यदोषवारणाय च संबंधभेदस्यानुधावनमिति नियथ्याकथं चिद्व्याप्त्यनार्थ,
दे व्यापककोटौ व्याप्यतावच्छेदके व्यापकतावच्छेदके च ॥ एवं भेदनिवेशाद्व्यापकत्वलाभेन मूलनाशस्यादिति नद 23
नादेरेणोक्तौ साध्यासाधि व्यारव्याने ह. नाम निष्ठेयम वस्तु, न स्तु, न स्तु, न घटि, त्यादिने साधितानह. एवं च
द्यपरिग्रहः संबंधभेदानुधावनस्य कृतौ साध्ये व्याप्तिद्वयं वालासंभवेनान्यथे साधितं त्र घ स्वरूपयादनपरः व्या
प्यहनी साधिविशेषणाघटितनियमस्याद्देश्यतानरूपतिरितिनिद्राव: अन्यदेवदिशा एवं भेदाघनुधा
वनस्य नाहशविशेषणासार्थक्य घाटोद्देश्यासिध्यार्थं लिंदृष्टव्यं इति यथाक्रमं भवसम्य कृ एवं व्याप्ते
कव्यामौ एवं भेदादिनिवेशस्यावश्यकत्वयाऽदेश्यसिद्ध्ये घमिवते वानिवेशः नि ॥ केव्याप्यतासंबंध
भेदनिवेशघो: प्रकारांतरेणोद्देश्यसिद्धिः ॥ एवं प्रयोगस्तोऽस्मद्यस्ती निन स्वदर्शितनिमित्तिसारं ॥ विशेष

म॰प्र॰ णां साध्यसाधनयोर्विशेषणां ननु कथं न स्याते आकाशाभावाभावानभ्युपगमेनाकाशाभावस्य व्यतिरेक
12 प्रतियोगित्वाभावादेव न व्यभिचार इत्यत आह आकाशाभावस्यापीति अन्न एव वक्ष्यमाणादेव केवलान्व
यिहेतौ केवलान्वयिनिरूपणस्य प्रसंगस्यैव व्याप्यत्वस्य सत्त्वेन साध्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वविशेषणादेव नत्र 24
न व्यभिचारदूषणाशयेनाह नावश्यैवेति यथासंनिवेश इति तथा चात्र व्याप्यवृत्तित्वस्य व्यतिरेकविशेषणा
नयैव संनिवेशेन हेतौ विशेषणानयानिवेशेन संभवतीति भावः । अत्र च सत्त्वसमानाधिकरणाभावात्प्रतियो
गित्वरूपमेव व्याप्यवृत्तित्वं व्यतिरेकविशेषणं निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वनिवेशे संयोगाभावादावारणात् अव
च्छिन्नवृत्तिकान्यत्वनिवेशे चाकाशरूपव्यतिरेकावारणादिति दृष्टव्यं । नादृशानिव्याप्यतावच्छेदकेस पूः
अहुरेति उपदर्शितस्य लघुरूपस्य प्रतियत्नगुरोर्व्याप्यतावच्छेदकत्वमतेहेतौ व्यतिरेकप्रतियोगित्वावि
शेषणस्यानावश्यकत्वमेवास्वरसः । ननु यथासंनिवेशे च यद्यभावेपि हेतौ व्यतिरेकप्रतियोगित्व एम॰

विशेषणस्य प्रयोजनविरहः किंच व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्यत्र कर्मधारयाश्रयणे व्यतिरेकपदेन संमत
र्थीयासंभवः न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर इत्यनुशासनविरोधात्तो व्याप्यवृ
त्तिव्यतिरेकिणोरित्यत्र षष्ठ्यन्तप्रयोगो न हेतो व्याप्यवृत्तित्व मात्रस्य साध्यव्यतिरेकित्वमात्रस्य विशेषणत्व
सूचितमित्याशयेनाह वस्तुतस्त्विति तथा च साध्यादित्या च व्याप्यवृत्तिसत्त्वप्रतियोगितावच्छिन्नो यो व्यतिरे 25
कितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नत्वनिरूपितव्याप्यतावान् स तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तावच्छिन्नसा
ध्यतानिरूपितव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यमार्थ
इत्याशयः ननु साध्यव्यतिरेकित्वमात्रनिवेशः पूर्वं पि दर्शितरीत्या असंयोगित्वादौ व्यभिचारादित्यादौ व्याप्तिवारह
विरहस्य न आह स्वव्याप्ति साध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपाघटितत्वे तेनेति अत एवं व्यतिरेकव्याप्यभावेन प्र
तियोगितावच्छेदकरूपाघटितत्वाद्य व्यावृत्त्यभावस्य साधनोपपत्त्या वा तादृशसाधकव्यापकतानिरूपितप्रतियोगितावे

13

पधिकरणापतितवृत्तिमत्संयोगेनसत्त्वेनच्छ्रूपेनव्यापकत्वाभावसाधनासंभवान्नस्योपाधित्वं तु वारणमितिचेन्न सा
ध्योपाधिभेदेनलक्षणभेदाद्व्याप्यवृत्तेस्तुपाधित्वलक्षणानाक्रमेव्याप्तम सिद्धत्वेपत्तियोगितावच्छेदकपधिकरणाया
घ्रिनव्यापकत्वाभावसाधनानेनरं व्याप्यवृत्तित्वसहितेनानच्छ्रूपेनव्यापकत्वाभावसाधनेसंभवाद्यत्र सत्त्वेनाव 26
नावच्छेदकत्वेनस्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेत्रित्वसहितेनत्वेनतच्छ्रूपेनव्यापकत्वाभावसाधनेसंभवा
च्चनचैवंनावच्छेदकत्वेनस्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताभावेनत्वेनस्वत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यत्वाभाव
साधनेनपक्षेसाध्यस्यव्यापकत्वान्नोपाधित्वमितिपक्षेस्वव्याप्यवृत्तिमद्विशेषणतयापक्षेत्त्वर
त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नस्य तायाअसिद्धत्वादित्याहुरस्येचेतितस्यमानार्थसिद्ध
यः। साध्यानुमानबोधं पक्षेतत्वमिसाधिनत्याचवतिरेकितावच्छेदकपक्षधर्मावच्छिन्नोपाध्यव्याप्यवृत्ति
तावच्छेदकपक्षधर्मावच्छिन्नव्यापकःसमस्वसाध्यावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकोऽसत्त्वाभावत्वावच्छि

राम०

प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य नियमार्थत्वमित्याशयः । व्याप्यतावच्छेदकीभूतेतरसत्त्वावच्छेदकत्वम
वच्छेदककोटिप्रविष्टं संबोध्यं एतादृशानुमाने पूर्वानुमानवदप्रसिद्धिर्नास्ति तादृशप्रतियोगितावच्छे
दकं चेत्तद्वत्त्वाभाववत्त्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकीभूताभाववत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकं चेत्यर्थ 27
असिद्धिप्रतिज्ञं वा चात्र वह्निमान् धूमादित्यादिकं व्याप्तिकेऽत्र ह्यन्तः अव्याप्तेर्नु घटादिकमिति बोध्यं अवच्छेदकेप्र
तियोगितावच्छेदकं तद्वत्त्वादित्वा चव्याप्तिरेकितावच्छेदकतेतरप्रतियोधर्मो व्याप्यत्वादिनावच्छेदत्व, य
द्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकः तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वावच्छिन्ननिरूपितव्याप्यतावच्छेदकत्वा
वच्छिन्नाभाववत्त्वकस्य तु नियमार्थत्वमित्याशयः । न च घटत्वे कं बुद्धीवादिमत्त्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छे
दके कं बुद्धीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरिति वाच्यं गोत्वेनैकत्ववच्छिन्ननि
रूपितव्यापकतायाश्च घटत्वापगमात् न च तत्समनियताभावसंयोगादित्वाकाशादेन्तु स्य लेन घा

14 पकतानवच्छेदकत्वस्य तत्तत्तेन संबंधेन तत्तद्भावावस्थितिप्रसिद्धाभासाधारणतासिद्धिरिति हेत्वावपि व्यतिरेकित्वमा
वश्यकमिति तिवाच्यं तेन संबंधेन व्याप्तेरखोकारादित्यत्र कु नाहं हेतावति वह्नित्वावच्छिन्नव्याप्यत्वमात्रसिद्धिपि तेस
र्थः वह्निसामग्रीत्वादिकमेवेति अन्वयव्यतिरेकिदृष्टांते अन्वयेनुधूमत्वादिकं दृष्टांतं न इत्येतिवोध्यं अ 28
न्यापि तेन संबंधभेदविवक्षया न तद्दोषः स एवं इत्येत्यासाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनतावत्त्वघटितत्वा
दित्येति व्याप्तिनानद्याप्तिका श्रेष्ठ सावं भेदव्याप्तिपरिग्रहः नच्चा तत्वं उपाधित्वं दूषकरमिति सर्वविशेष
णत्वस्याभावेन नव्याप्तिः तावच्छिन्नाभावत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवेनो तेसान व्याप्तिः तेसाध्यव्या
पकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासंभवादिति भावः केचित्तु पर्वतेतरत्वादिकमारोपं + व + हेतरस्पक
घायामनुद्भवनात् नव्याप्तित्वादि नापकात्वं तदेतरान्तस्योपाधित्वेपि तुल्याभावः नचैवं नव्याप्तित्वा
दिनानमपकथायामनुद्भवनं स्यादिति वाच्यं प्रकारविशेषमिदं शं विनान व्याप्तित्वादिनोद्भावनसंभवा १७०

शक्यत्वादित्याहुः ॥ अन्ये केचित्तु व्याप्यव्यापकयोर्यथासंख्येन व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकितयोरितरस्यान्वयस्य
सत्वं न सं॰ अन्यथा सति व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशेषणे तो कव्याप्तेः केवलान्वयिसाध्यके नुपगमेन
तत्र व्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनाभावेन परस्परे साध्यव्यापकत्वसंभवस्याशयस्य लक्ष 29
स्यस्य वमपीत्याहितोद्दीधितिकाराणां वस्तुमात्रास्य केवलान्वयिसाध्यकेऽपि हेतुतावच्छेदकसंग्रहस्य लक्षणापत्तेः॰
व्याप्यस्य केवलान्वयिनो व्याप्यवृत्तित्वेन व्यापकस्य परस्परस्य व्यतिरेकित्वेन तत्रापि तु कव्याप्तेरस्तुपग
मादित्याहुस्तन्न तत्र केवलान्वय्यभावाप्रसिद्ध्या वक्तव्योक्तरीत्यासाध्यव्यापकत्वाभावसाधनासंभवात् किंच
स्यलक्षणेरणावाप्तिव्याप्तिः ॥ धूधूपक्षेव्वसाधस्यालराव्यसाउक्तव्याप्तावसयो जनकसंचेतासन्न हूं थ तास्य
यत्वास्यंगतिः ॥ यदप्यत्र नवीनैः कृपयोपनिरेके व्याप्तिरित्यादिनिषमवादिस्गलसमत्रसाध्यसामा
नाधिकरण्यावच्छेदकधर्मविशिष्टरूपव्याप्तिनिरूपकतात्वकव्यापकत्वसेवोपाधित्वयदकतयामिश्रैः

15 नत्वनुमद्वह्निमत्त्वेसादिव्यापकत्वेनयावत्सलिङ्गं पर्वतेतरभिन्नं द्रव्यमेतादृशस्य पर्वतभेदे द्रव्यभेदसिद्धेः तिन्न
वह्निमत्त्वसाध्यव्यापकत्वमनिर्धर्मविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्तस्य स्वेमव्यभिचारात्मत्वे अत्र सन्मते तु द्रव्य
त्वव्याप्यविशेषणताया द्रव्यभेदत्वस्य पर्वतभेदत्वस्य साध्यत्ता समानाधिकरणपर्यवसितस्य संबंधस्याव। 30
च्छेदकत्वाकभावेनोपदर्शितव्यापकत्वस्य पर्वतभेदः सत्वादेव न व्यभिचार इति न दर्षितमस्माकं सर्वत्र प्र
थमकल्पारावारे सैन्धवावधितीयकल्पस्य साहिताधितीयकल्पानुसारिणोवतत इत्थं मपंडितोनतस्यैव सांप
दायिकत्वयोर्विधयः वह्निमत्त्वादिव्यापकत्वाभिप्रायकत्वस्यैवोचितत्वात् न चोक्तव्यभिचारेण त
दभिप्रायकत्वं न संभवतीत्याशंक्य प्रथमकल्पाभिप्रायकत्वमंगीकृत्य तन्निवारणं नत्र वक्ष्यमाणरीत्या
पर्वतव्यापकद्रव्यभेदेनैव पर्वतभेदानुमानसंभवपर्वतभेदे द्रव्यभेदव्यापकत्वानभ्युपगमे संभवेन व्य
भिचाराभावात् पर्वतोद्रव्यभिः सत्वादित्यादौ नसंबाधिन्नो भपक्षे तत्वेन तत्र समसिद्धेनवाग्रेबाधान्तो तम०

तस्यापीत्यादिसमाधानग्रंथेन व्यभिचारदानाच्च व्यतिरेकस्यादिमं यस्य दर्शितनियमपरत्वं वादिमतेन
तुं यस्य बाधेन्नीतस्यानुपाधितापत्तावतिरेकव्याप्त्यभावविपक्षान्वय व्याप्तिप्रदर्शनपरत्वमस्या व्यभिचा
रप्रदर्शनपरत्वात्तु नहि यस्य व्यतिरेकव्याप्त्यभावेनान्वयव्याप्त्यभावसाधनेनानुपाधितापत्तिसाप 31
कत्वेच व्यभिचारप्रसक्तिरेव नाम्नि मतेन सर्वमभिप्रेत्याह दीधितिः ननु धूमाभाववत्त्वस्याभावादिस्यादा
वेव व्यभिचारसंभवेन शरीरहेतुकत्वहेतुकत्वादिनाव सत्येनानुसरणीयफलत्वमितस्तत्। अत आह धूमाभाववा
तिनिश्चयाभिप्रायादीपि धूमादिविशेषावगाहवेत्यर्थेन व्यतिरेकव्याप्तिविरहेपि न क्षतिः न व्यभिचारः धूमोव मा
त्तावच्छिन्नेति धूमाभाववत्तावच्छिन्नत्वमित्यपि तत्पर्यः व्याप्तेः व्याप्त्योश्च नान्वयव्याप्तेः अत एवानुपपन्नमस्या
पीत्युक्तनियमानुरोधेनेत्यादिनोदाहृतं व्यभिचारप्रदर्शनस्थलत्वेन मोदाहृतं न चैवमुक्तस्थलेपि
शरीरहेतुकत्वव्यापकमहेतुकत्वाभावेनैव नेव शरीरहेतुकत्वाभावानुमानसंभवेऽहेतुकत्वेश

१६

म.प्र०

16 रीरहेतुकत्वव्याप्तेरनभ्युपगमसंभवान्न व्यभिचार इति वाच्यं तत्र शरीरविशेषणतावच्छेदकीभूतरीत्या श
रीरहेतुकत्वाभावानुमानासंभवेन तदनुमाननिर्वाहार्थमहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्तेरभ्युपगम
स्यावश्यकत्वात् अन्यथा धूमाभाववान्वह्न्यभाववानित्यादौ धूमाभावविशिष्टेपि न वह्न्यभाववानिति व्याप्तेरनभ्युप 32
गमे उक्तनियमे व्यभिचाराभिधानाद्धूमादौ वह्न्यादिव्याप्तेरभ्युपगमस्याप्यसंभवेन कथं धूमादिव्यापकवह्न्यभा
वादिना धूमाभावाद्यनुमानसंभव इति चेन्न उक्तनियमस्य निरुक्तनिष्ठव्याप्तेरन्वयव्याप्तित्वेन निवेशः नवस्था
परीहाराय व्यतिरेकनिरुक्तव्याप्तेर्वा निवेशेन वह्न्यभावादौ धूमाभावादिनिरूपितायाः अन्वयव्याप्तेरनभ्युपगमे
पि तद्भिन्नत्वरूपायाधूमव्यापकवह्निप्रतियोगिकाभावरूपव्याप्तेरभ्युपगमे बाधकाभावेन तन्मात्रादेव व्याप्ति 31
याः भावात्प्रयोजने न धूमादिना वह्न्याद्यनुमाननिर्वाहे कथं धूमादौ वह्न्यादिव्याप्यत्वाभ्युपगमसंभवान्न
नत्वनुकूलेत्यसाध्यपक्षे नरत्वानुमानस्यानुपगमात् । एतेन तु उक्तनियमस्वीकारेऽपि न दुर्धनाद्यभावस्ते राम०

भ्युपगमसंभवात्तन्न कृ। तोसाध्येव सेतरत्वानुमानस्याभ्युपगमात्। एतेनानुकूलनियमस्वीकारं यत्रार्द्रेन्धनाभ
भवस्तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न संभवति व्यर्थविशेषणत्वापाय च धूमाद्यभावाभावत्वं नार्द्रेन्धनाद्यभाव इति
व्यतिरेकव्याप्त्यसंभवात् न चायं यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनमिति व्याप्तापि प्रसिद्धत्वं तद्व्यतिरेकव्याप्तिविरहादिति निष्ठापि
मा नोपाधिष्ठानिष्ठकृतनियमेन धूमोत्पन्नपाषाणोद्भवं पर्णसंधूमादावार्द्रेन्धनादेरव्याप्तेरभ्युपगमेन नाधिलक्षणा 33
याश्चार्द्रेन्धनाभावादौ धूमाभाववादिविरहात्पि तव्याप्तेरभ्युपगमेन चोक्तदोषाभावात् अन्यथा व्यतिरेकव्या
प्तिनियमोऽसंभवग्रस्तकरणवत्त्वप्रसिद्धिर्वा तत्र धूमादेर्विशेषणत्वाद्धि न धूमाद्यभावाद्येन व्याप्त्यभावेन वह्न्याद्य
भावेऽपि धूमाद्यभाववत्त्वाप्तेरसंभवाद्वा धूमादेरवापि न वह्न्यादिव्याप्तिरितिसाध्यसाधनयोरप्रसिद्धेरितिमान्यो
क्तिरपि निरस्ता केचित्तु व्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकं यत् स्वं तत्साभाववत्त्वं यः व्याप्यतानिरूपितव्यतिरेकप्र
तियोगितावच्छेदकः सः व्यापकतावच्छेदकत्वसाभाववत्त्वमितिसुकृतनियमसमायोऽपि तथा व्याप्यत्वविशेषतावे

म॰प्र॰

17 ताध्यभितावच्छेदकभेदत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्वत्वाभावे तात्पर्यकत्वानवच्छेदकत्वसाधने च सर्वस्मा
व्यापकस्य लघव्यभिचारिताधस्यैवं च न एवं विपरीतं दोषलेपोऽस्माकं हरितिमात्स्वर्णमपद्व्याप्यवह्निसेराकल्पनीयमिति
निमं सैपः पर्वतत्वमनियतस्याप्यभिप्रतियोगितानवच्छेदकभेदेनैवाभावभेदवादिनो यमतेरस्यामतियोगि भेदे
न तादृशप्रतियोगितावत्कप्रतियोगिभेदेनस्य प्रमितिस्तादृशप्रतियोगिभावस्य तानात्वेनपर्वतत्वावच्छेदेन यस 34
त्वतद्रूपत्वोत्पत्तिभवेनातिरिक्तत्वादिति भाव यद्यपि पर्वतप्रवीनमावसप्रतियोगिकाभावस्यातिरिक्तत्वस्वीकारेणा
तादृशप्रतियोगिताभावस्य पर्वतत्वरूपत्वासंभवादिति भावः सर्वमापाद्यस्वविशेषणेत्यादि अत्रस्व
विशेषणघटितविशेष्यतानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाश्रियस्यविशिष्टेत्यादि पाठः अत्र यस्य स्वपदम्
हेतुमत्त्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकपरं द्वितीयस्वपदं शरीरादिरूपविशेषणपरं तद्विशेष्यस्य स्वविशेष्य
सर्थः तिरिक्तविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतयावयद्विशेष्यतावच्छेदकेपादशोषणांतद्विशिषतद्विशि रान॰

ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं निर्यस्तद्विशेषणाविशिष्टत्वतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपत
द्विशेषणानवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति भिन्न
मुदायार्थः एवं चाहेतुकत्वस्य पद्विशेषणत्वे शरीरं तद्विशिष्टाहेतुकत्वत्वविशिष्टाधिकरणत्वाहितत्वं कुत्रापि यत्र निरूप-
शरीराहेतुकत्वाभावसत्त्वेऽविशेषणांशशरीरं तदवच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकहेतुकत्वावच्छिन्नाभावत्वं शरी 35
राहेतुकत्वत्वपर्यवसितं तद्भिन्नत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वान्मुदासङ्गतासाशयः वस्तुतस्तु तत्तत्प्रथम
त्वपदस्याभावत्वैकदेशपरविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्यविशेष्यतावच्छेदकपरं वाद्यि मोपत्वपदं शरीरघटकवि
शेषणपरं तद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य स्वविशेषणाघटिततद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यार्थः तत्
विशेष्याभावस्य तत्स्वविशेष्यभिन्नविषयत्वं तत्स्वदंविशेषणपरं तद्विशेष्यत्वस्य तद्विशेष्यतावच्छेद
कावच्छिन्नस्यार्थः तथा च यद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपद्विशेष्यतावच्छेदके वा यद्विशेषणानां घटितत्व

18 द्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणावृत्तित्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावीयस्य तादृशं
यद्विशेषणं तद्वच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वभिन्नत्वं साध्यतावच्छेदके निवेशनीयमिति समु
दायार्थः घटितत्वं च विशिष्टत्वं । एवं चाभावत्वरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशविशेष्यतावच्छेदकेस्वाय 36
द्विशेषणं हेतुकत्वरूपं तद्विशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नं महेतुकत्वं तदधिकरणगगनावृत्तित्वस्य शरीर
हेतुकत्वावच्छिन्नाभावविशेषशरीररूपविशेषणं तादृशं तद्वच्छिन्नतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वं
शरीरहेतुकत्वत्वावच्छिन्नाभावत्वं तद्भिन्नस्य शरीरहेतुकत्वत्वरूपसाध्यतावच्छेदके। सत्तानद्युदासः शरीराभावा
भावस्य विशेष्यतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणावृत्तित्वेन शरीरहेतुकत्वाभावस्य विशेष्यतावच्छेदक
हेतुकत्वत्वावच्छिन्नहेतुकत्वस्य हेतुकत्वाभावाभावस्य हेतुकत्वाधिकरणावृत्तित्वेन तथा चैतत्विशिष्टतद्विशेष्य
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिवेशस्यावश्यकतया एवं विशेष्यतावच्छेदकाभिवेशेऽपि तथा निवेशासंभवदाह निवि सम०

शेष्याधिकरणत्वं विहाय विशेष्यतानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशः विशेषणतानादृशाभावयोरभाव
कभिन्निकप्रत्ययार्थसंबंधस्कारणाय स्वविशिष्टेह नियमाभावादिव्याधारणा शरीरहेतुकत्वाभावत्वभेदस्य शरीर
हेतुकत्वावच्छिन्नाभावत्वास्वकसाध्यतावच्छेदकेसत्वात्तादृशविशेष्यतानवच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वभेदनिवेशः
हेतुकत्वाभावत्वभेदस्य शरीराहेतुकत्वेसत्वात्तदवच्छिन्नेति धूमे च स्वविशेषणताघटितविशेष्यतानवच्छे
दकावच्छिन्नाधिकरणत्वमीत्यादिपाठः सच प्रामादिकः स्वविशेषणताघटितत्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः अत एव स्व
विशेषणताघटितविशेष्यतानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमित्यादिपाठोप्ययुक्तः शरीरत्वाभावाभावस्याप्य
वाधिकरणत्वहनित्वाच्च यत्तु स्वविशेषणताघटितविशेष्यतानवच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वमित्यादिपाठः समी
चीनः विशेष्यतानवच्छेदकं चान्वयव्यतिरेकव्याप्तिसंग्राहकं तथा च यत्र शरीराहेतुकत्वाभावस्तत्राहेतुकत्वाभावइ
तिव्यतिरेकव्याप्तेर्यद्विशेष्यतानवच्छेदकं शरीराहेतुकत्वाभावत्वं न तु शरीररूपं यत्स्वविशेषणतान्तर्घटितत्वं स्य हे 37

२५

म॰प्र॰

19 तुकत्वाभावत्वमिति यावत्तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्धेः संकुचितार्थः शरीरत्वरूपविशेषणाविशिष्टं पक्षव्यति
रेकव्याप्तेर्विशेष्यतावच्छेदकं शरीराहेतुकत्वाभावत्वं तदवच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपः पक्षतादृशांशवि
शेषणांशे शरीरत्वरूपं तदवच्छिन्नं पक्षतोद्देश्यकव्यतिरेकव्याप्तेर्विशेष्यं शरीराहेतुकत्वाभावत्वस्याभावत्वरूपत्वं श 38
रीराहेतुकत्वत्वमेवेति तद्भिन्नत्वं न शरीराहेतुकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्येति न दुष्टत्वमतः शरीराहेतुकत्वाभावत्वा
वच्छिन्नाभावः शरीराहेतुकत्वरूपो न शरीराहेतुकत्वाभावाधिकरणवृत्तिरिति स्वविशेषणाघटितेतिमितिनाहेतुक
त्वाभावत्वत्वावच्छिन्नत्वाव्यतिरेकव्याप्तेर्विशेष्यतावच्छेदकमपि तस्य कुतो न्यूनताभ इति प्रश्नेनुन राभावान्
किंच व्यतिरेकव्याप्तिविशेष्याधिकरणवृत्तित्वेन साध्यमेव शुद्धहेतुकत्वाभावस्य विशेष्यतया लाभसंभवे
न विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नेति प्रविष्टस्वविशेषणाघटितेत्यस्य व्यावृत्तिः स्पष्टैव नाधीति न्यायप्रस्तला
क्ष्य केचित्तु स्वविशेषणाघटितविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वादिति नघटित इति पाठः स्वपक्षरूपं रा॰प्र॰

शरीररूपविशेषणापरं स यमनस्तदंत्वपदं पक्षविशेषणतापरं तथा च शरीराहेतुकत्वाभाववच्छिन्नाधिकरणो हृति
त्तस्य शरीरहेतुकत्वाभावेसत्वेन शरीररूपविशेषणास्यानादृशानयानदवच्छिन्नतद्विशेष्याभावत्वमिदस्य शरीर
हेतुकत्वेः सत्वानधुद्धानस्त्रसाकुः विशेषणामवैशेष्योत्वाद्दह अन्वयव्याप्तेरिति अस्वारसइ साहुरिति पाठः
अस्मरससस्य एवमपीत्यत्राखारसदत्तपः । केचित्तदत्तन आहेसप्याहुरिति पाठः तत्र इ सन आहेस स्य 39
एवमपीति विशेषः अकुरितस्य स्वासोद्भावनेतद्दोजंचतन्नाह यथा प्रेरनस्तु पगमेयुक्तेरोसाव्य पक्षविशेषणतान
यानन्तव्यतिरेकव्याप्त्यप्रभावेन तदनुगमानतिर्वाह इति व्याप्यत्वमीतिति इदंच कर्मधारयपक्ष्यो भिप्रायेण
दं दपक्षे पिय थाकेवलान्वयिनी साहित्यं पक्षस्य तामसंगानिस्तयावत्विमिवाक्ये ॥ दोषिनोबाधोन्नीनत्वादिति
बाधेनपक्षेसाध्याभाव निश्चये नान्नीतः साध्यव्यापकत्वेन प्रमापि नसत्वादित्सर्थः साध्यव्यापकत्वा
दिति यावत् ननु साध्यव्यापकत्वादुपाधिरिवेसस्संगतं व्याप्तिचारोन्नायकत्वेन दूषकतामतेसाधनव्याप

कस्य साध्यव्यापकत्वेप्युपाधित्वाभावादतआह व्याख्यायां पक्षेतितन्त्रेत्यंतं परास्तं । पूर्वपक्षे शंभयादाह सम
न्निपक्षेति साधनव्यापकोप्युपाधिरिति विनिमाव: एतत्कल्पत्वबाधोन्नीतत्वादित्यस्य बाधोन्नीतोपनतत्वादित्यर्थ:
सम्यकृत्वमनुपाधित्वेनुपाधित्वस्यैवाभावादन्यत्रानुपाधित्वेऽप्युपाधिमात्रस्यैव निर्मूलपसंगानमतआह सूलेरति वस्तु
गत्यापस्यादनेरयिपत्वेऽनिःसन्यस्य तथा यामनुपाधित्वनिश्चयसंभवेनोच्छेदासंभवादाह विशेषपरामर्शेनाभिमिति
पूर्वगामिनेनतुच्छेदपदार्थेत्यस्यानयस्य प्रक्षेनाभिर्विवृत्तमशाकत्वादाह साध्याव्यापकत्वनिश्चयपरेति पूर्वगांविषेवा
दपक्षधर्मेतिरिसस्यैवेति दृष्टान्तविशिष्टानेनार्थसंमयो: कर्मधारय: पाकेति वादित्यादिरन्यत्र पर्वतोवह्निमान्धू
मादित्यादौ पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवह्न्यादेरुपाधितायामिष्टे वह्नित्वादे: पर्वतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदक
त्वयापर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवह्न्यादावाघवच्छिन्नाभावस्पूर्वदादिविपक्षेसत्तेनपर्वताद्यन्नितादेविपक्षेव्या
वर्तकत्वादनेतावच्छेदकांतं विशेष्यतावच्छेदकविशेषपरां । आदृत्वादिविशेष्यतावच्छेदकैधर्मत्वादेविप राम०

ष्ठ्यावच्छिन्नत्वादेतोऽवच्छेदकत्वे विशेष्यतानवच्छेदकविशेषणाऽऽर्द्रत्वादिविशेष्यतावच्छेदकेन्धनत्वादेर्विपक्ष
सामान्यस्य हि निरूपितानवच्छेदकत्वेनार्द्रत्वादेरसंग्रहापत्तिरतो यत्किंचिद्विशिष्टविपक्षे विशेषणं घटत्वादेरपि यत्र यत्राधिक
रणादेरपि यत्किंचिद्विपक्षवृत्तिनिरूपितावच्छेदकत्वं न यापर्वतो यद्यत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्विपक्षे सत्त्वे न पर्वतत्वादि
घटकपर्वतादेरपि विपक्षेऽभावे ऽतेव तापत्तिरतोऽवच्छेदकोऽन्विशेष्यतया स्वीयविशेष्यतावच्छेदकनिवेशः सामान्य ५।
तो विशेष्यतावच्छेदकत्वस्य व्यावर्तकतया स्वविशेष्यतावच्छेदकोऽपि ति संग्रहेन विशेषणानां यावद्ग्रहेन
विशेषणतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकमित्यर्थः ते न पर्वतो यद्घटत्वादिघटकघटत्वादेः पर्वतविशेष्यताव
च्छेदकत्वेऽपि तस्य निर्धूमत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रयोगात्वकादाचित्कत्वात् स्वविशिष्टेति गुणकर्मान्यत्वोपलक्षित
सत्ताभावस्य गुणादावसत्त्वेन गुणकर्मान्यत्वस्य विपक्षे व्यावर्तकत्वासंभवेन दूषणं सत्तादिसत्त्वगुणकर्मा
न्यत्वविशिष्टसत्त्वस्यानुपाधितापत्तिरतो वैशिष्ट्यनिवेशः स्वविशिष्टाभावमात्रोक्तौ यत्किंचित्पक्षेऽपि

प.प्र०

नावच्छेदकत्वविशिष्टानवच्छेदककत्वविशिष्टाभावपर्यवसाने आर्द्रेन्धनादेरप्यसंग्रहः तद्विशिष्टस्य वायोरयो
गोलकादेश्च सत्त्वादतः स्वविशिष्टधूमत्वावच्छिन्नाभाव इति यथाकथंचित्सर्वत्रैव नात्राभाववद्ह्रदादिविपक्षसत्त्वे च प्र
वेशादिति विपक्षव्यावर्तकस्यापरिचितस्य तदंशस्यापाभावेति विहाय तदवच्छिन्नाभावेऽस्तु नं आर्द्रेन्धनाभावस्य ह्रदादिवि 42
पक्षे सत्त्वान्न क्षतिरिति केचित् तद्धीदिति विपक्षव्यावर्तकत्ववदित्यर्थः इदं चार्द्रेन्धनादिसत्वेनाव्याप्तिर्न तदवच्छिन्नस्य
विशिष्टाभावेति पदघटितपूर्वमित्यभिप्रायेणैतमुक्तं न चापि विशेष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहेणैव गुरुत्वमपि
तस्यानिरस्ताशयः तादृशेनैव अनस्यासांनेपर्वतेनादेरसत्त्वान्नित्यं पर्वतेनात्यन्तादावित्तिसमवायघटकत्वं स्व
मग्रेऽपि यथास्थानविशेषणतासम्बन्धेन साध्याहृदयाल्लिंगितादिति अत एव सादिवस्यमानासाधारस्यादाहवस्त
नास्तीति आर्द्रेन्धनादेर्ह्रदादिरूपविपक्षभेदस्याप्यनावच्छेदकतया तेन प्रवेश इत्ययं लिंचितेति कोऽयमवि
द्धत्वमिति अत्र प्रविशत्वेनियम ततः तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं नाद्विषयतान्यापकाविषयतानिरूपितायोगि रा.प्र०

त्वपर्यवसितमंतरव्याप्तेरपि संभवतीति दुःखत्वादिमन्नत्वात्वादेर्विपक्षे आवृत्तिकत्वानिर्वाहः विशेष
णत्वं च यथाश्रुतमेवावगंतव्यमाव घटकं संबंधमिव व्याप्तिलेधत्वादिकमित्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकेन कोटि
प्रविष्टं एवमग्रेपि (उपाधिनाघटकसंबंधेनेति अन्यथा वह्नित्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन ह्रदादिरूपवि
पक्षवृत्तितावच्छेदकतयोक्तरीत्या पर्यवसन्नस्य मित्त्वविशिष्टवह्न्यादेरुपाधितावारणासंभवादिति भावः (उपाधौ 43
दुःखत्वरूपोपाधौ विशेषणतापदस्य यत्किंचिद्धर्मितेत्यादिरूपविशेषणताप्रवेशे केचः व्याप्यभावात् ह्रदादेरसा
ध्येति अथ हितनाविशेषणतापदस्य यत्किंचिद्धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतासाधकत्वकस्य मागौरवरूप
दूषणायापिग्रहः (विवक्षणीयेनैवेति अन्नवह्निर्नात्वस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरुभयोरेवान्वय
विपक्षेपि पदस्योपेति रीत्या सत्वाच्छिवह्नितामत्वाच्छपक्षत्वादिति भावः नद्धिवह्निनाभिनिकर्मधारये: नन्वयापत्ते
रात्रुसत्तेतिविवह्निनामिलिनहोत्यादि व्याघातनहसेनमूलोक्तदोषपरिहारायेत्यादि पक्षेनेत्यस्य साध्यव्याप

म॰प्र॰

२२

कत्वरूपहेतुपक्षकत्वासम्भवोऽजनकत्वएवत्वं वा सत्वं नास्तीत्यत आह हेतुत्वेनेति हेतुपक्षकत्वासम्भवोऽजनकत्वएवत्वेनेत्यर्थः ननु
पाधिर्निरस्त इत्याशङ्क्य तेन ज्ञानस्य च सर्वदा संभवेन पक्षेतरत्वस्यानुपाधित्वात् सुगमत्वस्य युक्तः इत्यत आह हेतुत्वं
चेति उपाधित्वान् सुगमस्याप्युक्तं कथं नेत्यर्थः मूले च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वेन तत्त्वेऽसाहित्ये च
द्रष्टव्ये तो वारणाय चेति च कारो विशेषणोपादानमित्यसन्तं तद्योजनीयः व्याप्यव्याप्यसत्त्वेऽपि पक्षे व्यापकत्वस्य स ५५
सत्त्वेऽपि पक्षे व्यापकत्वस्यापि उपक्रमात् १ हेतु घटादेः साध्यव्याप्तिर्निरस्तेनेनोपक्रमात् नाव व्याप्तत्वस्य साहित्य
दृष्टेनो व्यभिचारस्त्वेऽसत्त्वेनोपक्रमेण व्यभिचारो व्यापकत्वोपयुक्तः पूर्वेम क्रमेण साध्यव्यापकत्वसाधनाव्याप
कत्वोभयपर्यासविषयकमपि नाव व्याप्तस्य साक्षात् पूर्वोक्तं नाव व्याप्तस्यैव हेतुपक्षत्वाद्वेति वा कस्यप्र यमपहं न्दृष्ट
कत्वादिनिष्ठिलोयपदस्य स्व तत्र एवोभयसाधारणपतसत्त्वेऽपि पक्षे व्यापकत्वसाधारणपापा व्याप्तिपत्वादि
दिभावः व्याचष्टे सत्त्वेऽपि पक्षे व्यापकत्वोपयुक्तसाध्यव्यापकत्वपरतया व्याचष्टे साध्यव्यापकत्वोनयत हे ए॰म॰

म्नेति हेतौ तेन साध्यव्यापकताविशेषणेति न वह्न्यनुमितिमिति वाच्यं हेत्वंशे तस्य तद्विशेषणत्वेन तदर्थस्फुर्ति
करणे नप्र+ न साधनाव्यापकत्वस्य तत्रानुपयोगित्वं व्याख्यावीजं स्वयमेव स्फुटीकृतं न चैवं तदर्थे सत्ये निरुपते
नापकत्वेऽभवतद्विशेषणा+ न तत्स्वस्वैवोक्तत्वात् अत्र ननाव मा अस्मिन्निति मूलं सत्स्वनिपक्षे व्यापकत्वव्यभिचा 45
रोऽव्यापकत्वोभयाभिप्रायकं तत्र समानिपक्षे तद्व्यापकत्वाभिप्रायकत्वेऽव्याप्यसदसत्साध्यव्यापकतामात्रपराम
र्षकत्वं व्यभिचारोऽव्यापकत्वाभिप्रायकत्वेऽनुसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयपरामर्षकत्वं मात्रपदेन
चविपक्षे साध्यविशेषणस्यैव व्यवच्छेदः एतेन नाव मा अस्मिन्निति मूलं सम्पृक्ति पक्षेऽव्यापकत्वमात्राभिप्रायकं
न तदनुसारेणोवदैधिति कारेणापि मात्रपदं साध्यव्यापकतामात्रपरामर्षकं तया व्याख्यातं मात्रपदेन च सा
ध्यव्यापकत्वान्यसकलविशेषणव्यवच्छेदः हेतुस्वापि निरस्तं व्यभिचारोऽव्यापकत्वोपलक्षणविरोधात्मा अपदेऽस्वे
त्यागव्यक्तसंगतं साधनाव्यापकत्वमपि न विरोधात्मा प्रसाह्य इति व्यापि समानिपक्षेऽव्यापकत्वोपयोगितः

म०प्र०
23

यावच्छेदकस्य भवन्मतेऽप्यसंभवाच्च द्वितीयचित्रिकायास्तव्याख्यानमपि सत्तानियतोऽन्यपल्लवदव्याभिप्रायकं तन्न तस्मा
न्नाभिप्रायकं एतत्सूचनायैवाग्रे द्वितीयचित्रिकोरेणाह पक्षकत्वादित्यस्य सत्तानियतोऽन्यपनोपयोगित्वादित्यस्याभ्यो
नंपभिन्नत्वद्वितीयोऽन्यपनोपयोगित्वादित्युभयाभिप्रायेण साधारणं पनव्याख्यानं कृत्वा मितिमनसिनिधायाह तथा चे
ति उपधवं द्वितीयोऽन्यापकं पक्षेतरत्वादि साध्यव्यापकाभावस्य सत्तानियतोऽन्यापकत्वात् साध्यव्यापकव्यभि 46
चारस्य व्यभिचारस्योन्नापकत्वाद्धिति यो न ना साध्यव्यापकाभावस्योन्नि साध्यव्यापकव्यभिचारस्योन्नि च सावधा
रणां वन्तेमानत्वार्थकेन मत्वायेनवन्नेमानोपयोगत्वाभाव व्यवधाने नतु नापकत्वापर्यवसितमुन्नयनोपयो
गित्वमपि न यिम साध्यव्यापकत्वमात्रेणोन्नयनमाह उन्नयनोपयुक्तत्वादित्यर्थः इति तथा च यथा कथंचिदुपयोग
स्यविवक्षितत्वं पानुकूलत्वं तयोर्विया साध्यव्यापकत्वेन सत्त्वमत्याहतमितिभावः एवं चेन्निर्मूलत्वादित्यस्येत्या
नय · अत एव निर्मूलत्वार्थः अत एव स्पष्टप्रमत्वार्थः अत एव समस्य च व्यभिचारोन्नापकत्वादेवेत्यर्थः उ रा०म०

कृरीसानुमानमात्रोच्छेदेन व्यभिचारानुमानप्रवृत्तौ संभवेन्नप सेन रखेदुपजनं समपक्षे मे वासिद्धमनन्या
हृ श्चनुमानप्रवृत्तिस्त्वितिव्यभिचारानुमानप्रवृत्तिरिस्मिन्सर्पः मदन्तानदृशायामेव पक्षे मणेनरस्योपाधिला
नोनदृशायामेव पूर्वपक्षिणाउपाधित्वानंगीकारात्प्रसंभवो लानन्या हनवेनोनिनवेत्वस्यसिद्धांतिनरसर्पन
सउपाधिरित्यनेनपक्षेन्नाएवननो पाधिरितिपक्षमदोषोद्वोपि व्यर्थविशेषणाभिनिद्धितीयदोषोनुद्धरए 47
वेसननन्याद्न यात्वेनितिम्न नाभंगायेतिम्ननाभंगायचेसर्पः सत्वाभियहेत्वन्व्यापकत्वमात्रेणाहूषकतापरि
शेषाय व्यभिचारोन्व्यापकत्वस्यैव व्याप्यत्वाभावो व्यापकत्वस्यापिप्रतिहेतुव्यानयानदृष्टांतिहेत्वन्तःननास्यादितिध
व: दृष्यमिन्नादिपदं पूरयति उभयरूपस्यैव व्यभिचारोन्वायकत्वाभाव्याप्यत्वाभावोन्व्यापकत्वाभावोभयसे
व यद्यपि व्यभिचारित्वसामान्याधिकरण्यरूपविशिष्ट व्याप्यत्वभावबोधकाव्याप्यत्वपदयोर्विशेषणाव्य
भिचाराभावरूपव्यभिचारपरत्वेनैवसार्थक्यमन्याद्यपदत्रयहरणमनुचितं तथापि व्याप्यत्वाभावोन्वयप्रवेशो पि

व्यतिरेकेऽस्याधारत्वाभावेन पक्षेतरत्वे साध्याभावो व्यापकत्वेन हेतुव्यापकत्वसंभवेन तत्स्पतयानद्वारकवि
पक्षे साध्यविशेषणाद्यनस्या संगतसाप्यत्वासत्त्वलिपक्षे व्यापकत्वमात्रेण हेतुव्यापकतापरिशेषायतनयाद्यूरणो
बोधितत्वमिति भाव: पत्तिपक्षस्तु हेतावितिविरोधिपदमपविषयहेतुनिष्ठवृत्तेस्तस्यार्थः वलसंपत्तयेऽदिनिमत्तनिय 48
हेस्यत्वेवलवद्धेतुविषयक विरोधिपरायर्यस्य वानुमितिप्रतिवंधकतया निरस्तुवलस्यानुमितिप्रतिवंधकता
पयुक्तत्वादिति भाव: दोषितो व्यवलत्वादिति व्यनुमितिप्रतिवंधकतापयुक्तवलत्वाभावादित्यर्थ: उक्तं व्या
प्त्याकं समर्थं बोधयति व्यद्वेतवदनिष्ठेति नोपाधयो वोध्ये व्याख्यायां तद्बहु संबलात्मिलितिं तु व्याप्तिपक्षधर्मताद्व
यमेव विशेष: दोषितो एकत्र व्यस्ततरत्र संगमं यप्रसक्तौ साध्यतदभाववद्वेतोरसतां तद्वयापन्नर व्याप्ति
पक्षधर्मतासत्ताभाववत्तत्रएकाधिकरणवृत्तित्वरूपव्याप्यकत्वादित्यनुमानसामान्ये व्याप्तिपक्षधर्म
ताभंगसाध्यतेव्याख्यायां तत्कैव्यापकतयाविशिष्य एवक्त्रहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मताभंगात्मकविशेषपर्यवसानं तु राम०

यादृक्तनिरूक्ततर्के संपादकत्वया वहुत्वं मन्तिप क्षपवत्त्वं तन्नैवं नादृशानकौ व्यापनार्थमेव सस्त्रानिपक्षे सत्व
निपक्षेऽसत्त्वस्योपाधिश्रोत्रुद्भावनमात्रं वक्ष्यपकं ज्ञानस्य यावद्दनुद्भावने च निपक्षबहुलस्यासंभवेनिरूक्ततर्कौ व्याप्तो
संभवादित्यलक्ष्याहत्याचीनतर्कोद्यापकं तर्कसंपादकत्वारणं तर्कनिरूक्तेन संपन्नं व्यर्थमेवातिरिक्ततर्को
त्थानस्यैवाभावेन तर्कोत्थापनार्थसंभवादिति भावः दीधितौ तत्र सत्त्वं निपक्षे। व्याख्यायां किंचैवमि ५१
त्यस्यैवाभिमध्यमसत्त्वनिपक्षेऽसंसर्गवादिस्यस्य आख्यानेन एवं हि सपक्षसत्त्वमिति व्याख्याने मंदर्भविरोधापत्तेरि
तिभावः। इत्यादिरिति अस्य व्यावव्याप्तिश्चय यस्मादित्यत्रावोसंतत्र एकोऽयं पक्षो निःश्चेयः केचित्तु ननु वाध
निश्चयकाल एव नात्मावार एवं सपक्षव्याप्तेन साभावादिति व्यतिरेकस्मादिमूलमसंगतमतो वाधनिश्च
यकालाभिमायकत्वया तत्त्वमापयितुं परस्यवाधस्यानिश्चय इति वाधनिश्चयकालेप्युपाधित्वानुप
पत्तिसंगमयितुं परस्येति निश्चयस्यादि वाधस्यैसतु पक्षे वाधोन्नान पक्षेतरानुपाधित्वेरक्षायत्रिता

स्यपेक्षत्वं तन्निसाध्यमूलस्याहमाष्ठ्यादित्ति एवं च बाधस्यानिश्चयस्यादिर्वेयृष्यादिसंचरकोत्रं यः प्रामुदि
स्यादिर्भिन्न एव घटश्च नानुमानमष्ठेहिंस्यादिवाधोपोस्याहुः इत्यादिमेसने तरं ननु वैयर्थ्यपोस्यादिवेषाठ उपा
धिः य हेतोरुपाधिः नालीनिनयाचेनाहत्तव्याप्यस्यत्वेबाधोन्नीतपहेतोरस्यानुपाधित्व दृष्टापत्तिरित्वेनिमनदाय
निसंभवद्रूतिभावः बाधेवाधत्वस्यहेत्वाभासविभाजकोपाधित्वमति इत्येवेतिएवकारेणापरेतोत्तलस्याव्याप्येन 50
भावि व्यवच्छेदः नस्यान्तरं तमीवेयहेत्वावच्छेदकावच्छिन्नेपदानामकानेनस्वादिकमादायाप्रेतिपमरत्यस्या
नुपपन्नेरितिभावः पक्षेतरएव तिनयाचलत्वदनुपाधित्वदृष्टापत्तिर्नेसंभवतीतिभावः पक्षेतरेउपाधित्वसंभ
वत्तितयाचोक्तव्याप्तिव्याप्तेमन्नवाधोन्नीतपहेतोरस्योपाधित्वावश्यकत्वेन स्यानुपाधित्वेदृष्टापत्त्यसंभ
वः उपाधित्वं च नसंभवति व्याप्तिकेः साधारण्यादिति भावः ननु गंधप्रागभावावच्छिन्नो घटो गंधवान् पृ
थिवीत्वादित्यादौ बाधस्य तेनसत्प्रतिपक्षस्यापि सत्त्वान्न तदुन्नायकस्य साध्यव्यापकसाध्यवत्त्वसमव्यापि राम॰

ष्यत्वादिहेतुर्बाधेः सत्वान्न व्यभिचारः न च वन्हिविसादिमत्वं शंका व्यभिचारो व्यापकत्वेन हेतुत्वकत्ता वादिनोमे
वेनिनत्र व्यभिचारोपपत्तिः न कालेन साधनाव्यापकत्वस्य सत्वे हेतोरप्रवेशेन सत्वोपाधित्वासंभवादिति कथं स
त्ताविपक्षेण व्यापकत्वेन हेतुत्वकस्यैव बाधोन्नीतपक्षेतरे व्यतिरेकेः साधारणेन व्याप्तिग्रहे तेन वन्हिविसादि
मत्वशंकि किं तु सत्वं तु बाधाप्रत्ययस्य प्रवृत्तत्वेन तत्र व्यभिचारो व्यापकत्ता वादिनां संभवादिनः स्थलांतरमाहस्म 51
सिद्धसंनिधाभिद्धस्य महानसीयवह्न्यादेर्बाधादिति पाठः असाधकेऽवन्हित्वेन महानसीयवह्नेः साध
के उपदर्शितं गंधसाध्यकेबाधस्य स्फुरणेपि वह्निसाधके तस्य स्फुरणपात तदभावादनापत्तेः बाधकरसं
वेग्निः बाधमतेपि गंधप्रागभावावच्छिन्नपक्षविशिष्टगंधाभावस्फुरणस्य पर्वतेन हेतुविमहानसीयवह्न्यभा
वात्मकस्य बाधस्य मतेपि दर्शितानां बाधत्वानां बाधपदार्थत्वेन प्रवेश तेन नियमघटकत्वात् तथा च बाधसाम
न्यबाधकस्यापि बाधपदस्य घटकत्वेन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावबाधविशेषपरत्वापेक्षया शिष्टस्थलेबाधो

भ०प्र०
26

नत्वसेत्वपि सत्त्वनित्यत्वप्रविष्टबाधविशेषाभावान्नव्यभिचारत्वापत्त्याशयः व्यापकतायां संकोचे त्रिबाधशेषप
कत्वव्यावृत्तसंकोचे सर्वत्र आह बाधसामान्यस्यैव बाधपदार्थत्वे सत्प्रतिपक्षव्यभिचाराभावमाह अंसंको
चेधावाधनत्सु पगमात् पदर्शितस्य त्वेपप्रकृत्तिसाध्याभावस्य हेत्वाभाकोपाधिविशेषणत्वाप्रवावसान 52
भ्युपगमानत्वादृश बाधत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् पक्षे सत्त्वेन साध्यवैशिष्ट्यस्य हि विरोधित्वघटितत्वया तद्भावेनतस्य सं
भवाविरोधिभात्ः अत एवानन्तर्भाव्युपगमाद्धि नियतकल्पेपि उक्तनियमेवाधघटकसाध्याभावेप्रतियोगि
वैयधिकरण्ये विशेषणाभावश्च अन्यथासंयोगसंबंधेन वह्न्यभावसाध्यकमहानसत्वमेव वृक्षे मानभूमा
दिसाध्ये बाधितहेतुमत्ताज्ञानादीनामव्यभिचारापत्तेः तथा च साध्याभावप्रतियोगितैव्यधिकरणवि
शेषणाभावरूपाघटितोयकल्पः कथमिति दूषणेपि नोपिविरतेः केचित्तु द्वितीयकल्पे अनुमितिप्रतिबंधकीभू
तज्ञानविषयतासंबंधेनावच्छेदकोयादृश यादृशविशिष्टसाध्याभाववत्ता दृशविशिष्ट्यावतासिद्धिस्या

एप्र०

ष्याभावात्मकबाधस्यैव निश्चयघटकतया निवेशान्न कुत्रापि व्यभिचारो नावकाश इत्याहुः ननु स्वावच्छेदकाव
च्छेदेनानुमितिविरोधितया न संभव एवेत्यत आह पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाच्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर
नंगीकारात् न विरोधितया न तत्संभव इति भावः वह्निव्याप्यकेन तदसंभवमुपपादयति समानप्रकारकेति ला 53
घवप्रतिसंधानेन व्याप्यव्यापकतावच्छेदकमहानसीयवह्नित्वादिना तदनुमितेर्विरोधित्वेऽपि न संभवः
स्यादत आह सल्लिंगपरामर्शस्येति निरुक्तः सल्लिंगपरामर्शात् तथानुमिनोतीति महानसीयवह्नित्वेन तदनु
मितौ तु सर्वैः लाघवप्रतिसंधानादपि व्यापकतावच्छेदकरूपेणाव्यापकभावानंगीकारादिति भावः ननु
तेन स्वप्रकारकप्रमाविषयत्वभावस्वरूपसम्बन्धस्य त्वादेः पाधेस्त्वे भानेन स्वविनेत्यादिकमूलसंगतमतत्वा
हदीधितौ न स्वसमशीलत्वं विनेति तथा चानेन स्वप्रकारकप्रमाविषयत्वादेरप्यनेन स्वसमशीलत्वात्तेनाप्यसं
गतिरिति भावः व्याख्यावीजं स्वयमेवाह नेमेत्यादिना गुरुत्वादेरपि कथंचिद्तेन स्वसमशीलतया सुग्रहत्वा

२७

म॰प्र॰

27

ध्येत्यादि कमनथकिमनन्त्राहव्याख्यायां असाधारणेत्यादिना तु अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमात्रायैव नैजो
मात्रस्येत्यादिना मूलोक्तपरिशेषासंगतिरत आह त्वन्ये चेति नत्विति निश्चितनसाध्यवत्त्वस्य व साध्यप्रकारकनि
श्चयविषयीभूतसाध्यवत्त्वस्य न यथाविधासाध्यप्रवेशगौरवादिति भावः अनुद्भवरूपेति अनुद्भूतरूपवत्त्वे
श्लोषयानुधावनमित्यर्थः सपक्षसिद्धिमिति सपक्षत्वाद्यवच्छेदकसाध्यनिश्चयसिद्धिमित्यर्थः उक्तसत्त्व 54
निश्चयानुसरणमिति निजस्त्वाभि अयमात्रोक्तम् तथा निश्चितेऽपि रागोत्तरार्थकैनयोषो रोगस्ते नैनव
न ल्लाभादिति भावः निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वपि निश्चितत्वा चाप्रमीतेत्यादेरप्युपमेवार्थः अन्यथा स
पक्षव्यावृत्तत्वादिविशेषेणासाधारणपरिशेषका या गुपक्रमे दोषान्तरसमाधानासंगतेरिति भावः ॥ तथानुस
रणानुक्तसत्त्वनिश्चयानुसरणात् केचित्तु साध्यप्रसिद्ध्यर्थं उक्तसत्त्वनिश्चयानुसरणमित्याहुस्तन्न
लादेव तत्सिद्धिसंभवे शेषानुधावनवैयर्थ्यात् पदेत्यादिना च पक्षमात्रवृत्तित्वस्यासाधारणते राम॰

विपक्षत्वस्य संदिग्धसाध्यकत्वरूपतया साध्यसंदेहाभावकाले एवासाधारण्याभावाद्दोषान्तरं न पक्षेतरस्य
सपक्षविपक्षो व्यापकत्वसंभवात्पार्थिवत्वसंभवेनाधिकं चैव मिलितमूलासंगतिरिति वाच्यं न हि तत्रैव पक्षसाध्याभाव
देव सपक्षविपक्षो व्यापकत्वासंभवात् व्याप्तिग्रहहेतीति अन्वयव्याप्तिग्रहहेत्वर्थः हेतौ चैतौ साध्यसहचारग्रहसमानिवं 55
धनेनेति सपक्षव्यावृत्तत्वस्यासाधारण्यघटकत्वादिति भावः व्याख्यायां असाधारण्येति असाधारण्ये हेतौ यो व्य
तिरेकव्याप्तिग्रहहेतुर्दर्शविशेषादिरित्यर्थः असाधारण्यस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपतया साध्याभावव्यतिरेकं
सहचाराज्ञानरूपेण सपक्षव्यावृत्तांशज्ञानेन हेतौ साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावव्य
तिरेकव्याप्तिग्रहात् साध्यव्यतिरेकसहचाराज्ञानरूपेण विपक्षव्यावृत्तांशज्ञानेन हेतौ साध्याभावव्यापको
भूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्याप्तिग्रहाद्वेति भावः न चैतन्निरूपणं यदि दोषत्वादिसंगतं मूले इति मूलार्थ
एतस्य मूलस्यार्थः इह पक्षेतरव्यतिरेक सपक्षविपक्षः यथा वह्निव्यापकतया गृहीतस्य पक्षेतरस्य व्य

निरुक्तावच्छिन्नाभावः साध्यत्वेन यो वह्न्यभावव्यापकत्वेनागृहीतस्य पक्षेतरत्वस्य च निरुक्तावच्छिन्नाभावस्याप्रमा
तो वह्निः साध्यतामिति सत्प्रतिपक्षः सत्प्रतिपक्षानवकाशादित्यपि वक्तौ वह्निमान् धूमादित्यस्थापनानुमा
नेनैव वह्निसाधनस्य प्रामाण्यत्वादिति भावः उपाधित्वमिति स्पष्टं च पंचमीत्त्वन्यत्वेपि साधारणसाधर्म्यादिनो पि शोकोद 56
यात् व्यभिचारसंशयोदयात् अन्यथोपाधिभिन्नेव्यभिचारशंकाजनकत्वे स्पष्टे व्यभिचारशंकावि
शेषजनकत्वस्य वच्छेदसंभवात् इत्यपकमानुपयोगान्ने तदुपाधेर्व्यभिचारसंशयाकत्वे नेव इत्यपकत्वे अनुप
योगादित्यर्थः भिन्नक्रमं स्पष्टमुपन्यासगौरवान्मन्यास्वयं तद्विशेषत्वप्रतिपक्षेतरविशेषत्वस्यर्थः पक्षतावाचसंदिग्ध
साध्यकत्वरूपपक्षत्वे अहन्तत्वेति परमाणोर्वस्त्वगत्वाख्यकतत्त्वे तद्रूपसाध्याभाववत्त्वादिति भावः तदे
तिवदाकाशस्यावच्छेदेन पक्षत्वं न संभवति परमाणोः संदिग्धसाध्यकत्वेन निश्चितसाध्याभाववत्त्वरूप
विपक्षासंभवादिति भावः नत्वेन घटत्वेकत्वेन आत्मत्वेवत्ति आत्मत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक०

गिताकलसंबंधेन व्यापकत्वमिति हेतुमत्प्रापिभेदस्य परमाणाववृत्तितया घटरूपकस्य परमाणाविभेदस्याप्यताव
च्छेदकोक्तिरविशिष्टत्वादिति भावः मूले विषमव्याप्तस्येति विषमव्यापककस्याद्र्धनादेरित्यर्थः उपाधितामन्
नुपाधिपदवाच्यत्वात् तथा चलस्यतावच्छेदकाक्रोलविषमव्यापकेऽपि हेतौ तरागादिव्यभिचारकस्य धूमव्याप्य
त्वघटितत्वरूपस्यव्याप्तिरिति भावः व्याख्यां यो मूलमनुपपत्त्याभिमतेन साध्यव्याप्यत्वैव पक्षे प्रतिपाद 57
नादिति भावः व्याप्यतयेतिरर्दं च व्यापकव्यभिचारघटितप्रायेण व्याप्तीभूतेनेत्यर्दं च उपाधिप्रायेण
एवं च हेत्वितिरो व्यभिचारानुन्नायकतामात्रेणोक्तौ तु न्नायकत्वसामान्यमेव निविष्टमिति तात्पर्यम् लक्ष
णस्येतियद्यपि पृष्ठे तोपकतया साध्यव्याप्यत्वस्यैवोक्तत्तुमुचितं तत्र व्याप्यत्वप्रसंगवारणाय लक्षण
मेव निविष्टं साध्यव्याप्यत्वेनैव साध्यव्यापकत्वे व्याप्यत्वप्रसंगवारणासंभवेन विनिगमनाविरहेणाद्यपो
पि निवेशादिसमभिप्रायेणोक्तं हेत्विनावतिप्रसंग इति व्यभिचारानुन्नायकत्वमात्रस्यसत्त्वादित्याहुः

तथा च दूषकतायामतिप्रसंगवारणाय साध्यव्याप्यत्वं निवेशनीयमित्यभिप्रायः । इत्यत आह । उन्नायकताया
विशेषणमभिधानादयं नीरणोऽतिप्रसंगार्थं कातरः आद्येति उन्नायकताविशेषस्योपाधित्वप्रयोजकत्वप्रदर्शनेनो
क्तातिप्रसंगवारणायैवोपाधित्वे साध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितया तद्घटितरूपेण दूषणतां दर्शयतीत्यर्थः । इत्य 58
उक्तं न चेति न च तथात्वेन तद्रूपेणेति पाठः व्याख्यायां दूषकतेति अव्याप्तिरूपदूषणतेत्यर्थः । चकारोऽतिप्रसंगप्रयोजकता
यैवेति चकारोऽत्यर्थः तदर्थं तथेत्यस्यार्थः । दीधितावतिप्रसंगप्रसाधारणानैकान्तिकसाधारणविशेषः व्याख्या
यां विषमव्यापकसाधारणवारणार्थमिति तन्मात्रवारणार्थमित्यर्थः । विशेष्यतां लब्धतानियामकेऽपि
शेषणे वैयर्थ्यात् वैयर्थ्यमित्य मूलार्थः तथेति साध्यप्रयोजकत्वेऽपि तन्मूलतात्पर्यार्थः तथा च तन्नापीसा
दिलक्षणवारणासिद्धेर्विषमव्यापककाव्यापकाव्याप्तिलक्षणानियामकेऽसाध्यव्याप्यत्वविशेषणवैयर्थ्यं चे
ति दूषणतायामपि तादात्म्येनैव हेतुरिति दूषणम् । वस्तुतस्तु साधारणवारणार्थमित्यत्र तन्नोपादानसुगमः । राम०

वारणं च संनिहितत्वादिविषमव्यापकस्यैव विशेषणमिति तस्य लक्षणे विशेषणमित्यर्थः तथा च विषम
व्यापके पक्षेतरादावपि दूषकतावीजसत्वेन लक्ष्यस्य तथात्वाद्वारणाय लक्षणे साध्यव्याप्यत्वोपादानं सार्थकमिति
भावः शेषं पूर्ववत् न चैवं तत्र स्वविशेषणतायोग्यत्वादिकमुपस्थितिविरोधश्चेति वाच्यं तादृशानुपस्थितेर्भेदात्त्वावि
षयकत्वेन तद्विरोधाभावादिति दिक् अन्ये तु दीधितौ ननु साध्यव्यापकोपाधेः परंपरयैव व्यभिचारादेर
पि स्वतो व्यभिचाराद्युन्नायकत्वेन दूषकत्वं न तु तस्य साधारण्यवारणार्थं साध्यव्याप्यत्वस्यावश्यकत्वे वि
षमव्यापकपक्षेतरादावपि तस्य तथात्वनियामकाभावात्तत्राव्याप्तिरिति शंकां हृदि निधाय दूषकतावीज
विशेषस्यैव साधारण्याभावे साध्यव्याप्यत्वस्यैवार्थमाविष्कुर्वन्नाह नन्वित्यादिना अतिप्रसंगादीन
दूषकतावीजस्यातिप्रसंगस्यार्थः तथा च तद्धारणार्थं साध्यव्याप्यत्वविशेषणस्यावश्यकत्वे दूषकता
वीजाभावेनालक्ष्ये विषमव्यापके नाव्याप्तिरिति भावः व्यतिरेकेणावेत्यं तत्तेन रूपेणासम्भवाख्यानं उच्या 59

३०
म०प्र०
30

पकतायामितिसंतत्स्वकतायामिततत्स्यात्वात्संतत्त्वकतायामित्समंतरां मूलेत्वर्थकञ्च कारोपोत्स्य: तेनसाध्य
व्याप्यत्वव्यवच्छेद: अतिप्रसंजनेति परंपराव्यापकव्यभिचारादेवातिप्रसंगार्थकं तथाचैतद्दतिप्रसंगवा
रणायैतात्पर्थोऽन्यापकत्वनिवेशेसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टघटावयपर्याप्तिनिरूपितं चकारस्याभिन्नक्रमत्वेसू 60
चयितुमत्तुपदमितिसाध्यमिति तथाचपूर्वोक्तस्यास्येवैतद्वयेत्तकरूपपरंपरामूलमितिस्पाहु: सत्वेनवह्निस्त्वाम
प्यादौमत्वेनविवक्षितमिति न्यूनाधिकदेशवृत्तिसाधारणपन्नमितिप्रसंजकत्वात् इतिसाध्यकस्थलोपोपा
ध्यसाधारणपत्ताव्याप्तिकरत्वाद्वैतिभाव: अनुविधायित्वमित्यादिदृष्टं च दोषिनोसाध्याव्यवच्छेदिकानुवि
धाप्यत्वव्यवच्छेदिकेतियावन्मात्रपरा अनुविधायित्वं च तदापकेतिपाठेपितुल्यापकत्वमुक्त्यापकवोप्यत्वं
व्याप्यत्वमितियावत् आनोनार्थभेद: तथाच तदिति अत्र तथात्वं तत्समवेतेनसाध्यापयोजकत्वसाध्यसमव्या
प्तत्वसमनियतत्वमेवोक्तं नतु तदात्मकत्वं नापि साहित्यात्पोह्यत्वे रितिध्येयं समसिसमव्याप्ता: सामानाधि राम०

कारणपार्थकत्वेनमनोऽभावार्थकत्वेनमभूतानोरूपस्य यत्किंचिन्नतस्मिन्नपि भवनरसस्य तत्समानाधिकरणा
भावप्रतियोगित्वस्य भिन्नमनरसस्यार्थे एवं तेन रूपेणापि भवनरसस्योक्तरीत्यानरभावसमानाधिकरणोपहितमतर
स्यर्थः नसदनुपाधित्वेनाभिमतपरामिस्याशोयनाहितस्त्पाधककरति विषमव्यापकतादिति आदिना विष
मव्याप्यपरिग्रहः अतिप्रसंगादिति नास्मिन्नसम्भवनरस्याहितानित्यसाध्यस्यन्यूनाधिकदेशवृत्तित्रि विष 61
पव्यापकानुपाध्यप्रयोज्यत्वात्पाभेननरूपाधित्वनिराकरणाययोगादिति भावः केवलान्वयोगिनत्रयस्येनर
स्य साध्यव्याप्यत्वसंभवादिति भावः सोऽधिकेऽपि योगाभावं अवयवार्थान्वयत्वप्रायाभावं आरभ्याप्याथोपपत्तै
विषमव्यापकस्यापि कथंचिद्योगार्थत्वसंभवेन रूढत्वायोगत्वात् साध्यव्याप्यस्य विषमव्यापकत्वाहितसा
ध्यव्याप्यत्वस्य स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुमस्योपाधित्वात्पत्तावुपाधिपदे लौहित्यादिधर्मबोधककेवललौ
हित्यादिशब्दसमभिव्याहारासंभवाद्यपद्धर्मविषयकेति सप्रसंगनपदेन इदं च स्फटिकलौहित्ये जपेत्यादौ

षिसमनुसारिण्योक्तं वस्तुतो विभक्त्यंतपदेऽपि च विवक्षितं तेन स्फटिकलौहित्यं जपाकुसुमोपाधिकमित्यादौ न
नुपपत्तिः विशेष्यतया विशेषणतावच्छेदेन लौहित्यशाब्दस्य विशेष्यतया लौहित्यबोधकसंसाधनशाब्दस्य च विशेष
णतया व्याप्तिबोधकत्वापत्तिर्भावः ननु स्फटिकलौहित्ययोरसत्त्वायोग्यत्वात् स्फटिकस्य लौहित्ये न्वये नासा
मर्थ्याल्लभ्यमानानुपपत्तिरत आह अन्येति अभेदस्त्वयेमप्रामाणविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वस्य तंत्रतया लौहि 62
त्यपदार्थस्याभेदेनोपाधिपदार्थे स्वनिरूपितविधर्माऽन्वयासंभवादाहसमभिव्याहृतेति अत्र वदंति समभिव्याहृतः स्वनि
रूपितधर्मावच्छिन्नयाभेदेनार्थः अभेदसमभिव्याहृतानुशिष्टत्वान्न किंतु समभिव्याहृतविधर्मप्रकारकत्वान्वितं निरूपित
त्वमिति नह्यसनिरूपितत्वेऽपि समभिव्याहृतानुशिष्टत्वात् नहीयमधिकरणत्व+स+म्भवनिरूपितत्वस्यैवं
धावच्छिन्नाधिकरणत्वस्य निरूपितत्वस्वरूपत्वेन निरूपितत्वस्य समभिव्याहृतत्वेऽप्ययं नित्यवाक्यं अभेदसं
बंधावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याभेदस्वरूपतयाऽभेदस्याविसमसमत्वर्थत्वे बाधकाभावात् स्वरूपनिर्धर्मेत्विय ताम०

न्ने जपाकुसुमसमवहितस्फटिकव्यक्तौ सिद्धसमवधानादेव लौहित्यसंक्रमसत्त्वापि स्फटिके लौहित्ये ज
पाकुसुमसमुपाधिरिति प्रयोगानुपपत्तिः जपाकुसुमसमस्फटिकोऽपि सिद्ध लौहित्यसमकालकस्याऽऽपेव लौहित्यस्य
कालकसमद्धालं च न ज्ञानं न कल्पना ज्ञाने सबोऽपि समलविशेष। संभवात् गौरवादन्योऽधमांशे स्वप्रकृतिस्वातंत्र्ये
शः जपाकुसुमलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरिति प्रयोगवारणाय हेत्वेकदेशे अस्ति पवित्रयोगिन्ये पनिबुस 63
निवेचितेन गामरेतनाचेयबाधकाभावादिति भावः ननु स्फटिकलौहित्यसरस्याद्धृतसमसन्स्थले स्फटिक
स्य लौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरिति समसन्स्थले च यथा स्थले स्फटिकाद्यावत्स्थायि विद्यमानत्वेन चोक्तरीत्या
न्वयबोधसंभवेऽपि लौहित्ये स्फटिके जपाकुसुममुपाधिरित्यसमसन्स्थले उक्तरीत्यान्वयबोधसंभवः न
च तत्र समसन्स्थलवदेव स्फटिकपदस्यैव लक्षणोपगमेन नितिस्मारस्तिवाच्यं वक्ष्यमाणरीत्या स्फटि
कपदे लक्षणां विनैवान्वयबोधोपपादनस्याभ्यासापत्त्यात् तथापि लौहित्ये स्फटिके जपाकुसुममुपा

३१
म०प्र०
32

विशिष्टसमस्तस्थले लौहित्यस्येतराविशेषणतयोपस्थितस्यान्वयासंभवेनातिस्ताराऽन्न च तत्र
लोहितधर्मिसंक्रामकस्मादायोपधिरिति वा त्वंलौहित्यसंक्रमणेऽपि ज्ञायमानस्य तथाप्रयोगस्या
नुपपत्तेः एवं तावदस्य वा रक्तं मानेऽनुभवविरोधः स्वलान्ननुगमेनानन्तशक्तिकल्पनं चेत्सत्यम् आह च स्फटि 64
स्फ लौहित्यस्फटिके रक्ता हि रक्ता दावति आदिना लोहितेन स्फटिके जपाकुसुमस्योपाधित्वस्य परिग्रहः
नन्वकस्येवानिरूपकारणत्वविनिवृत्ययत्वविच्छेदः अस्तु पार्श्वे वर्त्तिवाऽऽदिलिङ्गबुद्धिप्रभवेनलक्षणातस्य स्वपदार्थ
पदार्थेनान्वयेनोक्तस्य च संकोचादिति भावः ननु लौहित्यस्यानन्वयेन संक्रामकत्वबोधानुपपत्तिर
त्राह धर्मस्य इति नात्पर्यघोटकत्वा लौहित्यादिपदसमभिव्याहारात् धर्मत्वेनेत्यपि लौहित्ये स्फ
टिके इत्यादौ लौहित्यस्येतराविशेषणतया लौहित्यत्वेनैव लौहित्यमानं संभवतीति यापि लौहित्ये
स्फटिके रक्तादिपदनुरोधेनावश्यमाश्रयणीयेन धर्मत्वेन भानेनात्रापिति वा हेतुः समस्तस्थलेष्वेको एम०

रद्वैविध्याश्रयणमनुचितमितिभावः अत्र जपाकुसुमस्फटिकयोर्विप्रकृष्टत्वात् दृशायामुपदर्शितप्र
योगवारणाय स्फटिकान्तिकसमीपवर्तित्वमप्युपाधिपदार्थ इति केचिद्वदन्ति तन्न अनेकरक्तपुष्पान्वाह जपा
कुसुमस्फटिकयोर्विप्रकृष्टत्वे बहूनां संयुक्तसंयोगाश्रयदेशान्तरितत्वेऽसमीपेऽतिसमीप्यं चान्यत्वात्
संयुक्तसंयोगाश्रयत्वं लाभन्निन यावत्तस्योपाधिपदार्थत्वं विनाप्युपदर्शितप्रयोगवारणसंभवे तन्न 65
स्यतत्वेऽप्रमाणाभाव इति भावः ननु तद्दत्तरक्षावेगणाद्यपयोधस्यानुभवसिद्धत्वादेव तस्य तत्त्वमावस्यक
मत आह अस्मत्कल्पनेऽपि समीपवर्तित्वेऽप्युपरक्तिसामग्र्या योग्योऽभिधित्ता च यद्बोधस्यापि भवनस्थैर्य
स्थितिर्विनाशः स्वीकारेणानस्योपाधिपदार्थत्वे स्फटिकान्तरप्रसंभवादिति भावः कुसुमविशेषरक्तिमु
पहितभेदकत्वेन चेद्गौरवमिति भावः नन्वेवं सुप्तोऽस्तित्वेऽपि लक्षणायां असंभवे समखण्डितत्वमात्तमा
दुपदर्शितरीत्यासिद्धत्वादित्वोहितसंक्रमेऽपिना दृशप्रयोगापत्तिरत आह धर्मत्वेनिखण्डजो तितजपाकु

३३
म०प्र
33

सुमादिहितौत्सर्वः स्वीकारे स्तुत्सिविवेचि अणस्वीकारे सामीप्यं चाहि सामीप्य स्वसमीपवर्तित्व समवि
पन्नयानाव सर्यंतस्यैवेपर्थ्येनन्नत्सरिस्सागः --नत्रा-चपदिष्टे सामीप्ये चन्न याचस्वभिन्नत्वसमीपस्फटि
कविशेष्यकधर्मप्रकारक प्रतीतिजनकत्वं तया कुसुमस्य स्वत्वप बोधः अस्समलस्थलेः चपबोधप्रकारस्तु 66
स्फटिकसमलस्थले तमाह स्फटिकलौहित्य इति प्रतीतिजनकमिति अत्र स्फटिकलौहित्य इत्यादि समल
स्थलेः समलस्थलोपरूपाधिकारिभेदस्याव श्यक त्वेनन्न लौहित्यत्वेन लौहित्यभानेनेव निर्धारितधर्मत्वे
नन्नद्वानेप्रमाणाभावाद्धर्मप्रकारकत्वांश स्यानिवेशः लौहित्यस्फटिकेन इत्यादि समलस्थले च लौहित्य
त्वेन लौहित्यस्फटिकविशेषणत्वेनोपस्थित स्यप्रकारत्वान्वयासंभवान्निवेशः एवं लौहित्यस्फटिक
इत्यादि समलस्थले पोत्साशयः स्वसमीपवर्तीति अत्रापि स्वसमीपे त्वेव साय लौहित्यसंक्रामक
त्वबोधप्रकारस्तु लाप्याप्तिसंक्रामकत्वबोधप्रकारमाह अथ समत्वेतिविशेष्यत्वमिति अर्थ इत्यत्र तत्त्वे ११०

नान्वयः एवमग्रेपि यथासंभवं बोध्यं सर्वत्र साधनपदस्य व्याप्यार्थकतया प्रकृतेपि साधनपदं व्याप्या
र्थकं तथा च साहसा तादात्म्येन प्रकारत्वमिति अत्र तादात्म्येन निवस्नागामित्यनुरुद्ध बनुमेनरूपेण निवे
शः अयोजनताभावादिति निक्षेपं यत्किं संक्रामकत्वाभाव इति दीधितिस्वारस्यानुरोधाबाह साधनपदस्य वि 67
एवं कल्पे स्वस्य संबंधे न प्रकारत्वे द्वितीयपक्षस्य पर्यवाध्यः सामानाधिकरण्यपरत्वमिति स्फुटिक लोहि
तस्मेनादृश सामीप्यं सर्वत्रासंभवीतिनोक्तं तादात्म्यमितिरद्रं च साधनपदस्य व्याप्यपरत्वे इति तत्वेपि
तस्य व्याप्यत्वपरत्वरहितविवेकः एवं चेतिनचात्वाद्वैधनप्रभववह्नेरवस्य सामानाधिकरण्येन धात्वे
मेव्यरूपोपाधिपदार्थे च यासंभवः खपूतिव्याप्तिमासासंभवश्चोलिर्व्ये नलंत्रमहृदयेदित्सेत्रे प्रसाधन
लादृशिवात्रापि मेदस्य व्याप्यतातिदिविरहेणान्वयात् अत एवात्र बोधनतदुल्लेखः मेयत्वावच्छेदेना
त्वादेगुणा दिमत्त्वमतत्रापि वह्नित्वावच्छेदेनादेधनप्रभववह्नेः व्याप्तिमत्त्वसंभवाद्धेतिदिक्

पमव्यापकव्यावृत्तत्वं कस्यचिन्नलक्षणस्यासंभवलक्ष्यमेवेति न चैवमास्यपूर्वोक्तलक्षणस्येवविपमव्यापक
व्यावृत्तत्वलक्षणावच्छेदकं दशायामिमलक्ष्यमेवेति तावत्कुसुमाञ्जलिसंभवावालंभ्यचेदं लक्षणवाक्यमिति दीधि
तिग्रंथविरोधात व्यापकत्वांशे साध्याभावस्यैवेति व्यभिचारिवृत्तिसाधारणोपाध्यभावस्यैवेत्यर्थः
निरुक्तानुमितिप्रतिबंधकोपाधिसामानाधिकरण्याभावस्य पक्षावशङ्कार्थत्वे यानादृशाभावत्वेनसा 68
ध्यासमानाधिकरणे साध्यव्यभिचारेणानादृशाभावस्य साध्यव्यभिचाराविरोधिताभावेनासंगत्या
पत्तेरित्यभावः तुत्वनीतिप्रयेहाराधीनयुत्पत्तौ त्यर्थः पत्नादेवेति अन्यथा पक्षघटभेदप्रतीतिरस
त्वेपि घटपक्षत्वघटभेदरूपपक्षयोर्नास्तीति शङ्कार्थनापत्तेरित्याशयः शङ्कस्य तुल्यत्वेन तादृशबोधक
त्वेप्रतीतिविषयत्वमाशंक्याहतयापाघोसाहित्संबंधेनेति विशिष्टप्रतीतिप्रयोजकत्वसंबंधेनेत्यर्थः उप
धिव्यभिचाराभावस्य पदार्थत्वस्य पदार्थशङ्कार्थत्वे इति प्रसंगे येनव्याप्यत्वेन व्यभिचाराभावत्वं राम॰

वाच्योऽभिसाध्येनाह प्रमेयत्वेनेत्यस्य प्रमेयत्वपदस्य व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकतामंगीकृत्य दीधितिका-
रा तद्रूप्यसंगमनायाह येन यत्र यस्मिन्सम्बन्धेन व्याप्यत्वेनोक्तिरस्य व्याप्यत्वं स्वव्यापकत्वं पक्षधर्मताभावः व्याप्य-
त्वं चाव्याप्यत्वाभावः एवं चाग्निमत्पर्वतध्वंस्यत्वस्याव्याप्यत्वाभावरूपत्वयोग्यमेयत्वाव्याप्यत्वसंगमकताए
भाविच्छिन्नासंगतिरिति भावः साधनहेतुसाध्यसाधनतिरूपितहेतुत्वबलवद्बाधोसमर्थ्ययोग्येन सर्वत्रैव वि- 69
शेष्यविशेषणतास्याभावेन नाबोधमनद्वसिद्धत्वानुसारेण साधिकाभावानुपपत्तिप्रतियोगितत्वेसाधि-
कृत्यभावप्रतियोगितया केवलयानुगतेनेनमत्रेस्यायनुरोधेनाभावविशेष्यकसमर्थ्ययोग्यकारकवोधां
गीकारे तु यथाश्रुतेतिसाध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपेस्यार्थः त्वाभादितिएवं च महानसत्वादिव्यभि
चाराभावस्य स्वरूपव्यभिचाराभावव्याप्यत्वेन महानसत्वादेर्विषमव्याप्यस्यापि त्वं नवारितमेवेति हेत्व
य इत्याशयेनेति व्यभिचाराभावादिसंसर्गेति शेषः   सत्वादित्विविषमव्यापकेऽतिव्याप्तिरन्यत्र शेषः

२५

म०प्र०

35

अवश्यमभिमतो नित्यथा चावश्यं व्यभिचारविरहस्य तेन साध्यव्यभिचाराभाववत्त्वलाभान्न विषमव्याप
कालिकव्याप्तिरिति भावः व्यभिचारस्याधिकरणवृत्तिसमव्याप्यत्वे निव्याप्तिवारणाय निवेशः अवश्यमभिमतो नित्यथा
चावश्यं व्यभिचारस्य त्वमिति तेन यत्र प्रभावे साध्यव्यभिचाराप्यभाववत्त्वमभियोगित्वलाभान्न विषमव्याप्ते-
रिव्याप्तिरिति भावः नन्वयत्र प्रभावेन प्रभावत्वमिति समेव यत्र प्रभावशङ्कायां नित्यमेव ननु व्यभिचाराप्यविरहस्य 70
नियोगित्वपर्यवसन्नवह्नौ नरस्मानद्भावनिष्ठो न निवेकुंश कालनयानच्छिद्र स्वव्यभिचाराप्यत्वेन त्र
व्यभिचारविरोधि संस्वरूपेणो घटनमेवेत्यत आह यद्वेति व्यभिचारोत्तिरत्रार्थे क्रमानुरोधन व्यभिचारा
चयानुविधायिव्यतिरेकशालित्व व्यभिचारव्यतिरेकानुविधाप्यत्वशालित्वमपेक्षितार्थः नेत्रपद्माव्या
न्वयव्यतिरेकयोः क्रमेणाव्यभिचाराचव्यतिरेकानुविधायित्वाभावेपि न क्षतिः व्यभिचाराभावान्वये
ति पाठे तु पर्यायस्तु नमेव समप्रकुव्याप्तिनिरूपकाकांक्षाशान्नयेप्तु यन्निधूमस्यापि निर्धूममहानससाधारणा एम०

महानसत्वस्य धूमाव्याप्यत्वात् ह्रदान्यमहानसत्वमिति नन्महानसत्वस्याहिरहं च नोद्धरहिर्गोनिश्चय
मकत्वस्याभिप्रायेणाव्यभिचारविरहितैर्गोनिकत्वेनुष्मव्यभिचाराभावेपि पदभावासत्वादिनिवेशं संदे
नौसाध्यसमव्याप्तत्वपर्यवसन्नो हेतुलक्ष्यवनिसाधनव्यापके साध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादे
वनिव्याप्तिरित्याप नौचानौपाधिकत्वानुपपत्तिरित्याशयेनाह एतावतैव न त्वाभावप्रथन: साधनाव्या 7।
पकत्वलाभायदोषि नौ नाह शेतिपदभावोव्यभिचारविरोधीत्येतस्य पर्थ: नन्वापम्मुपाधिशिविनन्याचपद
भावेनायत्साध्यव्यभिचाराविरोधीत्येतस्येत्यर्थःनुहमि: सतत्साध्यकत्वाद्वेतावुपाधिरित्यर्थन: साधना
व्यापकत्वलाभस्तिभाव: व्याप्त्यायोपाधिप्रविकेनिपावत्संध्यव्यापकसाधकत्वादिरूपेत्यर्थ: निरु
पाधित्वहानिरेवं चोपाधावौपाधिकत्वेपत्तिपोगितपामवेश लाभेपोति हृदयं दूषितौसोपाधि
रितिमतेनचसोपाधित्वधीव्यवहारनियामकएवोक्तसंबंधोनतूपाधिरूपोपि न वेद्य: संधेनो

ऽनौपाधिकत्वानुपपत्तेरिति सूचितं व्याख्यायां उक्तरीत्या साधनाव्यापकत्वमात्रनिवेशप्रदर्शितरीत्या प्रका-
रान्तरेण साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपस्योपाधेः पारिभाषिकत्वमिति सिद्धौ तादृशोपाधेरप्रसिद्ध्यान-
न्तस्यानौपाधिकत्वप्रतियोगितया प्रवेशासंभवादिति भावः अनौपाधिकत्वमिति व्याप्तिरिति शेषः स-
वमग्रेऽपि न तत्रेति तत्र व्याख्यान्तरस्यैवांगीकारादिति भावः केवलान्वयित्वं नेतस्यापि केवलान्वय्यनुमा-
नानभ्युपगमरहस्याशयेनाह त्वन्मतेनेति व्यापकताव्यापकमात्रस्य व्यापकताव्यापकत्वेनोपदत्वमात्रस्य व्याप्ति- 72
शरीरनिविष्टिनोपदत्वमात्रोपादानेऽधर्मादिविषयमव्यापकस्येन्धनादेरप्युपाधित्वेन तद्भावरूपानौपाधि-
कत्वस्य वह्न्यादावतिप्रसंगः पक्षधर्मावच्छिन्नव्यभिचारविरोधितद्भावोऽक्ष्णावननुगम इति भावः व्याप्यताव्याप-
कमात्रस्य व्याप्यताव्यापकाघटत्वमात्रस्य दोषोऽन्वयेनेति व्याप्यत्वे भिचारादिना व्यापकत्वाभिधा-
राघननुमानादिति भावः अहमिमात्रसंग्रहायाह आकाशपदमिति अतिरिक्तेति तत्रभयातिरिक्तघटादेरेवार्थः

राम०

निरुक्तेति निरुक्तस्य घटादिहेतुसम्यनन्यत्वावच्छिन्नाभावस्य व्यभिचारविरोधित्वाभावादिति भावः दीधितौ घ
टकत्वे हेतिमिश्रकारनेयेत्यादिः तेन व्यभिचारस्य संसर्गतयाघटकत्वेपि हेतुसंगत्वभावेपि न क्षतिः केवलान्वयिसा
ध्यारोपाभावेन तल्लक्षणत्वानुपपत्तिमाशंक्याह व्याप्त्यापौ केवलान्वयिनीति साध्याभावीत्युत्तरम् स्वनिरुपाधिकत्वेना
भिमतस्य सर्वस्यैव साध्यांशगर्भितत्वेनाभेदेनापि व्यापकाभावासंभवासंभवादिति भावः ननु कुत्रस्थले निरुक्तोपा 73
धिरूपमिति योग्यप्रसिद्धान्तरभावाप्रसिद्धावतिव्याप्तिसंभवः न चेदं तमसा संतमसमवेति स्यादिनातत्त्वपमेवस्मान
न्तरिनिवाच्यं न व्याप्यतित्वासंभवस्तु निष्कलनायाउवीत्वादित्तत्त्व हेतव्यभिचारेति साधनाव्यापके निरुक्ते
च सद्धेतौ त्वव्यभिचारविरोधित्वसाध्यसामान्यादित्यभिचारित्वाभावकत्वेनासंभववारणाय अतैनोपाधिकत्व
स्य च व्यभिचारोत्यादिरूपत्वेऽनन्वयः किं चतस्य पारिभाषिकत्वेनोपाधेस्तत्वनियोगितयानिवेशाभा
वेन तत्साध्यव्याप्यत्वानिवेशवैयर्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधितापत्तिरतो निरुक्तोपाध्यभाव रूपत्वमेवा

३६

म०प्र०

न्तौपाधिकत्वस्य वाच्यत्वं सर्वं च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिरित्याशयेनाह यद्वेति ॥ अग्निमत्त्वं ध्वनितम्
मित्यादौ त्वादिप्यास्कत्वग्रंथस्यार्थः साध्यव्यापकत्वदलत्वात्प्राग्वेतिपदस्यार्थस्य स्यादिः धूमप्रयोजनिस्वरूपमयात्मा
दृशविरोधित्वस्येतन्मतेऽप्यात्मकत्वतदभावव्याप्यत्वस्य नयातिनविषमव्यापकत्वारोपाद्विविषमव्याप्यस्य वाऽसंग
संभवादित्याशयः तदभावपदार्थस्य साध्यव्यापकनिरूपितत्वात्प्रतिपदस्यार्थस्य साध्यव्यापकत्वं न लक्ष्यमेवेत्यत 74
आह यद्यप्यभिचारित्वेति यत्र यत्र साध्यव्यापकत्वमित्यत्र च समन्वयः भेदस्य स्वव्यभिचाराभावेऽपि च यत्र
थाच साध्यनिष्ठा स्वात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदको धर्मो यद्व्यभिचाराभावं साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्व
मुपाधित्वमिति पर्यवसितं विषमव्याप्यत्वमत्र हानस्तत्त्वव्यभिचाराभावव्याप्यस्य त्वतः साध्यव्यापकत्वा
भावादिविषमव्याप्यनिरासः विषमव्यापकं निरस्यति विषमेति एतदाहरेति साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्व
स्येत्यर्थः नचैवमसमव्याप्तेऽतिव्याप्तिरौपाधिकत्वेनेति शेषः व्यापकपदस्यैव प्रयोजनमित्याशयः विषमव्याप०

प्यभावस्य साध्यवृत्तित्वाभावेनैव विषमव्याप्यवारणे व्यापकपदवैयर्थ्यं समव्याप्याभेदार्थकत्वे तु व्या
पकानुपादाने विषमव्यापकाभावस्यापि साध्यभिन्नत्वाभावेनैव विषमव्याप्यवद्विषमव्यापकवारणे सा
ध्यव्यभिचारविरोधित्वं वैयर्थ्यं तु पाधिव्यभिचाराभावमात्रस्य साध्याभिन्नत्वाभावेनासंभवस्येति व्याप
कपदसार्थक्यमिति वस्तुतस्तु पक्षत्रये निविशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन साध्यव्यापकत्वनिरत्वविशिष्टेष्व
दभावो विरोधित्वान्वयेन साध्यव्यापकत्वनिरत्वविशिष्टोपदभावस्य साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वस्य घटत्वाभेदि
षमव्याप्यत्वमत्रहानस्यत्वव्यभिचाराभावाधिकरणत्वमत्रहानत्वस्य साध्यापकत्वान्निरासः इति भावः
विषमव्यापकस्य यथाश्रुतविरोधित्वाभावादेव निरासः स्याद् विशेषणनिष्फलत्वमेव न च विषमव्याप्यस्यै
त्वादिष्फलत्वमेव नास्तीति एकत्वावच्छिन्नेति न्यायेन घटाद्यभावे साध्यव्यापकत्वनिरत्वव्यभिचारविरोधित्वयो
र्नान्वयरससर्थः यदभावः यद्व्यभिचारित्वाभावः साध्यव्यभिचारविरोधीति साध्यव्यभिचाराभावव्याप्य

३८
भ॰प्र॰

२६

इत्यर्थः व्यापकपदवैयर्थ्यमिति प॰ अ॰ माशय· साध्यव्यापकत्वविशिष्टहेतुपदमावे साध्य । व्यभिचारविरोधि
त्वाभिवेशे व्यापकपदानुपादाने विषमव्याप्याभावस्य साध्यवत्त्वविशिष्टाभावेन विषमव्याप्यवारणेपि सा
ध्यवत्त्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वात्तन्नातिप्रसंगवारणाय व्यापकपदोपाद
नं तथा समनियतसाध्यव्यापकत्वविशिष्टविषमव्यापकाभावस्य विषमव्यापकत्वेनेति । न साध्यव्यभिचार 76
विरोधित्वाभावात्तन्नातिव्याप्तिरिति तत्साधवं । यदभावे साध्यवत्त्वसाध्यव्यभिचारविरोधित्वयोर्निवेशस्तु
विषमव्याप्याभावस्य साध्यवत्त्वाभावेन विषमव्यापकाभावस्य साध्यव्यभिचारविरोधित्वाभावेन च न मोर्वा
रणो व्यापकपदवैयर्थ्यं   ननु पदव्यभिचार साध्यव्यभिचारपदस्य वृत्तिमत्त्वघटितसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव वाच्य
मन्यथा साध्याभावाधिकरणतावच्छेदकसंबंधेन साध्यस्य हेतुत्वेन व्यभिचारदृष्टान्ताभावस्य साध्यवद्वृत्तित्वादव्या
प्त्यापत्तेः एवं च ज्ञानित्वमनित्यत्वादिना हेतुमत्तायां साध्याभावव्याप्तेः समवायिना व्यभिचाराप्रसिद्धेरतोव्या । साम०

पकपदस्य सार्थकत्वं न स्यादिति व्यापकत्वस्य व्यभिचारघटितस्य विशेषणतया विशेषणे तावद्व्यतिरेकाव्यभिचारस्य सं
भवादिति चेत्तन्न तथापि साध्यसाधनभेदेनोपाधिलक्षणस्याभिन्नत्वापत्तेः साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन व्यभिचार
स्य प्रसिद्धिस्थलेऽव्यापकपदवैयर्थ्यस्य दुरुद्धरत्वात्तस्माद्यत्र तदप्रसिद्धिस्तत्र पक्षाभावे साध्यव्यापकत्वमित्व 77
व्यभिचारविरोधित्वेऽपि न विशेषः यत्र च तत्प्रसिद्धिस्तत्र पक्षाभावे साध्यव्याप्तिमत्त्वं व्यभिचारविरोधित्वे तु पौरे वर्ति विशेषः
षोऽधिकोऽसाध्यव्यापकस्य तत्र साध्याविवक्षितत्वादित्याहुः कश्चित्तु साध्यव्यभिचारविधीनेत्यादेः सा
ध्यव्यभिचाराभाव इति प्राचीनसंमतोऽपि न पुस्तकेषु पाठस्तन्मते समाशयः साध्यव्यापकव्यभिचाराविरोधित्व
स्य पक्षधर्मे साहित्ये साध्यव्यापकतानवच्छेदकोपाधिव्यभिचाराभावस्य साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वमर्थ
स्तत्र व्यापकपदानुपादाने विषमव्यापके तत्संगतस्तदभावस्य साध्याननुभावेन साध्ये व्यभिचाराभावव्या
प्यत्वान्न तदुपादाने साध्यव्यापकविषयव्यापकानधिकरणस्य तथात्वानतिप्रसङ्ग इति व्यापकपदसार्थ

कंतं तु साध्यव्यापकं तदभाववति तु पाध्यभावस्य साध्यव्यभिचाराभावसामानाधिकरण्यंपक्षस्यापर्यन्तत्वासति
साध्याभावेनैव तु पाध्यभावे साध्यव्यभिचाराभावसामानाधिकरण्यापार्थक्यं सत्संभवे व्यापकपदवैयर्थ्यान्नन्नच 78
विषमव्यापकातिप्रसंगवारणाय तद्रूपकमिति चेन्न विवक्षितत्वादनेनापि विषमव्यापकस्यापि साध्यव्यापकत
यावद्वत्तदभाववति तिष्ठतः सामानाधिकरण्यस्यैवातिप्रसंगवारकत्वेन तत्स्य निष्कृष्टलक्षणत्वाद्वैयर्थ्यस्य पराहतत्वा
दिति एतेन प्रपञ्चितमन्यथासिद्धेरसाध्यसमव्याप्तसाध्यसामग्र्यादेरुपाधितापत्तेरिति भावः विरोधस्वरू
पेति तत्त्वे चावश्यमिति साधुपदर्शितविरोधस्वरूपोऽस्यर्थः नन्वेवं नीयां तदुपस्य पक्षधाक्रमेण बध्यं नश्येच्चयः सा
धनत्वस्याव्याविवर्तकत्वादाह प्रकृतेनापि तत्त्वोपधायकत्वस्य न सार्वत्रिकत्वमिति साशयेनाह तद्योग्यतेति प
रधर्मत्वं वैज्ञानिकं पक्षधर्मत्वं तत्र साधनेतरस्मिंश्चिदितिमि त्रा तत्तयत्वादिदोषः व्यभिचारोन्नायकत्वेने
तिवह्निर्धूमव्यभिचारी अयोगोलकेन महानसत्वव्यभिचारित्वादित्यत्र साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेनस ताम०

नेत्यर्थः दोषविनिकारस्य यस्मिन्नन्नैसादिप्रलोकस्यानुमितिपदं विहाय नत्वित्यादिग्रन्थोक एवानुपपन्नमा
नानुमितिपदस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागेनानुमितिप्रयोजकपरत्वव्याख्यानमेवीनमाह यस्मिन्नन्नैसादि
नापरामर्षादिसत्वे कारणान्तरविरहेण कदाचिदनुमितिर्नभवतीत्यत आह साक्षात्परंपरयेति अनुमितिप्र
तिबंधः स्वप्रयुक्तानुमितिप्रतिबंधः इत्यर्थः कत्यपेति अनुमितिर्न भवतीत्यस्य सादिः अत्र अनुमितिर्न 79
भवत्येवेत्येनन्नन्नोके व्यभिचाराविरोधित्वेनि साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यत्वरूपव्यभिचाराविरोधित्वमर्थः ला
घवोविरूपत्वरंगतदभावेति समप्रव्यंतस्यानुषंगः यदभावेसत्वेनेति नदर्थः नयदभावे सति अनुमितिभव
नावश्यकत्वेहेतुबाधाभिधानंविरुद्धत्वादेरित्यादिनाहेतुबाधाभिधानंतत्रन्नोकएवनतुच्छन्निरेकत्वत्यादिप्र
लोक एव अनुमितिपदं अनुपपन्न सानानुमितिपदं व्याख्यादेरनुमितिजनकत्वाभावेन नन्यथाव्योनां + ख्या +
संभवादाहेत्वनुमितिप्रयोजकत्वेति अनुमितिप्रयोजकपरत्वेनेत्यर्थः साक्षात्परंपरावाजनकत्वहं

४०

म०प०

प्रयोजकत्वमपि न व्याप्त्यादावत आह प्रयोजकं चेति व्याप्यत्वमितीत्यत्र व्याप्तिपदेन विशकलितयोरव्य-
भिचारसामानाधिकरण्ययोः परिग्रहस्तेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यैवानुमितिप्रयोजकस्य साध्याभि-
मतं यत्सङ्गतिः अबाधितत्वादेरित्यादिना । सत्प्रतिपक्षितत्वपरिग्रहः यद्यपि तर्कस्यादेरनुपदमेव हेत्वनया
न त्रयपक्षसादिना हेत्वाकथनमयुक्तमत आह हेतुत्रिसंभवेति आदिपदेनाबाधितत्वादेरबाधितत्वादेरूपग्रहो
न संभवतीत्यत इति केनुमितिप्रयोजकाबाधितत्वादेरेव सत्त्वादत आह व्यभिचारमिति विपक्षमात्रगामित्व-
रूपेणेति प्राचीनैर्गगनादेर्विरुद्धत्वानुपगमादिति भावः सपक्षवृत्तित्वपर्यन्तमिति प्राचीनैर्विरुद्धस्य व्यभिचा-
रित्वानुपगमादिति भावः नसपक्षकाद्येतिनैयायिकभिन्नपक्षकादित्वे साधनपक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापक-
त्वघटितत्वमतसपक्षकाद्युपाधिलक्षणस्यापरावच्छिन्नसाध्यव्यापकान्यपक्षकापाधेर्लक्षणे येनाव्याप्तिरित्यसा-
दिति भावः उपाधिद्वयस्य साध्यपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिद्वयस्य सत्प्रामोमित्वानन्यपत्वादि

४०

साध्यव्युक्तोपाधिद्वयस्यसंकीर्णत्वे व्याप्तेरसंभवइत्यतआह असंकीर्णत्वस्यैवेतिभिन्नत्वस्यैवेत्यर्थः उदाहरण
द्वयं साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिद्वयं दर्शयितुंयथायदा प्रसन्नस्य साध्यग्निमत्त्वे घटदर्शयि
तुं आह यन्नेत्युपाधिद्वयस्यासंकीर्णत्वोपपादकं परस्परभेदकमाह पक्षे साध्याभावसत्त्वेऽपि वायु प्रसिद्धो विभुत्वा
दिसाध्यावित्वादि वा साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापीति आत्मत्वादेरितिशेषः पक्षसाधनवद्गन्ततेनि ४१
वायौसाधनवत्तेत्यर्थः हेतुमतीतिघटप्रसङ्गः आकाशत्वादित्यादावित्यादि नव्यापकसंभवदर्शनेन
अपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैवसंभवइत्याशयः हेतोरितिघटः प्रसङ्गः प्रपक्षस्य शब्दस्यत्वादित्य
दावित्यादि स्यादितिनतत्रसाधनस्यापि पक्षधर्मत्वादिभाव+ति+ किंतु यंपक्षेत्रिसाध्यकत्वहेतुमद
वृत्तिसाध्यकत्वं तत्राह अहेतुकत्वेनित्वन्नयं व्यापकत्वोपपादनायेति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य सा
धनसामानाधिकरण्येनैवानुपपन्नत्वादितिभावः विपक्षेतिपक्षेऽत्रेति हेतुसमानाधिकरणत्वावच्छेदे

४१

नसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनियमे सत्यः नाहृशस्य पक्षावृत्तेः पक्षावृत्तेरिति निरस्तं च पंचमं गं एतस्य च
भेदमिसमेनाच्चयः भेदं प्रतियोगिकभेदं त्वमप्येपिदोषि तोसाध्यवतोप्रि अत्र अयः प्रसहेमिसदृव्यसा
दिसाध्यहेतावुद्भूतरूपवत्त्वस्य हेतुसामानाधिकरण्याभावात् साध्यवतोत्युक्तं नतु साध्यवति हेतुसमानाधिकर 82
णस्यापि केवलहेतुसामानाधिकरण्यसंभवेन साध्यवति हेतुसामानाधिकरण्यस्य केवलहेतुसमानाधिक
रणात्भेदकत्वसंभव इत्यत आह व्याख्यायां हेतुसमानाधिकरणस्यापि अर्थेनेरति अत्रास्यायां साध्यव्याप
कत्वघटितोपाधित्वस्यैवासंभवादितिभावः त्वं भेदस्य तियोगि हेतुसमानाधिकरणेलक्षं एतस्यसाध्य
वति हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत्वं पक्षावृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणाद्भेदकत्वं पक्षेमिष्टत्वविशेषित
स्य साध्यवति हेतुसामानाधिकरण्यस्य भेदकत्वसंभवस्येवेत्यत आह स्यहत्वमिति पक्षेमिष्टत्वाविशेषित
स्यैव हेतुसामानाधिकरण्यभेदकतया स्यहत्वमिति भावः मूले पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य ना राम०

कृष्टदर्शनेन हेत्वधिकेन साधनतावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य प्रकृष्टदर्शनमसंगतमत आह साधनवत्पक्षधर्मयो
रिति प्रभायां । प्रत्यक्षत्वेन सत्त्वस्य शोध्यत्वस्यापि न बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नमसत्त्वसव्यापकत्वमत
आह प्रभायां अनुकूलस्यस्य तदिति बहिर्द्रव्यत्वेन निर्विकल्पविद्विशेषेण बहिर्द्रव्यत्वेनस्य र्थः तेनोद्भूतरूपव
त्वस्य बाधकस्य बहिर्द्रव्यत्वेन रूपवत्पक्षधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वेपि न क्षतिः ननु उद्भूतरूपप्रत्य ४३
क्षस्य शोधित्वे वैकल्येनाक्रमणमत आह समवायेति न घ्राणजन्यस्य साध्यव्यापकत्वं याज्ञानस्य तानानीति सा
ध्यमितिपक्षे शब्दे साध्याव्यापकत्वेन वस्तुतः व्याप्तेरभावादित्यभावः अदोषत्वादित्यादिदूषणयोग
दासाध्यव्यापकत्वं न घ्राणजन्यत्वेन हेतुपाधित्वमित्युपाधेरिति तददोषत्वमित्याशयेन वस्तुतस्तु व्याप्तिमा
हेति अनुकूलेन शब्दपदस्य शब्दग्रहरूपशाब्दप्रमाणपरतया शब्दप्रमाणस्य पक्षतायां मूलस्यैव व
स्तुति व्याप्तिपरत्वं संभवतीति साहुः नन्विदं संभावनापक्षे साध्यव्यापकत्वपरिहारेपि शब्दे साध्यापक

तस्याः पक्षेतरयावत्त्वनिष्ठात्मेतरासंभवान्न च ज्ञानत्वादेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं संभवत्येवेति
वाच्यं तथाप्यविशुद्धत्वात् पक्षधर्मावच्छिन्नत्वनिरूपितासंगतेः सिद्धांतलक्षणे विवक्ष्यमाणत्वात् सिद्धांतलक्षणे
सपक्षे अन्यतरत्वेनिपक्षसाधनावच्छेदकतया साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वं न संभव ८५
त्येवेति वाच्यं व्यर्थविशेषणावच्छेदेनापि व्याप्तेरसिद्धिप्रसङ्गाच्च व्यवस्थापनोपलाघवेन न हन्ति हेत्वसा
रिव्यापकत्वस्यैव लक्षणे निवेशात् स्वमतेनानुमितिपक्षमित्यनेन साध्यमूलमनुपपन्नं नैवं पक्षसाधनवद
न्यतरत्वादेरेव पक्षधर्मस्य संभवात् तत्र आह दूष्यं चानित्यत्वादिध्वनादेः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप
कत्वसंभवेऽपि नञ्ज्ञानाभावदशायां शुद्धसाध्यव्यापकतया ज्ञानस्य दूषकत्वमात्रानुभवेन तदनुपपन्न
मिति भावः अन्यसाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगित्वनियतपक्षस्यैवोपाधित्वस्वारस्यमित्यभिमा
नेन दोषमाह मूले सोपाधिकत्वादिति उपाधिव्यभिचारित्वादित्यर्थः अन्यसाधकमिति अन्यसाधकत्वं वा राप॰

नुमितिसोपाधिकयोर्लिंगविरूपस्य सत्त्वमितिवहवः वस्तुतस्तु अनुमितिसोपाधिकयोर्वरूपस्य सत्त्वमेवन
न्तेन व्याप्यत्वासिद्ध्यादिनोसिद्धसाधनेन व्याप्यभावादिसाधनासंभवेऽपि न क्षतिः नादृशरूपाणां प
वत्वेनाभावसाधनसंभवात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभिचारित्वे नादृशव्यभिचारित्वरूपस्य
पाधिवत्वेऽहेतौ सत्वेऽपि तेनिनयावत्साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साधकतासाधकव्यभिचारप्रति 85
पत्तिसामर्थ्यत्वात्सोपाधित्वरूपदोषनिमावर्ष ॥ साध्यव्यापकेति न+वच्छिन्नेति कात्वावच्छेदेत्यर्थः कालत्व
प्रकारकप्रमाविषयत्वादेरिति कालत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकस्याप्रोसादेः मित्रातनयत्वहेत्वनु
मानेऽपिमित्रातनयत्वेश्यामत्वासाधकत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वा
दित्याकारकानुमानेत्वित्यर्थः मात्रुपत्वेदृष्टांतेन दर्शितप्राचां खलसैन्यादिसाध्यपं ॥ अथ पंचकाधिका
पाठः एकस्याभावादिनियाचत्वपदेनप्रतिमात्रुपत्वरूपदृष्टांतेपादानेन दोषत्वरूपासिद्धिपदि

म०प्र० 43

वमित्रातनयत्वरूपव्यपदेशोपाधानं न दाहद्वयं नानासिद्धिरिति भावः मित्रातनयत्ववतो निस समर्थो भेदस्त
स्यचाभावव्याप्यत्वयत्वघाचनाट्शाशाकपाकजत्वाभाववनि मित्रातनयत्वेऽश्यामत्वाभावादितिसमर्थः समम
वीनि रूपित्वं न स्यवहूतिते न्वपरस्यप्याहुः किं चैसादिभूलभवलाररधितुं साधनावच्छिन्ने तस्य व्या 96
प्यत्वरूपग्रुरुदोषं परिहरन्ति दोषिनैवान्निवु साद्दिना (शुद्धसाध्याव्यापकस्य त्वएवशुद्धसाध्याभिचा
रानिरापकालस्यव स्व्याप्यां व्यभिचारित्वमित्रातनयत्वादिहेतौ शुद्धसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्या
पि शुद्धश्यामत्वादिसाध्यव्यापकश्यामत्वाभावश्रीमत्वादिव्यभिचारस्यापि अपरं तु भावत्वमेव विहरण
नि श्यामत्वसमानाधिकरणोति शाकपाकजत्वघटेऽरिनियं च मयं तु विशेषणाश्यामत्वे उत्तरस्फोरकं तद्भो
नि शाकपाकजत्वादिहेतो समर्थः इदमप्युत्तरस्फोरकं पक्षं न विशेषणां व्यापकाभावस्याव्यंजकत्वेनैव
वैयर्थ्याभावसंभवात् स्वात्मे व्यापकताघटकाभावस्यावृत्तित्वोपपादने बीजमाह शुद्धसाध्येति श्याम राम०

समनियताभावादेरपीत्यर्थः तादृशाभावस्य निरुक्तरूपावच्छिन्नाभावस्य व्यापकतावच्छेदकरूपेणेति व्या
पकतावच्छेदकत्वोपलक्षितत्वरूपेत्यर्थः व्यापकत्वप्रतियोगिकाभावनिवेशे सिद्धौ व्यभिचारः व्यापकतावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशे च व्यापकतावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरित्याशयः न
थाचेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितत्वरूपनिवेशेत्यर्थः तद्रूपेणैव व्यापकतावच्छेदकत्वमनन्तर्भाव्य 87
स्कगत्वा व्यापकतावच्छेदकत्वनिरूपघटितोक्तरूपेणोपगमे व्याप्तिरिति तु नावच्छेदकोपेक्षाकृपाकन्नत्वात्त
दुपलक्षणतयापि साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वनिवेशस्यैव यथार्थ इति भावः कश्चित्पक्षेति अवच्छिन्नसा
ध्यव्यापकत्वस्य च साध्यव्यापककतिपयपर्यवसितार्थः अहं सैकधर्मावच्छिन्नाद्व्यापकतावच्छेदकत्वान निवेशपूर्व
कप्रयासगौरवंपरिहारमिति अनन्यलवनीयत्वादिनाहेत्वन्वस्येति तथा चाधिकसंग्राहकतया विकास
कत्वेन नान्निवेशलाघवमान प्रयासगौरवं आपातिकमेवेति भावः नचैवमप्रसिद्धिरूपावच्छेदकां

शास्यव्याभिग्रहानौवयिकत्तयावैयर्थ्यंडवारिमितिसत-आह हेतौधिनौ-मस्वंरूपाभावसेतितयाचावछिन्नसा
ध्यपकत्वस्यासाधकत्वाभिचारप्रतियोगित्वनैघत्यसंभवान्नोपाधित्वासूत्वान्तुपपत्तिरितिभा
व. व्याख्यापां-मस्वंरूपत्वासंभसादित्तिताह शाभ्यनरत्वावछिन्नेननधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो ४४
गितावछेदकत्वाभावेनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावछेदकत्वाभावयोरभिन्नत्वात्ताघये
नैनधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावछेदकत्वत्वस्यावछेदक स्यात्राह शाभ्यनरत्वावछिन्ने
ननधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावछेदकत्वत्वावछिन्नाभावाप्रसिद्धेऽपीतिभावः अत्रैव
नधूमवत्त्वन्तुइत्यादौ तासाधकत्वेप्रितयावसोपाधित्वादित्यादिमूलमेनस्यत्वाभिप्रायकमेवेतिभा
वः वस्तुतस्तुमेनोनित्यावोपाधित्वरूपस्यताहशप्रतियोगितानैघत्यमेवासिद्धमितिसोपाधित्वादि
त्यादिमूलैनान्तदोषान्तरसंभवनोतिभावः हेतौधिनौनियमाभावात् इतिसद्धेतुदपप्रयोगादिस्यत्वाद्दृ।

विनाधिकरणेऽव्यभिचारादिति भावः व्यभिचारेणापि साध्यव्यभिचारित्वासमर्थः स्वाव्याप्योव्यभिचारेऽपि साध्यव्य
भिचारासमर्थः एवमग्रेऽपि न हेतुत्वसंभवः इत्यपक्षधर्मत्वादित्यस्य यादिभावः समशीलत्वेऽपि उपाधिसंदे
हेनैव व्यभिचारसंदेहादिति भावः न याहेतुः न चैवमसाधकत्वानुमानस्य दोषहेतुकत्वानुपपत्तिरिति
आह असाधकत्वेऽपि तुल्यमिति न वापि तस्य दोषहेतुकत्वानुपपत्तौ दोषघटितहेतुकत्वमेवास्तु पेयं
नचममाप्यसतीति नैतत्वमिति भावः साधनपक्षधर्मघटितलक्षणापेक्षया प्रधानेनोपस्थितसाधनपक्षधर्मपेयो
स्वस्य नष्टाभिमायकस्य स्वारस्यानपेक्षैव वा हेत्वपक्षधर्मावच्छिन्नात् दीधितौ केवलेनेति इदं च केवलसाध्य
एकविवादस्थलापनीतं व्याख्यायां अभिधानुमितिनिर्णतां कोटित्वाभिधानस्यैवार्थतिरस्य न या न याचे
त्यादिनोक्तार्थो विरोधयादृशानापेनयाभिधानस्यावश्यकत्वादिति भावः प्रदर्शन प्रदर्शनेऽयोग्यत्वं दीधितौ न
याचेति केवलसाध्यस्यैव विवादविषयत्वेऽपि तिनासिन: आकांक्षितेन ननु तत्र विवादविषयत्वेऽपि

४५
म
म० प्र०
४५

कथं न व्यभिचाराद्यव्याकांक्षेत्यत आह विरोधित्वादिति विवादविषयस्यासिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः व्याख्या
यां साध्यवैशिष्ट्यसाधकेत्यर्थः नात्र स्वारसिकत्वयावत् न भेदसत्त्वसहेतोद्भावनपरामर्षासंभवस्याशयः नहि बाध
स्य सत्प्रतिपक्षस्य संकेतनसतेन साध्यव्यभिचारपरामर्षीन संभवतीत्युक्तं न व्यभिचारद्वयं बाधपरामर्षस्थले स्त्वित्यत
आह न वेति व्यावर्तकहेत्वभिन्नयावत्परामर्षयोग्यविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यापरामर्षेन तेन परामर्षसंभवा १०
न् ग्रन्थो न तार्थव्याख्यानमिति भावः परामर्शेति वा स्वतः सिद्धत्वाभावादित्यादिः उपाध्युद्भावनफलम
दर्शनाय परस्परविरोधिनो निष्कर्षपक्षे विशिष्टसाध्यव्यभिचारसिद्धयन्तरसत्त्वे उपाधेरदूषकतास्या
पत्तौ हेतुमाह स्वव्यभिचारेणेति निरुक्तोपधायकत्वं निव्याख्यायां सकृत्तानुमानेनेति एतन्न दूषणतोऽतिव्याप्तत्त्वनुपपन्नस्यानीय
तेत्यर्थः व्यभिचारित्वादिसंबंधेन व्याप्यत्वादेः संभवादाह व्यभिचारित्वादेरिति संबंधत्वेऽपीति व्यभिचारि
त्वान्तस्य संबंधत्वे मानाभाव इति सच्चितं च्छन्नयुक्तमादित्यादिनिष्ठामकसंबंधस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावा
राम०

द्दिरिति भावः ननु तथापि साधनाव्यापकत्वोपाधेरुपन्यासो नानुचितः इहोपाधिरिति व्यवहारोपपादनादिशानत्वा
पिकत्वं विशेषकारांशे दोषोपपादनसंभवादत आह दूषकता यालिनिनाद्दशोपन्यासप्रकारे × रा × दोषोपपाद
नेरुत्तार्थः इत्येवार्थ इति न याचेदमेवप्रकारांशे दोषोपपादनमिति भावः वक्ष्यमाणेति नमिति न याचलक्ष
णयानादूषकतावन्यासोऽनुचित एवेति भावः ननु समव्याप्तव्यभिचारप्रतियोगितापत्रके तान्न लक्षणे दोष 91
नत्राह समव्याप्तदिति निमोचितमितिउपाधौ व्याप्यादेरसत्वेन त्यादिः पुरुषमिति नन्वेकदेशीस्य लक्षणाविनाभाव
संभवतीति भावः तत्र दूषकतावीजं अतएव दूषकतावीजमुपलक्षणलक्षणविभागोपपादकत्वादेव अ
स्यकाकः श्यामोऽमित्रातनयत्वादित्यादौ साध्यवत्पक्षवृत्तेः शाकपाकजत्वादुपाधेः पक्षेऽपि साध्यव्या
प्तिकाकीयश्यामत्वेऽसत्वाऽर्थः साध्यसत्वात् साध्यनिरोधसत्वात् व्यभिचारासिद्धेः व्यभिचारानिरोध
बाधावतारे चेति न याचपक्षमंतर्भाव्यैव व्यभिचारानिरोधः सुकरइति भावः पर्यवसितेति पक्ष्याविरि

क्तिसमंतर्भाविनादृश साध्यस्तामित्यत्वस्य व्यभिचारित्वनिर्णयसंभवादितिभावः। रोधिनो साध्यव्यभिचार
वनिर्णयः। अत्रापा यात्र व्यापकत्वविषयत्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्य साध्यसामान्यव्याप्यताबोधविरोधि
त्वे विरोधी वह्निसामान्यव्याप्यताबोधविरोधी स्यादित्यत आह समानप्रकारकत्वेनेत्यविरोधित्वस्य वा
व्यापकतापर्यवसितसाध्यव्यभिचारनिर्णयस्य साध्यसामान्यव्याप्यताबोधविरोधित्वं न संभवतीति भावः। प्र
न घटितत्वे कोपकारस्यानैयायिकत्वे न मीमांसकमतेनोदाहरणमदृशमित्यानौचित्यादिति भावः। पक्षा
वृत्तित्वे सत्येतेनेति। अत्र पक्षावृत्तित्वं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं एतेन काहृति समुपाधिनाघटकसंबंधे
न वाच्यमन्यथाहृदिधनादेरपि कालिकादिसंबंधेनापोगोलकादिपक्षवृत्तित्वाद्व्याप्तेः। एवं चासमवायिप
क्षे केपक्षसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या समवायेनैव तत्र सोपाधावव्याप्तिरिति निरस्तं। न च्चैवं पक्षधर्म्मेः साधनव्या
पकस्य समसत्ते नैव वारणासस्त्रावृत्तेस्त्र साधनव्यापकस्य लक्ष्यत्वाभ्युपगमे साधनाव्यापकत्वविशेषणांग्र्थमनन्या 92

हेत्वं चेति समव्याप्तं नोपाधाने चेत्यर्थः साधनव्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः ननु केवलसत्त्वनिपक्षे संभवे कथ
मित्यसत्वसाधनसंभवदुत्सन्नत्वस्योपाध्यायनिरूकलनकत्वस्येति अनित्यत्वसाधनस्योपाधेः अनित्यत्वसाध
कत्वस्येति पाठेऽप्रमेयत्वहेत्वादिः सिद्धमुपसंहरति स्वंचेति विवक्षितं प्रकृते विवक्षितं अतस्समवेतत्वे
सादिति निरुक्तपर्याप्यनित्यत्वद्रव्यासमवेतत्वरूपसाध्यस्योपाधेर्न संभवादिति भावः दीधितौ अयोनार
वारणाय कार्यान्तरेणापर्यवसानवारणाय व्याख्यापां पक्षविशेषणेति निर्धारणात् केवलस्यार्थः नित्यद्रव्यसमवेत
त्वहेतिघटिताः केवलानित्यद्रव्यातिरिक्तसमवेतत्वाभावादिति भावः ननु द्रव्यसमवेतत्वहेत्वादिना स्फुरणात्व
विवरणासंगतत्वव्याप्यत्वज्ञानजन्यानुमितेः नहि विषयकत्वेन नित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यत्वज्ञान
जन्यानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वविषयकत्वस्य हेतोर्निरूपत्वात् अथ सामान्यप्रकारकानुमितित्वसा
मग्रीजन्याया अप्यनुमितेरेकविशेषस्य बाधनिश्चयदशायामेव बाधनिश्चयसामग्रीदशायामपि

यथाप्रकारविशेषस्य साध्यविषयकत्वं तथैव तावत्प्रकारविशेषपर्यन्तावच्छेदकविषयकत्वमपि अनुभवस्य प्रकारवि-
शेषप्रकारकसंदेहानुरूपस्यैव तत्स्यादिति नित्यद्रव्यसमवेतसामान्यवद्द्रव्यसमवेतसत्तासामान्यात्मकद्रव्यस-
मवेतत्वरूपसामान्यपर्यन्तावच्छेदकविशिष्टधर्मके अनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारकानुमितिसाम-
ग्र्यामनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकपर्यन्तावच्छेदकविशेषबाधनिर्णयसामग्रीत्वेन तत्तद्व्यावृत्तानुमितिनित्य- 94
द्रव्यसमवेतत्वाभावप्रकारकानुमितिसामग्र्यामनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकपर्यन्तावच्छेदकविशेषबाध-
निर्णयसामग्रीत्वेन तद्व्यावृत्तानुमानानुमितेर्नित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपापरपर्यन्तावच्छेदकविषयकत्वं सुनि-
रूपमिति चेन्न तथापि नित्यद्रव्यसमवेतत्वपर्यन्तावच्छेदकतयाभानेऽपि पर्यवसितसाध्यताविरोधादित्यत-
आह द्रव्यसमवेतत्वं द्विविधमित्यादि द्रव्यसमवेतत्वविशिष्टेन नित्यद्रव्यसमवेतसत्तानित्यद्रव्यसमवेतत्वाभा-
वात्मकद्रव्यसमवेतत्वरूपसामान्यानित्यत्वविशेष्यवृत्तिके विश्रान्तमिति अयमाशयः यथाश्रु ०

मान्यतरानुमितिसामग्री एकविशेषबाधसहिता । परविशेषबोधजनिका न या सामान्यनिष्ठपस
हितैकविशेषबाधसामग्र्यपि अपरविशेषबोधिका सामान्यनिष्ठैकविशेषबाधयोरेकतरस्याभा
अपरसंवलितायाद्धिरूपायाः एकविधापरविशेषानुमितिजनकत्वानुभवात् नन्वात्मापरविशेषसंदे
हानुदयात्तदेवं चानित्यद्रव्यसमवेतत्वाभाववन्निष्ठपक्षसहितद्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमि 95
तेरिवद्रव्यसमवेतत्वनिष्ठपक्षसहिता नित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावव्याप्यवत्ताज्ञानजन्यानुमितेरपि नित्य
द्रव्यसमवेतत्वविषयकत्वं स्यान्निरूपमेवेति शंकायां दृष्टान्तमाह अप्रामाण्यकाभावानुमितावित्यत्र सत्ता
भावानुमिताविति सप्तमी । वह्नित्वाभाववति वह्निप्रकारकत्वाभावानुमितावितिपाठेन सामान्याभाववत्
वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वचन अपर्यवसानादिति विषयालाभादित्यर्थः तथा च तद्व्याप्य
वत्ताज्ञानजन्यानुमितेरपि तद्विषयकत्वमित्येवाभिमतमिति भावः । अग्रगान्यायेन अग्रगण्याधिकार्‌

न्यायेन तत्त्व्यापकत्व न्यायत्वीयैकत्वापि स्वाविंशत्स्यागत्या सामग्री तता नौ सत्यत्वाकत्वापि स्वादेनौ च
वसाध्य न तत्वं शाब्दस्य भेदस्मृतौ व्याप्तिग्रहादेव· अतोऽत्र कालिकसामान्यसत्तानवच्छेदक· स्वादिनिशाद·
न याच सामेदुव्यपदानुपादानेदुव्यपदानुपादानेदु असमवेतेन· नित्यसमवेतत्वाभावानुमितिनिर्वि
सद्व्यसमवेतत्वाभावकपर्यवसितसाध्यविषयकत्वस्य स्फुटतरत्वेनासिद्धेरितिभावः नच व्याप्यवत्ता
ताज्ञानजन्यानुमितेरेव नष्टिविषयकत्वमस्तु वे साध्यप्रकारकत्वं नियमेन सद्व्यसमवेतत्वाभाववद्व्याप्यवत्ताज्ञा
नजन्यानुमितेर्निसद्व्यसमवेतत्वपर्यवसितसाध्यविषयकत्वमुपपादयस्फुटतरत्वविरहात् प्रका
रताहविशिष्टाभावस्यानिरूपकत्वात् नयाविशेषणताविशेष्याभावाभावाभावमनिरूपकतया अग्रेद्रौ
धिनौ विशिष्टाभावस्यानिरूपकत्वात्तन्नैवेय थ्यपि सत्त्ववज्जन्यमहत्त्वात्त्वाधिकरणाद्रव्यत्वाभावस्यस्वा
समानियतमहत्वाधिकरणाद्रव्यत्वाभावभिन्नत्वेनाखण्डाभावघटकतया जन्यत्वस्य नवैयर्थ्यमि

साशयः एवं च व्याख्यायां विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे दीधितिकारीयविशिष्टाभावस्या-
तिरिक्तत्वनयाविरोधमुद्भावयन्तोऽसाम्प्रदायिका एव नाहृशा दीधितिग्रंथस्य विशिष्टाभावस्य
विशेषणविशेष्याभावाभ्यामनतिरिक्तत्वाभिप्रायकत्वाभावेन नद्दूष्यत्वे न विशिष्टाभावस्य विशेषणावि- 97
शेष्याभावाभ्यामनतिरिक्तत्वस्य मनिरूपणात् नद्विरोधाभावात् यद्येवं तदा नेत्रनित्यविशेषणरहितनित्य-
यादिनि भावः । अनित्यत्वाभाववद्वृत्त्यसमवेतत्वरूपं वनि तद्वृत्त्यसमवेतत्वरूपं परमाणुनित्यत्वमिवो-
नित्यशब्दवृत्त्यसमवेतत्वव्यापकत्वेनोपाधित्वापादनं मवासंगतं परमाणुपादौ व्यभिचारेणानु व्याप-
कत्वस्यैवासम्भवादिसाशयेनाह दीधितौ परमाणुनित्यत्वे नित्यपरमाणुपदं तद्विहत्वानधिकरणत्वरूपमा-
त्रपरं तेन परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायामप्यमनतिप्रसङ्गग्रहसम्भवेनाकाशादौ व्यभिचारग्रहाप-
नयपदोपादानमपुष्कमिति निष्कर्षः । अनवकाश । परमाणवसिद्धिविरहाय तन्नित्यत्वासिद्धिदशायं

नानुधावनेवीन्नमाह व्याप्त्याप्यांसावयवत्वासिद्धेवेनिघ्रणाकेद्रु सममवापित्वासिद्धेवैसर्थ्यःपक्ष
एवस्वरूपक एवकारोव्यवच्छेद्येनेनपरमेयोसह वास्सह संभवेपि का संगतिः संभवनीतिनयाय वत्
नैव व्याप्तिग्रहसंभवे नाकाशादौ व्याप्तिग्रहोपयुक्तस्य पक्षधर्मत्वस्य वैयर्थ्यपि हेतुसाध्यनिरूपितानानुमान
वैयर्थ्यं च नन्वितरत्वासिद्धिदशायामेवाकाशत्वे व्याप्तिग्रहासंभवेनाकाशादौ व्याप्तिग्रहापन्नस्य प ९४
दसायां क्वापि पक्षे साध्यसंदेह ननन्वितरायोयानुमानस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः इदमुपलक्षणं व्यतिरेकि
नासिद्धावनुपदर्शितनिरासाय तत्स्पष्टशब्दे समवेतत्वस्योपाधित्वापादनासंगतिरपि दूरतः समवा
यितिलक्षणाचस्थसत्त्वानुपादानेपि हेतौ व्यतिरेकसहचारगतव्याप्तिग्रहसंभवात्तदुपादाने वैयर्थ्य
मितिभावः नानाविशेषणेनोक्तिनयाचवितानीयमहत्त्वानाधिकरणद्रव्यत्वमेव हेतुरिति भावः
समवेतत्वानहेनाचमवेतत्व वैयर्थ्येनन्यपदवैयर्थ्ये नारहेतोरिति समहत्त्वाद्रव्याव स्मह

तथाच तादृशज्ञानावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव हेतुत्वमास्तामिति वाच्यं यावत्स्वहेतु
सत्त्वे निरोधितविरोधानवस्थावयवत्त्वस्य व्यभिचारापत्तेश्च अनवयवावयवमहत्त्वनत्वानावच्छेदक
तयातादृशज्ञानानिमित्तिगत्वपिपरामर्शनुप द्दीशेनद्धी धितिविरोधानतादृशज्ञाने स्वेनमहत्त्वा
श्रयत्वेन तन्तुरीयव्यभिचारापत्तेः एतेन तत्समवेतत्वस्यार्थनिवारणाय द्रव्यसमानाधिकरणे प्रतियोगिज्ञानोपमहत्त्व ११
स्य हेतुतया तादृशज्ञानावच्छिन्नानधिकरणत्वस्यैव हेतुत्वमपि निरस्तं ननु नद्रव्यावयव
स्यापि नद्रव्यत्वेन अवयवद्रव्यमहत्त्वेऽपि अवयवहेतुत्वेनन्यनावच्छेदकतादृशज्ञानासंभव
नीत्सनमाह अवयवावयवस्यापि नद्रव्यावयवत्वादिति समानाधिकरणमपि तस्यैव नद्रव्यावयव
त्वरूपत्वादिति भावः ननु सामान्यतः परमाणवावयवत्वं च समवायितत्वमेव स्वद्रव्यावयवत्वमित्यतो नद्रव्य
यवावयवस्यापि नद्रव्यावयवत्वे संभवतीत्यत आह समवायेति अवयवानारम्भकतादृशज्ञानाभावान्तरस्यैव तर्थ

50

नत्वंशः कार्यकारणभावेऽत्र घवत्व कुत्वनाहंशज्ञासंवलितत्वयोः कार्यकारणभावे परिच्छिन्नपरिमा
णत्वस्यैव विभुपरिमाणाभावे स्फिकापत्तेरव्यवहारत्वेनामकत्वेनानियामकत्वात् नाहंशज्ञानानिमित्तत्व
नो णः परिमाणव्यवहारेति व्यवहारविशेषणं अपकृष्टेति भावसाधनं नेनापकर्षव्यवहाराभावः एवमग्रेऽपि
वैभवेनेति वैभवत्वं विभुपरिमाणत्वं न च मनुगतज्ञानानिमित्तत्वव्यवहारो हृदुपपन्न इत्यत आह तथा
चेति एकमकारकत्वद्दति शाब्दस्य कव्यवहारे एकमकारकत्वं व्यापारानुबंधितया बोध्यं एकाकार 160
शाब्दप्रयोगस्फुटत्वदास्यकानुगतव्यवहारस्य नवस्क साधकत्वेति अन्यथा सिद्धाव्याप्तावपि नाहंशा
नुगतव्यवहारादनुगतहीरत्वादिसिद्धावपि अत्रेति भावः सिद्धावप्यनादृतावपि नाहंशानुगतव्यवहारा
नुगतहीरत्वादिसिद्धावित्यपनेयाहेवेत्येति नाहंशेति हस्तविन स्मितावातोऽस्य यः अनुगतमह
तितया वा विशेषजाति नेनानुगतेनानुगतोऽपि नहस्तविनि स्मितवाघनत्वनुगतज्ञानानिमित्तत्वानुगतस्या

णाऽपरिमाणाश्रयत्वाद्विभुपरिमाणापेक्षिकापकृष्टव्यवहारस्योपपत्तौ न तादृशानुगतव्यवहारानि
यामकतयातस्य महत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजातिसिद्धिरिति भावः कल्पनायामिति निरुक्तजातित्वे
नानुगमेऽनानामपि महत्त्वविनिमित्तत्वेऽसांबाहुल्येन गौरवात्तादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकत्वा
संभवादिति भावः न व्यापिनां तादृशव्यवहारविषयितावच्छेदकत्वेनैकत्वाशंका सम्भुपगंतुरपि जातेः 101
त्रसरेणुमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजातेः महत्त्वपरिमितसमस्त्वं नं सामानाधिकरण्यघटकाधि
करणत्वावच्छिन्नं नास्तैः त्रिसमहत्त्वव्याप्यत्वयावन्महत्त्ववृत्तिजातित्रसरेणुमहत्त्वव्याप्यत्वयाव
न्महत्त्ववृत्तिजातेः घटादिमहत्त्वेऽवृत्तित्वेन त्रैव महदापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्य त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षि
कोत्कर्षव्यवहारस्य वस्तुत्वादिति भावः नन्वेवं तादृशजातेरभावेऽपि भवति त्योत्कर्षावधिताव
च्छेदकतानिरूपतादृशजातेर्नामनुगमात्सर्वविभुपरिमाणापेक्षिकापकर्षाऽनुगतव्यवहा

भ०म० 51

शिवकादेनापि न संसारकालमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षः सुगतव्यवहारः कथमुपपादनीय इत्यत आह एवं चे
त्सिद्धाः संसारभावे चेत्यर्थः । न त्वपि संसारकालमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेऽपि इदं चानुगतव्यवहारहे
तुत्वेन नाचितं तावदेतेनोक्तं तात्पर्यमाह कलनकः नदेकोपपादयति परस्मात्कालानि सत्वेनेति नादात्म्यग्रहे
णानात्मग्रहमूलकनकेशालनकेभ्य पदार्थं स्वव्याप्तिचाभिस्थाने नदात्वात्मकं तस्मादित्याका 102
रको बाधः अत एव नानात्म्यग्रहमूलकतनकेभ्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वादेव तादात्म्यमनुसन्धि
त्सांनरहास्यां दीधितौ तेन न विनापि दृश्यत्वविशेषणेन विनापि न चाचोपाधिशरीरे दृश्यत्व
न संवेशनेऽपि भिन्नत्वं इति मतमेवेति । एवं च समव्याप्तत्वनिर्वाहाय उपाधिशरीरे दृश्यत्वनिवे
शः न देकोपपादयति व्याप्यतावच्छेदकान्यूनत्वोपाधिशरीरे दृश्यत्वनिवेशो एतद्वादिनैव स्यादेतादि
त्यादिवादिनैव तदभिमतं एतद्वादिनिमतं अन्यस्य सकलस्य विदितिवादिनः इति शेषः नाद्द रामं०

श्रेतिसमव्याप्तत्वघटितमित्यर्थः ननु उपाधिसंशयस्य व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन सोपाधि
त्वयासंदिग्धव्यभिचारितानिश्चयात्पक्षधर्मताबलात्साध्यसिद्धिसंभवइतिनिश्चयपक्षधर्मतानुधाव
नमनर्थकमत आह उपाधिसंदेहेति मूलेपक्षाप्रवृत्त्युपाधिः स्यादित्यत्रायं चसोपाधौ साध्ये पक्षध 103
र्मताबललभ्यत्वस्यैवाभिधानान्निरुक्तलक्षणयोः संभवइतिभावः व्याख्यातोमतंस्यादेतदिति नीलकंठल
क्षणकारमतंपरिकरोतीति किंचेत्याद्यमूलोक्तदोषोद्धारोऽसंपदिः लाभयोग्यतामतनिबंधका
भावादिकालीनपक्षधर्मताधीनानुमितिविषयतादोषः मूलोक्तदोषः स्यादित्रीत्रिन्यायचसोपा
धित्वनिश्चयकालिसाध्यसिद्धिसंभवेपि कालान्तरीयसाध्यासिद्धिर्मादोषस्साध्येपक्षधर्मताब
ललभ्यत्वसंभवान्नानिरुक्तलक्षणयोः संभवइतिभावः निरुक्तोपाधिनामोवाविरुद्धोत्तिदृष्टिर्नाव
तेपारस्याभिमतिव्याख्यापांचरूपावच्छिन्नंपक्षेपक्षरूपात्कालंस्वपक्षविपक्षेसाध्यसिद्धानीतिश्च

न शालित्वांतं पक्षतावच्छेदकत्वसाहित सत्वं न स्याद्विशेषणोऽनतु सत्वं न मात्रस्य स्फुरणे मध्ये व्याप्तिर्वैशिष्ट्यस्तु पद
मेव हेत्वधिकरणविरोधि व्यापकतेति विरोधि न व्यापकतेऽसमर्थः विरोधिनि हेत्वधिकरणव्यापकतेति यावत् व्यापके
नास्ति तद्रूपकस्य साध्यस्य साध्यतावच्छेदकविशेषितत्वाभावादहेतुत्वात् यत्र विरोधितदभावसमानाधिकरणवत्त्वमिति
अत्र साध्याभावसमनियतया विषयत्वं हेतुत्वं तथा च समानविषयीभूताभावसमनियतोपि तत्समानपर्यव
सन्नत्वं तेनैव साहित्यत्वेनैव साध्यं शालित्वपक्षत्वं तस्य तेन पक्षे साध्याभावसमानविषयीभूतत्वाभावसमनियतोपि 104
पक्षेऽपि साध्यं न व्यापकतानाशालित्वपक्षत्वाद्यसिद्धेः अत्र समानत्वस्य न तत्र यदि तेन व्यापकत्वस्य
भावसमनियतोपि तन्नावच्छेदकतावच्छिन्नत्वं लाघवात् साध्यतावच्छेदकत्वं तत्रत्वं निरूपितत्वं गौरवात् विच्छिन्न
त्वविषयपदार्थसमनियतो नास्ति तेन ज्ञानविषयत्वव्यापकत्वेन तज्ज्ञानविषयीभूताभावसमनियतोपि पक्ष
व्यापकत्वेऽसमर्थः अत एव निपक्षे साध्यस्य सिद्धिविरोधिनिरूप्यव्याप्यसामान्याभावात् दोषेणेति शेषः व्यापकत्व

मिति शाब्दे। नित्यत्वाविशिष्टे सा देशे कृतकत्वादि साधारण्यमिति विशेष इति केचिन्मिति। तथा च शब्दः नित्य
त्वाविशिष्टे सा देश पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिप्य साध्याभाववान् शब्द आत्मत्वाद्यभाववान्नित्यत्वस्य हाले
वन्ने तद्विषयीभूताभाववन्नियोग्यतान्यत्वादिमन्नित्यत्वाभाववन्नियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपव्याप
कत्वस्य कृतकत्वे। सत्त्वात् व्याप्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु दोषिणो विरोधि व्यापकत्वेन निरुक्तविरोधित्वं व्या
पकताविशेषणे व्यापकताया स्वरूपतो। विरोधित्वादाहव्याख्याप्यविरोधत्वमिति यत्किंचित्
शेषमात्रस्य व्यावर्तकत्वादाह समाचेति सामान्यं विहायसमानत्वविशेषेणैव समाहतेन तेन समानत्वनिवे
शेनेत्यर्थः। पक्षे तन्निधर्मस्येति पक्षे पक्षसाध्यव्यापकतापामप्यन्वितं पक्षे ऽभावधर्मस्थापामिति
दं च पक्षे पसाध्यव्यापकतायां ज्ञानत्वघटितस्यसाध्यसिद्धिविरोधित्वस्योपपादनायोक्तं। नानिव्या
प्तिरिति पक्षे साध्यसिद्धिविरोधिनः पक्षे पसाध्यव्यापकपक्षवृत्तिधर्मास्याभावेनाज्ञानस्य समानाभावेन पक्षो 105

५३

न०प्र०

53

यत्साध्यव्यापकतायांनिरोधित्वमात्रविषयत्वात्तद्विरोधित्वाभावादितिभावः अत्रपक्षेहेतुनिष्ठमातिव्या
प्तिवारकसमानाधिकरणत्वघटितव्याप्तिस्वरूपनिवेशेलक्ष्येतद्वत्वयत्वात्तत्वंतत्स्यात्समवेतत्वपक्षेहे
तुमत्तिज्ञानत्वसमवायेनोपाध्याभावप्रसिद्धिः पक्षेहेतौतत्स्वरूपाप्रसिद्ध्यावच्छेदकसंबंधेनवाच्यत्वया अत्र 106
सिद्धिसंभवात्किंतुपक्षेहेतुसंबंधाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वरूपंतत्स्वव्यापकताविशे
षणत्वमेवसमुचितमितिसाध्यव्याप्यत्वेहेतुरिसंबंधेनिपक्षेहेतुनिष्ठधर्मेतिव्याप्तिवारणायविरोधित्वस्यसमान
घटितत्वेचसमर्थः रूपेणोक्तव्यापकताघटितसमवच्छिन्नत्वंतन्नोपाधेः विरोधिज्ञानविषयेतिविरो
धिज्ञानविषयतावच्छेदकेसमर्थः तेनव्यापकतामात्रस्यसमुद्दायत्वेनान्यकनिरूपज्ञानविषयत्वे
पितत्स्वनिः अत्रतद्व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्यतन्निष्ठविरोधितयाव्यापकतायांताद्दृश्यावच्छेदक
त्वमितिनिष्कर्षं एवंचमहानसीयादिवह्नि व्याप्यकमहानसत्वाद्यभाववत्ताज्ञानेपिपक्षेपर्वतीयवह्नि

तन्तु०

सिद्धसंसंभवेनमहानसत्वादिनिष्ठव्यापकतायाः पक्षेसाध्यसिद्धिविरोधित्वाभावान्महानसत्वादेः पूर्वो
क्तातिव्याप्तिरितिपोसाशयः इत्थंचमितिनिव्यापकत्वस्यानर्हत्वघटितत्वादितिभावः तंदृचव्यापकतात्वेनव्यापकताया
निवेशाभिप्रायेणान्यव्याप्यपक्षेसाध्यसिद्धिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनव्या
पकतानिवेशेव्याप्यविशेषमनुपादानस्याकिंचित्करत्वादितिध्येय (उक्तव्यापकत्वस्यफलोपधानरूपत्वेसर्वत्रासं 107
भवइतिउक्तयनयोग्यतारूपत्वमभिप्रेत्याहएवंचेति ननुव्याप्तिनिरूपकतावच्छेदकतयासाध्याभावत्वस्यापि
तादृशज्ञानविषयतावच्छेदकत्वेनतदृत्तित्वकप्रतियोगित्वेनसाध्येऽति प्रसंग इत्यत आह तादृशज्ञानेतिनवि
दृशसंभवोसाध्याभावव्याप्यापाध्यभाववत्वात्सदृहसाकारकपरामर्शेपि पक्षधर्मत्वस्यसंसर्गतयाभानेनाप्रकार
तयानिरूपकतावच्छेदकत्वासंभवादत आह व्याप्यविशेष्यकपरामर्शेति साध्याभावव्याप्योपाध्यभावः पक्षवृ
त्तिरित्याकारकपरामर्शेऽव्याप्यैः नत्वंनिरूपकतावच्छेदकत्वं कथमितिनियामकाभावकत्वादव्याप्तिरितिभावः

कथं प्रवृत्तिरित्यत आह यथा कथंचिज्ज्ञातादेव व्याप्तेरिति भावः एकविशेष्यभावत्तिरोधकाले सामान्यसिद्धेरित्यत्र विशेष
पर्यवसानेन शब्दत्वधर्मान्तिरिक्तधर्मेण हि साध्यतरोधिकाले अनित्यत्वान्तिरिक्तशब्दधर्मान्तिरिक्तधर्मसिद्धेरिति सत्त्वपर्यव
सानेन सामान्यविषयत्वसंभवात् नित्यत्वाभावसिद्धेः नित्यत्वान्तिरिक्तशब्दधर्मान्तिरिक्तधर्मसिद्धौ विरोधित्वं निवेशितो
ऽशयेन दीधितौ शब्दधर्मान्तिरिक्तधर्मेति विशेषित्वे इत्युक्तं तत्र स्वरसतस्तद्धर्मेण हि साध्यमकिंचित्करमतो व्याचष्टे तत्त्वेनेति
क्वचिन्नेति ननु पर्वतीयवह्निमान्नित्यादौ महानसत्वादेरभावस्य महानसीयवह्न्यादिमत्ता यह विरोधिमहानसी
यवह्न्याद्यभावो व्यापकतया महानसत्वादेरुपाधितापत्तिः समानविषयत्वेनैव विरोधितया साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नसाध्यसिद्धिविरोधितायिविशेषणाद्येतत्पारवात्यासंभवादिति साध्यसिद्धिसामान्य विरोधित्वमवश्यं विवक्ष
णीयम् एवं चानित्यत्वाभावसिद्धेः साध्यतावच्छेदकाक्रान्तानित्यत्वसिद्धिविरोधित्वेऽपि शब्दवृत्तिधर्मसिद्धिविरो
धित्वाभावेन साध्यसिद्धिसामान्याविरोधितया नन्वनापकव्यतिरेकमन्ति योगिनोऽपि लक्षणसमन्वयमुपाधित्व रा०

मिति चेदत्र वदंति साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं साध्यसिद्धिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वाच्यं एवं चैकविशेष
सामग्रीविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वपापकविशेषाभावनिश्चयसहि
तापरविशेषाभावनिश्चयस्य प्रयोजकत्वसाध्यवत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वसंभवे सेधेनिनहूनकत्वस्योपाधि
त्वानुपपत्तिरिति उपदर्शितरीत्या परावरूपसन्नः साधनाद्विमहस्याप्रयोजकत्वादाहुर्न त्वेनेति समानाविषयत्वेनैव 109
विरोधित्वमस्तु पेसाध्याहृत एवमिति नियथैकमिति न वह्नि सामग्र्यादेरुपदर्शितत्वम्प्रतिरेकेण साध्यसिद्धिविरोधत्व
न्यापकत्वाभावेनैव वारणादिति भाव: केचित्तु उपलब्धधर्मावच्छिन्नेति सामानाधिकरण्यसंबंधेन पक्षवृत्तिर्यत्किंचि
द्धर्मविशिष्टेत्यर्थ: तथाच सामानाधिकरण्यसंबंधेन पक्षवृत्ति यत्किंचिद्धर्मविशिष्टयत्साध्यं तद्व्यापकत्वे सति प
क्षावृत्तित्वमिति लक्षणार्थ: तेन शुद्धसाध्यव्यापकस्यार्द्रेन्धनादेर्नासंग्रह: वह्निसामग्र्यादेर्वारणाय पक्षावृ
त्तित्वं न च पूर्वनिरुक्तमेव तत्र घाच पक्षवृत्तित्वात्संताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नं पक्षनिरूपितसाध्यव्याप

कत्वं न च्छलितत्वं समुदितार्थः व्याख्यातां संमुग्धाकारेति साधारणोत्यर्थः साधारणमेवोपपादयति तेनेति निरुक्ते
निवेशकत्वं साध्यत्वादिना निरुक्तेत्यर्थः ननु लक्षणांतरके त्रेपि व्यभिचारोन्नायकताबादिभिरसंग्रहीतस्य साधनव्या
पकस्य कथं संग्रह इत्यत आह लक्ष्यत्वेनेति स्वसंमतेत्यादिः लक्षणतायां स्वमते लक्षणतायां लक्षणस्य· व्यभिचारोन्ना
पकत्वादिसंमतलक्षणस्यातिव्याप्तिरिति न दुष्टलक्षणाकत्वे संग्रहेऽत्र ते नालक्षणत्वादिति भावः पक्षधर्मेति ११०
पर्वतो धूमवान् वह्नेः इत्यादावार्द्रेन्धनादेरित्यर्थः असंग्रह इति पक्षधर्मेति व्यापित्व घटितलक्षणाभावादिति भावः ननु
मन्नद्धयमपि मनन्तर· पाधेरसंग्रहेणाप्रयोजकमत आह तथा चेति साधनव्यापकस्य कुंडोवह्निमान् धूमादित्यादौ
वह्निसामग्र्यादेः अस्यापि साधनाव्यापकत्वघटितलक्षणाव्याप्तिर्नोपि साधन भेदेन साध्यभेदेन सोपाधित्व
निरुपाधित्वास्तु पगमेन सामस्यं स्वसामस्यं तथात्वं सोपाधित्वं निरुपाधित्वं च ग्रंथकृतैव चिंतामणावुक्तमेव॥ ॥
इति महादेवविरचिते भवानंदीप्रकाशे उपाधिपूर्वपक्षरहस्यप्रकाशः

॥श्रीसिद्धेश्वर्यै नमः॥ ॥ दृश्यादौ रीतिमल्लक्ष्येति शेषः वक्ष्यमाणमिति मल्लमिति शेषः लक्ष्यतेतीति न च ॥
व्याप्तिलक्षणाद्यविवाऽपि लक्ष्यतावच्छेदकानभिधाने को दोष इति वाच्यं मतभेदेनात्र लक्ष्यस्याभि
न्नत्तपात्सत्त्वतिपक्षे ज्ञापकस्य लक्ष्यत्वेव क्ष्यमाणलक्षणसाधनाव्यापकत्वदलवैयर्थ्यानन्तरस्या
क्षणाकर्मिततास्यालक्ष्यत्वबोधनाय लक्ष्यतावच्छेदकाभिधानस्यावश्यकत्वात् तृतीयार्थ इति य
व्यभिचारित्वेनेत्यत्रेत्यादिः बाधादित्येतत्पद एव तस्य करणत्वादिति भावः एवं पञ्चमीति न च करणत्व
व तज्ज्ञापकत्वस्यापि तृतीयार्थत्वे न तस्या बाधात्स्तरणमनर्थकमिति वाच्यं ज्ञापकत्वस्य कविरुद्ध
णवात् तृतीयार्थत्वेपि प्रकृते मुख्यशब्दस्वरसस्फूर्तिन्यायेन करणत्वमेव तृतीयामुख्यार्थ इति न दोषे
न पूरणाभावपूर्वकमित्याशयात् इत्यनेन साध्यव्यभिचारेत्यनेन स्वपक्षव्यभिचारित्वस्य न बाधित
मिति व्याप्तिपक्षधर्मताबलवत्प्रलिङ्गत्वेन तस्य करणत्वाबाधादिति भावः अव्याप्त्येति व्याप्तौ इति
अनुज्ञापकोपाधावव्याप्तिव्याप्त्यादिभ्रमेणोज्ञापकानुपाधाविति व्याप्तिबोध्यालक्षणेनेति लक्ष्य
तावच्छेदकेनेत्यर्थः अतिप्रसङ्गादिति लक्षणेऽरूपविशेषस्यानिवेशादिति भावः संग्रहत्वायेति यद्विं

भ०प्र० ष्वित्यादावनुपादाने काकत्वादिसाधारण्यस्य शाकपार्थिवत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य श्यामत्वव्यभिचारव्याप्यत्वादसं
॥१॥ ग्रहं तदुपादाने तु गौरमित्रातनयपरूपपक्षे किंचिदधिकरणमादाय संग्रहसंभवदुक्ताशयः दीधितौ वृत्तित्वमिति
व्यापाठेन तु वृत्तित्वसामान्यमित्याशयेन वर्द्धमानास्वरसादाह वृत्तित्वमिति सामान्यपदं तेवे वह्निकेना
दिनानाद्दीधितौ सामान्यपदाभावादसंगतिः अप्रसंग्राह्यस्येति वह्निसामानाधिकरण्ये त्वादिनं त्वेवं तादृशव
त्तित्वसामान्यस्य साधनावृत्तित्वादसंभवदुक्तं तत आह व्याप्यत्वादीति व्याप्यत्वादिबोधकव्याप्यादिपद
स्यार्थः अवच्छेदकेति आधेयतावच्छेदकेत्यर्थः अन्वयः व्याप्यादिपदार्थान्वयः अन्यथा तादृशान्वय
स्याप्रसिद्धत्वाल्लाभात्वे वृत्तित्वादिपदे वृत्तित्वादिबोधकवृत्त्यादिपदस्यार्थः प्रकृतसाधनवृत्तिवेत
त्रस्य वृत्तिपदबोध्यं आधेयतावच्छेदकेति तादृशवृत्तित्वत्वेत्यर्थः सामानाधिकरण्येनेति अन्वयो मुख्य
त्वविलोपप्रसंगात् स्वानुयोगिकान्वयः वृत्तित्वोक्तावपीति केवलमुक्तिकन्यायेनेदं तेन प्रकृतेनाहशोज्यमावैप राम०
न वृत्तितारतिवहवः वस्तुतस्तु स्वोक्तानुसारेणोवेदमतो न दोषः तदा अप्रवेति आधेयतावच्छेदकाप्रवेशस्यार्थः ॥१॥
तत्सत्वेनैव साध्यवृत्तित्वसत्वेनैव प्रकृतार्थो वृत्तिवृत्तित्वादिपदसमभिव्याहारादिति विभक्तिविपरिणामेनानुष

112

ज्यान्वयः तेन नानन्वयः तथा चोक्तव्याप्त्यस्यनुसारेण व्याप्यत्वान्वयसत्त्वे वह्निकसामान्यपदोपादानं न तु साधनवृत्ति
त्वान्वय इति नासंभव इति भावः वस्तुतस्तु न तु वृत्तित्वसंबंधविशेषानिवेशे वस्यामासादिशा संबंधांतरमादायासं
भवः किंचात्र वृत्तित्वे वृत्तरपदार्थो च यानुवृत्तित्वत्वसामानाधिकरण्येन वृत्तित्वत्वावच्छेदेन वा आद्ये वह्नि
सामान्यादिशा रूपवान् घटत्वादित्यादौ पृथ्वीत्वाभाववत्यवृत्तित्वापत्तिः अन्त्ये तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य साधन 113
वृत्तित्वाभावादसंभव इत्यत आह वृत्तित्वमित्यादि वृत्तित्वसामान्यसामान्यतो वृत्तित्वसामानाधिकरण्यावच्छि
न्नत्वोभयसाधारणमिति यावत् सामान्यपदोपादानाच्चेति साधारण्येन वृत्तित्वानिवेशाच्चेत्यर्थः नाति व्याप्ति
रिति तथा च तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य साध्याभिचारव्याप्यत्वानिवेशान्न दोष इति भावः तद्व्यत्वादिती
ति इदमुपलक्षणं तादृशावृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य साधनवृत्तित्वाभावीयतादृशवृत्तित्वत्वसामानाधिकरण्ये
न साधनवृत्तित्वानिवेशेन तादृशवृत्तित्वाश्रयव्यक्तिविशेषस्य साधनवृत्तित्वान्नासंभव इत्यपि द्रष्टव्यं ननु
साधारण्येन वृत्तित्वानिवेशेपि व्याप्यत्वान्वयेऽवच्छिन्नत्वस्य साधनवृत्तित्वाच पेच सामानाधिकरण्यस्य कथं
लाभ इत्यत आह व्याप्यत्वादिघटकेति सामानाधिकरण्येनेति अन्यथा भूतले नित्वं घटवृत्ती त्यादिप्रयोगान
स्यात् भूतलवृत्तित्वत्वावच्छिन्नस्य घटाघटवृत्तित्वादिति भावः तेन समभिव्याहारलभ्यव्युत्पत्तिभेदे न वृत्ति

भ० प्र० सामान्येः साधारणत्वग्निजित्वे साधनवृत्तित्वोक्तावपि पक्षग्रहणात् साधनवृत्तित्वाच्च यत्वाभन्तः संभवेपि व्यक्तार्थ इतिव्याच
व्युत्पत्तिभेदेनाच्च यमेकत्वाभसंभवान्न दोष इति भावः प्रागपूर्ववादिनस्तारकेचित्तु दीधितौ वृत्तित्वसामान्याभ
॥१॥ मिथः साधर्म्यमिति पाठं वदन्ति तान्कटाक्षयन्नाह तन्वृत्तित्वे त्यादि तत्सामान्यपदेनोपात्तं अभिमतिदीधितिकृतस्यादि तथा च तादृशपा
ठेन संभवतीति भावः द्रव्यत्वं घटस्य धनत्वापत्तलक्षणत्वे द्रव्यत्वादिनैनस्याद्दग्यासविज्ञानवत् व्रीहिसाधनल 114
क्षणस्य लक्षणत्वेऽवासंयोगेन हेतुतावामध्यप्रसिद्धेरसंभवादित्यह पृथगुक्तमिति अप्रसिद्धत्वंपीत अवाद्दूर्धनादौ लक्षणासत्वा
यहेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वस्यैव विवक्षणीयत्वादिति भावः दीधितौ संगतिरिति व्याच साध्यसाधनभेद
नोपाधिलक्षणाभेदात् शुद्धसाध्यव्यापके पक्षविसंदनदेयं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकेनुक्तान्तिवेशनीपमत्व
थाकालत्वादिसाधारणशाकपाकजत्वाभाववृत्तित्वस्य श्यामत्वव्यभिचारव्याप्यत्वेन लक्षणागमनासंभवा
दितिभावः साध्यव्याप्यविशेषितमिति अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसंग्रहायतत्र केवलशाकपाकजत्वादेव्य
भिचारस्य कालत्वादौ व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वेपि सत्तामित्रातनयत्व श्यामभित्रातनयत्वमात्र ए॰म॰
विशेष्यकधीविशेष्यत्वादि सोहितस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः अविशेषितमिति शुद्धसाध्यव्यापक ॥१॥
संग्रहाय सामान्यग्रन्ताप्यमिति व्युत्पत्तिवत्त्वलमत्वात् तस्यायुक्तिभावः दृष्टान्तार्थमिति अत्रव्याप्तिपदं धर्मतापरे

पर्यायतायाएव निवेशेन दृष्टान्तप्रदर्शनमनुपयुक्तमिति नाशङ्क्यं योग्यतासहितफलोपधानविवक्षणेऽपि नै
तद्वारणमित्याशयेन तद्दर्शनात् स्वरूपासिद्धौ हेतोः पक्षधर्मत्वार्थं न च तथापि द्रव्यत्वविशेषणस्यासि
द्धिवारकत्वं तथा वैयर्थ्यमेवेति वाच्यं सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यके तत्संसर्गेण द्वित्वप्रमितावविशेष्यके तु
ध्येकत्वेनैतन्नित्तयभिन्नतपमित्राविशेष्यकत्वाभावरूपाखण्डाभावघटकतया द्रव्यत्वविशेषणस्य वैयर्थ्या
भावात् यद्वा एतत्त्रितयमात्रविशेष्यकधीव्यक्तित्वघटितत्वेनोपादानात् तद्व्यक्तिविशेष्यत्वविशिष्टपृथिवी 115
त्ववद्घटितत्वमेव हेतुः कर्त्तव्यः द्रव्यत्वादिकं तु न निविशते प्रयोजनाभावात् तथा च नोक्तवैयर्थ्यशंकेति
ध्येयं धूमप्रागभाववद्भिन्नमेदान्तवैयर्थ्यमित्याशयेनाह तद्विशेष्यत्वे सतीति इत्यस्य इत्यस्यैव सामर्थ्यमनु
नुमापकत्वसंभवे वैयर्थ्यादिति जलत्वोपादानेन तत्रैव व्यभिचारवारणापत्तेस्तत्सार्थक्यमिति भावः तन्मात्रेति
जात्यादित्रितयमात्रेत्यर्थः अप्रसिद्धेति जातिमाने धर्मिमात्रस्यावश्यकत्वादिति भावः सत्तामिति तथा च न व्यभि
चार इति भावः विशेष्यांशेति विशेष्यतारूपांशद्वयमित्यर्थः विशेष्यता चात्र मुख्यविशेष्यतारूपा निवेश्या अ
न्यथोक्तदोषतादवस्थ्यादिति ध्येयं। विशेष्ये पृथिवीत्ववद्भिन्नत्वेनोपाधीति तथा च पृथिवीत्वाभाववदिति यावति
मिया किंचिद्विशेषितमविशेषितं वेत्यादिलक्षणान्तर्गतोक्तलक्षणांशे तमिति भावः नोपाधित्वं नोक्तलक्षणा

भ०प्र० वच्छेदकात्रांतत्वं दीधितीयथोक्तं रूपमितियद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतत्वादिरूपं अत्र तवप्राप्त्यै यथोक्तं सर्वे
॥ शु ॥ साध्यसमानाधिकरणाः सद्रुपाधयः हेतोरेकाश्रये यथा स्वसाध्यव्यभिचारिणेति स्वं च साध्यं च तयोर्व्यभिचारिते
त्यर्थः। एकाश्रये एकाधिकरणमंतर्भाव्य हेतावेकाश्रयत्वनिपाठहेतावित्यस्य व्यभिचारितायामन्वयः तथा च निरुक्तार्थ
3 एवकारिकार्थः सचोक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादेर्नास्तीति भावः व्याख्यायां तादृश व्यवहारेति उपाधिव्यवहारेत्य
र्थः व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वस्योक्तगौरवेणोत्थापकत्वमेवाणन्वयः व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकत्वादिकमिति दीधिति 116
स्थादिपदोपसंग्राह्यमाह व्याप्यत्वासिद्ध्युन्नायकेतियद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वात्कं विघटकत्वं विशिष्टेति
मत्वाभावसाध्यस्य तादृश व्याप्यभाव व्याप्यः साधनवृत्तिरुक्तत्वमेवास्य वेत्यर्थः केचित्विति अत्र पृथिवीत्वाभावा
दिव्याप्यवृत्त्युपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकव्यवस्थापनप्रकारेण तादृशरूपांतरस्वं तु नस्यैवौचित्येन पृथिवीत्वा
भावादिसाधारणेन तादृशरूपांतरस्वं तु न स्यानौचित्येन संदर्भविरोधात्स्वरसोद्भव्याः दीधितौ नदोषायेति तत्र प्रत्युतो
पाधिव्यवहारस्य संदिग्धत्वत्योपाधित्वानभ्युपगमादिति भावः व्याख्यायां लाघवस्येति संदिग्धव्यवहारमिति म राम०
स्येत्यादिः पृथिवीत्वाभावसंग्रहायाह विशेषिताविशेषितेनेति दीधितौ साध्याभावसाधनोभयाधिकरणेति सा ॥ शु ॥
ध्याभाववत्साधनाधिकरणेत्यर्थः तेन सर्वत्र साध्याभावसाधनयोरेकसंबंधासंभवेन ततदुभयत्वावच्छिन्नाधिकरण

त्वनिवेशासंभवोपनस्तिः प्रतियोगित्वं प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्वं तथास्तु उपाधिव्यवहारोऽविषयतावच्छेदकम
स्तु व्याख्यायां न्यायकत्वेऽतिसस्तम्यर्थो घटकत्वं व्याख्यायामुचितं दीधितौ सहार्थे तृतीयैकाधिकरण्यानिरूपितसाहित्ये
ऽर्थः अस्यापि यद्व्यभिचारित्वेन साध्ये त्वस्यापि संभवति न हि तथा घुणाक्षरवत्यर्थः साधनस्येतिषष्ठ्यर्थोऽधिकर
णत्वं साध्यव्यभिचारपदार्थैकदेशसाध्याभाववत्त्वान्वितं तथा च साधनवनिष्ठाध्याभाववत्त्वस्य साध्याभावव
त्त्वस्य च लाभे शेषं त्याज्यमित्याशयः व्याख्यायां मत्वार्थ इति शेषपरित्यागेन मत्वार्थ इत्यर्थः एतेन साधने 117
साध्यव्यभिचारित्वोपाधिव्यभिचारित्वोभयगर्भे हेतौ साध्याभावसाधनोभयाधिकरणावृत्त्यभावप्रतियोगित्व
गर्भोऽप्युपाधौ संभवति तथा च साध्याभावसाधनोभयाधिकरणघटितत्वरूपाकरणोपि नमत्वासंगतिरिति
प्रदर्शितं ननु शेषरहितस्याज्ञानेऽप्युपाधिव्यवहारविरहे गौरवसत्त्वेऽपि शेषसंवलितस्यैव तथात्वमुपेय
तेऽस्याशंकते दीधितौ तद्रूपेति व्याख्यायां तद्रूपस्यातितत्त्वे हीत्याघुणाक्षरस्येत्यर्थः विरुद्धसाधारणत्वात् धू
मवांश्चहेरित्यादौ तत्त्वहृदत्वादिसाधारणत्वात् व्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारस्येति स्फुटत्वे तथा चोपाधि
ना व्यभिचारोन्नयनस्यादुपाधित्वज्ञानं एव साध्यव्यभिचारज्ञानाधितिभावः लक्षणे विश्वसेवमित्यादिनो नो
पितुल्यमित्यर्थ इति तत्रापि विरुद्धसाधारण्यस्य व्यभिचारस्योति स्फुटत्वस्य चतुल्यत्वमित्यर्थः तथा चार्थत्याघु

म०प्र० कर्तृत्वं हीत्यायं ग्रंथकृतोभयोरेव ज्ञाने यद्युपाधिव्यवहारविरहेण लाघवस्याकिंचित्करत्वात्पादनापत्त्या तत्तत्पदार्थावच्छिन्नाभा
॥६॥ वेत्यादिनापरेणापि दर्शितधर्मस्यैवोपाधिव्यवहारविषयत्वावच्छेदकत्वमिति भावः इत्थं चाहिक्रमेणेति अत्रादिना वायुः प्रत्यक्षः प्र
मेयत्वादित्यत्र प्रमेयत्वघटत्वमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वे सति दृष्टरूपव्यभिचारित्वादिति क्रमस्य परिग्रहः स
५ मुच्चित्तमेवेति न च कम्बुकानानात्वादृशधर्मानुसरणानियमेनाभावेन पृथिवीत्वाभाववादेवीरणामनुचितमिति
वाच्यं एतद्दोषभयेनैव प्राचीनैः साध्यव्यापकद्रव्यत्वादिदत्तो पृथिवीत्वाभाववादेरुपाधिताप्रसक्तेः स्वस्य व्याप्यमा 114
नत्वात् पृथिवीत्वाभाववत्तुल्यत्वात्तयेति एकाधिकरणत्वं तरभावे हेतौ स्वसाध्यव्यभिचारिभावादिति भावः
अधिकरणस्यापि तद्धर्मावच्छिन्नाभावे पलक्षितत्वे किंचिदधिकरणविशेषणेनोक्तस्यापि एवमग्रेपि
एवमग्रेपि अप्रवेशादिति तथा चोक्तविवक्षणसंभवेनोक्तातिव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः न च पदार्थावच्छिन्ना
भावे साध्याभावसामानाधिकरण्यविशेषणेनोक्तातिव्याप्तिनिरासः स्वदेशकालमध्याभावमहाकालभेदाभा
वयोरसामानाधिकरण्यादिति वाच्यं तथापि गगनमहाकालान्यतरभेदवान् घटादित्वात् गगनं मन्तर्भाव्य साध्याभा राम०
वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरवच्छेदककालगगनान्यतरभेदेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तथा च वृत्तिमदन्तर्भावि ॥६॥
तोक्तसामानाधिकरण्याविवक्षणान्नोक्तदोष इति वाच्यं तथापि महाकालप्रलयान्यतरभेदवान् घटादि

त्यत्रप्रलयरूपकृत्रिमदंतत्प्रमेयत्वेनसाध्याभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानिरुक्तंद्रकालप्रलयान्यतरभेदनिप्रसं
गत्तादवस्थ्यात् एतेनेत्यादिवक्ष्यमाणरीत्या क्वापिव्याप्तेरसंभवादाहवस्तुमिति आधेयतायानिरूपकाधिकरणभेदाद्भेदेनेत्त
रूपसमवेतत्वेतद्रूपभिन्नसमवेतत्वयोर्नैकत्वमत आहहेतुनिष्ठेति एकेषां व्याप्तेः तादात्म्येन व्याप्तेः पोपत्वा
भावादिति व्याप्यतावच्छेदकसंबंधेनैव पक्षेधर्मताज्ञानस्योपयुक्ततयोपाधिव्यभिचारस्यतादात्म्येनपक्षा 119
वृत्तित्वाज्ञानात्तादात्म्येनव्याप्तेभिचारोन्नयनयोरुपयुक्ततानात्मकत्वादितिभावः स्वस्वरसादिति केचित्तु द्रव्यंगुणकर्मान्य
त्वे सति सत्वादित्यत्रगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वेऽनिव्याप्तिः विशिष्टस्यत्वस्यापितादृशापत्तिकिंचिदधिकरणगुण
वृत्तित्वात् आधेयतायाअनतिरिक्तत्वादिस्वरसादाहवस्तुतस्त्विती त्याहुः अपरेतुगुणाःसत्वात् धूमवांश्च
वह्नेरित्यादौगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्वहृदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादावतिव्याप्तिवारणायसाध्यसामानाधिक
रण्यस्यस्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वरूपमुख्यार्थीविहायस्वावच्छिन्नानधिकरणत्वव्याप्यसाध्या
धिकरणत्ताकं पर्यवसन्नं तावदुक्तं स्वत्वधर्मवत्वमित्यर्थोवाच्य अनुयोगिकोटौ स्वत्वानिवेशेन नगामापत्तेः त
थाचसति हवानुमत्वादित्यत्रजलत्वतेजस्त्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याननादृशंस्वत्वंतदुभयप्र
त्वमितितेविद्वन्तेतेऽभयत्वावच्छिन्नजलत्वतेजस्त्वोभयवादावतिव्याप्तिरित्यस्वरसादाहवस्तुतस्त्वितीति प्राहुः यद्भावेने

म०प्र० तीतिन्नत्रापि व्यापकत्वमनन्तपनयागपनासाव्याप्तिपक्षधर्मताने पातत्थाच विशेषितोऽविशेषितो वा यद्धर्मावच्छिन्नपाक
॥५॥ साध्याभावव्याप्यः साधनवच्छिन्न इत्यतद्धर्मावच्छिन्नत्रानुपाधिरिति पर्यवसन्नं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसंग्रहाप
विशेषितत्त्र इति शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिसंग्रहापाविशेषतः निपद्धर्मावच्छिन्नाभावनिवेशाद्दंडधनादेन द्रव्यत्वा
5 दिनोपाधित्वं एवमन्योन्याभावघटितेपि न चात्र संयोगादू द्रव्यत्वादि साध्ये विभागादौ तदभावादेवातिव्याप्तिरिति
वाच्यं व्याप्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशात् केवलान्वयिन्यपि तथात्वसंयोगाभावस्य द्रव्यत्वाभावव्या 120
प्यत्वमिति भावः न च निरवच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन व्याप्यत्वमस्येवेति वाच्यं विशेषणतापाविशेषणता
त्वेनैव संबंधतया निरवच्छिन्नविशेषणताज्ञात्वेन संबंधत्वानभ्युपगमात् न च निरवच्छिन्नत्वहृजिकत्वविशिष्टसं
योगाभावत्वेन व्याप्यत्वसंभवस्त्येवेति वाच्यं व्याप्यतावच्छेदकगौरवेण तदसंभवात् यत्तु गुरुधर्मावच्छि
न्नोपाधावव्याप्तिवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावः तेन यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नो
भावो वक्तुं विवक्षणीयस्तथा च संयोगाभावस्य तत्वेन केवलान्वयित्वेपि न क्षतिः द्रव्यमात्रसमवेतत्वावच्छिन्ना
भावत्वेन व्याप्यताभावाद्यसंयोगलक्षणस्यत्वादितिमटसत् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानंगीकारेणानव एम०
वच्छिन्नत्वस्योपाधित्वानंगीकारेणा वा निर्वाहगुरुतरत्वादृशाविवक्षणाभावात् अविशेष्यतिसंयोगाभावे त्वर्थः ॥ ॥५॥

णो द्रव्यत्वाभाववान् गुणवन्नित्वविशिष्टादित्यस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः अक्षतमितिय दभाववत्त्वेन व्याप्यतायां अवि
वक्षणादित्याशयः यदभावमात्रवृत्तीति न च पदभाववत्त्वेन त्वेव सम्यक् अभाव इत्यो पाधावव्याप्तेः अव्याप्तिः द्रव्य
त्वादित्यत्र संयोगादावव्याप्तिः यद्वदन्यत्वेन वेतीति तथा च संयोगवदन्यत्वस्य गुणे द्रव्यत्वाभावो व्यापकत्वेन त
त्संयोगाभावान् व्यापकत्वेन च द्रव्यं सत्त्वात् संयोगवान् द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगादव्याप्तिरिति व्याप्तिरुक्तेति भावः त
वास्तु व्यभिचारिणि साधनव्यापकसंयोगादावनुपाधितावारणाय यदभावेनेति कल्पयदभावमात्रवृत्तिधर्मपु 12
रस्कारेण व्याप्यताप्रवेशे गौरवमिति लाघवाय यद्वदन्यत्वेन वेति सूक्ष्ममित्याहुः मान्यास्तु पद्वदन्यत्वेन वेति कल्पे
पि पद्वदन्यत्वमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण व्याप्यता प्रवेशनीया अन्यथा धूमाभाववान् वह्नेरित्यादौ महानसीयव
ह्न्यादिमद्वृत्तस्यायोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वादिमत्साध्याभावव्याप्यत्वेन तदवच्छिन्नस्य वह्न्यादिमद्वृत्तित्वेन च
महानसीयवह्न्यादावतिव्याप्तेः तथा च नवीनमतमप्युक्तमेवेत्याहुः अथाय दभावेनेत्यादिकल्पद्वये यदि द्रव्यं गुणा
दित्यादौ द्रव्यान्यसत्तावदवृत्तिव्याप्तिः द्रव्यान्यसत्तारूपस्य तदभाववृत्तस्य तद्वदन्यत्वस्य च साध्याभावव्याप्यत्वा
न गुणावृत्तित्वाच्चेति चेन्न तादृशव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतायाः साधनवद्वृत्तित्वविवक्षणा
त् अग्निमत्त्वादिति हृदमुपलक्षणं यदभावेनेति लक्षणे जलत्वतेजस्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य केवला

म०प्र० न्वयित्वपास्तेह्यभावाव्याप्यत्वादित्यपि निरस्तं एवं नियतधर्मावच्छिन्नाभावत्वादित्यत्र । अत्र कल्पेऽपि वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेऽपि च स्व
॥६॥ रूपाविच्छिन्नत्वं तत्र तयोरुभयत्वानोपाधित्वस्यापि कचित्त्वसिद्धान्तिसंमतत्वेन वस्तुतस्त्वित्यादिग्रन्थोक्तावच्छिन्नत्वस्य पर्याप्ति
वच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य साध्यसमानाधिकरणादृष्टधनादृष्टधनत्वादिनोपाधित्वे आह सुपाधितावच्छेदकस्येति एवम
6 न्योऽपि अत्रोपाधितावच्छेदकस्यान्यस्योपाधितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणस्य वृत्तितावच्छेदकत्वं तत्पर्याप्त्यधिक 122
रणत्वं एवं च कल्पे धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतेत्यादिकल्पे वक्तव्यमिति अन्यथा धूमवान्वह्नेरित्यत्र द्रव्यवृत्तित्वविशि
ष्टद्रव्यत्वत्वादिनोपाधितापत्तेः द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावाधिकरणगोलकवृत्तित्वस्य धूमाभा
वावृत्तित्वव्याप्यत्वादिति भावः अत्र कल्पे तु वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे तु लाघवं लाघवादिति ग्रन्थोक्तलाघवेऽ व्या
पाधितापत्तिरिति गोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वादिविशेषितस्य तादृशद्रव्यत्वाभावस्य धूमाभावव्यापकत्वादि
ति भावः वैयर्थ्येन विशिष्टान्तवैयर्थ्येन धूमाभावेति द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावादेरेव धूमाभावव्यापकत्वेन द्रव्य राम०
वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिनोपाधितावारणसंभवादिति अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वादिविशेषितद्रव्यत्वत्वा
वच्छिन्नाभावादेरेव धूमाभावव्यापकत्वेन द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टत्वादिनाप्युपाधितावारणसंभवादिति भावः वस्तु ॥६॥
तस्तु वैयर्थ्येन अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वादेरेव व्याप्यतावच्छेदकत्वे शेषवैयर्थ्येन धूमाभावेति द्रव्यवृत्तित्वविशिष्ट

व्यत्वाभावादिमान्त्वं त्रिधर्मेणाच साध्याभावानुमापकत्वादित्यर्थः अत एव वृद्धैः दृष्टा॥ नित्वविशिष्टत्वादिनापि नोपाधित्व
मिति सारं तथा चात एवेत्यादिपाठः सम्भोगेवेत्याशयः अत्र वदन्ति एवं तत्रापि पृथिवीदृष्टान्तत्वादिसत्त्वसंयोगत्वाव
च्छिन्नाभावाधिकरणकाशृङ्गादिवृत्तित्वसामान्यसाधव्यभिचारव्याप्यसाधनवृत्तित्वेति साधनव्यापकः संयोगो
पपुपाधिः स्यादिति पक्षधर्मावच्छिन्नवद्दृष्टाधिकरणायत्किंचिद्वृत्तित्वसामान्यतत्रत्यवरूपं वा अन्यथा च जलत्वं
जन्यद्रोभयवदप्रसिद्धिरिति हानानि व्याप्तिरित्यत एवेत्यादिपाठः प्रामादिक एव यथा प्रकृताभिप्रायेणो॥ व वा कथं वित्वं 123
गमनीययुक्ति अन्येतु दीधितावत एवेत्येव कारोप्यर्थेन युक्तः चात एवेत्यस्य अन्तोपि वस्तुतस्तु कल्पा आपराद
पीतियावदित्यर्थकरणोनापिनाप्रकारेण तदेरणायाति व्याप्यभावसमुच्चयानां तानुपपत्तिरित्यत एवेत्यादिपाठः स
मंजस एवेत्याहुः प्रकृतेति यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादिपूर्वोक्तस्यार्थः लक्षणेति लक्ष्यतावच्छेदकेत्यर्थः तत्परतया
वस्तुतस्त्विति कल्पपरतया अनुमान इति अत्र करणाभावव्युत्पत्तिभ्यामनुमानप्रत्यव स्यात्तोमितिजनकत्वा
नमनुमितिप्रत्यार्थः तत्समुच्चय स्थासत्त्वेन हेतुनहेतुमत्वभाने साध्यवत्त्वभाने चान्वयः साध्याभावेति साधनवत्तीत्य
नुषज्यते तेन हेतुमदिति तदा अत्र भेरेणापाद्यभाव साध्याभावयोः परिग्रहः अतयोः एवं कल्पेन तत्कल्पयोरित्यर्थः॥ अत्र
वच्छिन्नत्वस्याव्यावर्तकत्वादाह उपाधितेति पुनः प्रावृत्त तादृशोपाधित्वाभावः स्यादतेरत्याशयेनाह व्यभि

चारानुमानस्येति पूर्वस्य साध्यसमानाधिकरणत्वेनेत्यस्यादि द्वितीयस्य साध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वेनेवेत्यस्य नोपा
म०प्र० धित्वमिति इदं च पूर्वकल्पाभिप्रायेण द्वितीयकल्पे तद्वच्छिन्नाभावस्य स्याघुतरीत्योपाधित्वाय तदभावात् अत्रप
॥७॥ द्यमावच्छिन्नत्वयग्रन्थे साध्ये सर्वत्रावच्छेदकत्वं तत्पर्यायस्याधिकरणत्वे तेनानोपाधित्वापत्तिर्नाद्वरस्यं प्रथमवि
वक्षेति पूर्वकल्पानुसारेणेत्यर्थः दीधितौ जलह्रदत्वेति जलत्वह्रदत्वेत्यर्थः एवमग्रेपि व्याख्यायां द्वितीयवि 124
वक्षायां तु वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पेन व्यभिचारितयेति धूमवत्त्वादि किंचिद्विशेषणेनेति धूमवृत्तित्वादिवि
शेषणेनेत्यर्थः अपर्थतयाविशेष्य ह्रदत्वाभावस्य व्यर्थतया तदनुसारेण द्वितीयकल्पानुसारेण तद्विशेषणं साध्य
समानाधिकरणत्वादिविशेषणं साध्यसमानाधिकरणत्वादीति तथा च स्पर्शाभावस्य जलपरमाणुजन्यान्यत
त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वतया साधनाव्यापकतया च सोपाधित्वमेवेति भावः पूर्ववज्जलह्रदत्वाभावस्यादि
ना तद्वारणेति ह्रदत्वस्योपाधित्ववारणेत्यर्थः नदंतमो व्याप्तिपदाभावस्योन्नायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्ववि
वक्षणमप्युपगम्यापि तत्रस्पर्शाभाववत्त्वाभावादौ व्याप्तिं साध्यसमानाधिकरणत्वादिविशेषणव्यावर्त्ति एम०
त्वयत्र तस्यापि पूर्वकल्पस्येति शेषः तदभावस्य शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकाभावस्य प्रावल्लाघवापत्तेरित्यन्य ॥७॥
था शीतस्पर्शजलत्वादिमद्वृत्तित्वेनेन्नुक्तौ शादृगौरव्याघ्रावापत्तेरिति भावः तत्र रत्नापि प्रतियोगिनस्तद्वृत्तित्वस्ये

वत्वेत्यन्तस्य कृत्स्नवृत्तित्वस्य चेत्यन्वयः यथायथं यथोक्तरीत्या बोध्यं शब्दलाघवाय प्रथमोपन्यस्तस्यापि चरमं कृत्स्नाद्यन्त
बोध्यं इदं च गगनादेर्न्न भोव्याप्यत्वत्रव्याप्तिगदानं च प्रौढिवादेनेति गगनविवक्षणासंभवेऽपि पितदभ्युपगमवादेनेत्यर्थः तथा
विवक्षापीतदंतर्भावविवक्षायां सदुपाधौ महाकालान्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादौ गगनत्वात् द्वितीयकल्प
स्यावतारणिकायामुक्तत्वात् वक्ष्यमाणलक्षणेऽन्ते तु जिघटे साध्यव्यापकत्वात् गगनादौ साधनाव्यापकत्वा
दिति भावः घटोपधृत्त्यन्तविनष्टघटे घटत्वाभाववद्वसंयुक्तत्वेन साध्याव्यापकत्वमाशंक्याह घटोपधृत्त्यन्तेति 125
घटत्वाभाववत्यध्वस्तनघटावयवे वृत्तेऽवसांप्रदायिकः पावः क्वचिद्घटत्वाभाववत्पटभूतलेऽलयदावयवेष्विति याव
सत्तुप्रामादिकः वस्तुतो गगनादेः रवृत्तित्वादाह वृत्तिमत्वेनेति ॥ दीधितौ तु पाधिरेवेति एवकारः साधकमित्यनेनान्व
योऽयः तेन साधकत्वाभावस्य व्यवच्छेदलाभः यथाश्रुतेऽवतारणिकायां साधकत्वाभावस्यैवोक्तोपाधित्वाभावस्या
नुक्तावासंगत्यापत्तेः उक्तरीत्याऽधिकस्यैव पर्थ्येन साधकत्वाभावे कथं साधकत्वमतस्त्राह व्याख्यायां घटत्वाद
रिति महाकालान्योघटितिरीत्या दादिपरोक्तरीत्या सदुपाधावव्याप्त्यापदभावस्या व्याप्यत्वावच्छेदककोटिप्रवे
शासंभवादाह प्रौढिवादेनेति अभ्युपगमवादेनेत्यर्थः घटत्वव्यभिचारित्वाप्यसत्वादितिगगनपरिमाणा
दिनिष्ठवृत्तित्वात्मकयोर्घटत्वव्यभिचारित्वघटत्वव्यभिचारित्वयोर्भेदादिति भावः घटत्वव्यभिचारित्व

म० प्र० स्यसत्त्वादितिपाठे सत्त्वादिरूपस्यप्रवेशोत्पादिकेति घटकत्वस्य सत्त्वादिति पाठस्तत्र सत्त्वादित्यस्य घटत्वव्यभिचारित्वे सत्त्वादित्य
॥८॥ र्थः समवायेन वृत्तित्वप्रवेशादिति तथाच रूपादिवृत्तित्वात्मकस्य घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वाभाववत्समवेतत्वरूपघटत्व
8 व्यभिचारित्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वाभाववत्संयुक्तत्वरूपघटत्वव्यभिचारित्वाभेदेन संभवतीति भावः इदमुपलक्ष
णं समवायेनेत्यादिद्वितीयकल्पे वात्रापि वैयर्थ्याभावो वृत्तित्वभेदात् द्रष्टव्यः वृत्तित्ववृत्तित्वाप्रवेशादिति 126
पाठः स तु लेखकप्रमादकृत इति ध्येयं घटत्वव्यभिचारित्वस्य घटत्वाभाववत्समवेतत्वात्मकघटत्वव्यभिचारि
त्वस्य तदभावस्य तादृशघटत्वव्यभिचारित्वाभावस्य अखंडत्वे घटत्वाभावभिन्नत्वे घटत्वाभाववत्तिपदादौ ना
दृशघटत्वव्यभिचारित्वाभावासत्त्वेन समनियतत्वाभावाच्छिन्ननिरूपकतावच्छेदकभेदेन वृत्तित्वस्य भेदादिति भा
वः वैयर्थ्याभावेप्यनतिप्रयोजनकत्वादिह वस्तुनस्त्विति न विवक्षितइति अन्यथा महाकालाभोघटादित्य
त्रोपाधावव्याप्तेरिति भावः घटत्वेतितथाचेत्यादिः अत्र भूतत्वं मत्त्वेतितथाचकांताशंकेपास्तेति भावः प्रतियो
गिनः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य तद्धर्मत्वस्यैवेति एवकारेण प्रतियोगिनः अत्राप्यन्वयेति दीधितावप्य
वतथाचैवकारव्यवच्छेद्यस्यापि गोलकत्वाभावाभावत्वावच्छिन्ने तद्धर्मत्वेवा हेतुत्वस्याभावप्रसंगानुपाधित्वेहे
तुरिति ध्येयं मात्रानिमेघात्पतितदोषितो तस्यैति व्याख्यापास्ताध्याभावेति अपि गोलकत्वाभावाभावत्वावच्छिन्ने

नेत्यादिहेतुतावच्छेदकरूपेणाप्रयोगोलकत्वत्वादिरूपेणानुपस्थितत्वात् अप्रयोगोलकत्वादेरुपस्थितत्वात् व्या
प्यवच्छेदकत्वमपि न तु लनुषेजनतानीलधूमत्वादिविलघुधर्मघटितस्यैव व्याप्यतानवच्छेदकत्वेन कंबुग्रीवादि
मत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वमेवासिद्धमत आह तत्रेति कंबुग्रीवादिमत्त्वादावित्यर्थः लघुधर्मप्रवेशेपीति
तथा च लघुधर्मघटितस्यापि तन्मात्रनियतस्य गुरुधर्मस्य न व्याप्यतावच्छेदकत्वं लघुधर्मस्यावच्छे॥ ॥
दकत्वेनैवोपपत्तेरित्याशयः आहार्येत्यस्य स्वरसोद्भवनेतदीतं तु लघुधर्मघटितस्य गुरोर्व्याप्यतावच्छेदकत्वे 127
बाधकाभावः नियमेन लघूपस्थितौ वेष्टा गुरोस्तत्पत्तिरित्यागस्योचित्यादिति दीधितौ लक्षणमाहेति न च मत्वेल
क्षणांत्विसप्रसत्वादेतदनर्थकमितिवाच्यं लक्षणपदं यो याथार्थ्यर्थकमेव न तु मिश्रो ज्जरीसाहृषणोपप्य
कधर्मपरामितिसूचनार्थकत्वात् पक्षमतीतिपक्षमावच्छेदेनसाध्यं प्रसिद्धमितीत्यर्थः व्याख्यापातत्याव्याप्तिसं
भवात् तिरुक्तावच्छेदकत्वासंभवात्तमित्रातनयत्वादौतां श्यामत्वाघव्यापकत्वात् श्यामत्वाद्व्याप्यत्वात्
श्यामत्वाद्यवच्छेदकत्वेमानाभावाच्चेतिभावः उद्देश्यतालक्षणे सामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवनिर्वाहे तदव
दकत्वविवक्षणे प्रयोजनाभावात् तत्पावृष्टव्यंयत्पक्षमवतीतितत्तोपाविशेषणतोऽवच्छेदः सामानाधिकरण्यप्र
सिद्धतीतिस्वरूपकीर्तनं पक्षमसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यमित्यर्थः सामानाधिकरण्यस्यप्रकारावि

म०प्र० धयाप्रवेशोगौरवादाह वह्निच्छिन्नमिति सामानाधिकरण्येन यत्किंचिद्विशिष्टमित्यर्थ इति भावः व्याख्यायां तदवच्छिन्नेति प
॥२॥ क्षमेवेति साध्यं प्रसिद्धतादृशकिंचिद्धर्मावच्छिन्नेत्यर्थः साध्यपक्षैकदेश इतीति मध्यपक्ष्यः निष्क्रितसाध्ये वा नएकदेशेन सा
धनाव्यापकत्वरक्षणाय प्राग्लक्षणमतमाशंक्य तद्दोषितावयोति साधनवति साध्यमिति साधनसामानाधिकरण्यविशि
९ ष्टसाध्यमित्यर्थः तथा च साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वं यत्र वर्तते तत्रानुपपत्त्या 128
राप५ दः शुद्धसाध्याव्यापकत्वात् साधनसामानाधिकर[illegible]साध्यविशेषणं साध्यसाधनसंबंधेति संबंधः सामानाधिक
रण्यं तस्य च व्याप्यतावच्छेदकनिरूपकपावदाश्रय [illegible]संबंधेन तथा च लाघवादाह व्याख्यायां साधनाविशिष्टेति सामा
नाधिकरण्येनेत्यादि साध्यसाधनसंबंधेति साधनविशिष्टसाध्येत्यर्थः साध्यसमानाधिकरणेति न चैवम
पि लक्ष्यतावच्छेदकस्य द्रव्यद्रव्यान्यसत्वादित्यादिहेतु गुणादिसाधारण्यं दुर्वारं साधनतावच्छेदकस्या
द्रव्यान्यसत्वाद्वेः द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणशुद्धसत्ताहीनत्वादिति वाच्यं वृत्तित्वं तेन साध्यवन्निष्ठाधि
करणतानिरूपकतावच्छेदकत्वविवक्षणात् यथाश्रुतेन शुद्धत्वे यद्धर्मावच्छेदेन साध्यमित्यादिमलशब्द रा०म०
तल्लाभः लाभो वा व्याः इतीति तत्संग्रहः इत्यतः इत्याशयात् आह तत्रैवाह नादृशधर्मान्तरेति साधनव्यापकी ॥२॥
भूतेन द्रव्यत्वादिधर्मेत्यर्थः अन्यतरत्वमिति साधनवत्सामान्यसाध्याव्यदन्यतरत्वमित्यर्थः दोषितौ नोपा

धिरितिकिंतुवायुभिन्नत्वादिरितिशेषः व्याख्यायांताद्रूप्येणायद्व्यभिचारत्वेन व्याप्यत्वेन हेतुकत्वान्निरूपकतासंबंधः दी
धितौ यद्व्यभिचारस्य लेशुतिनिरूपकतासंबंधेन यद्व्यभिचारवतीत्यर्थः साधनस्येति देहलीदीपकन्यायेन यद्व्यभिचा
रः साध्यव्यभिचारश्चान्वेतितत्थाच निरूपकतासंबंधेन साधननिष्ठ यद्व्यभिचारस्य साधनेन साध्यव्यभिचारव्या
प्यत्वेलाभः व्याख्यायां तत्वेपि निरूपकतासंबंधेनोद्देश्यरूपव्यभिचारसात्वेव रुपावछिन्नेति साधनाव्या
पकीभूतधर्मावछिन्नेत्यर्थः साध्याव्यापकत्वमिति वह्निविशिष्टपाप्रत्यक्षत्वरूपसाधनव्यापक ॥ ॥ त्वापि
स्येति शेषः अतीन्द्रियधर्मसमवायीति समवायेनातीन्द्रियधर्मवानित्यर्थः जनकत्वावछिन्नस्येति जनकत्वस्य 129
जनकत्वे भावः साध्यस्येति गुरुत्वेनि स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वमते च तस्यामूर्तत्वावछिन्नसाध्याव्यापकत्वं वोध्यं
दीधितौ वहुलगंधवियोधादिति शब्दोद्भूतसाक्षात्संबंधेनगंधमानत्वादित्यत्रवाहोद्भूतवेधत्वावछिन्नसा
ध्याव्यापकस्य सावयवत्वोपाधेर्वर्धमानोपाध्ययेरु गन्धानहिरोधइत्यर्थः व्याख्यायां लक्षणापाप्यन्योपाधिव
स्तचेति लक्षणापान्योपाधिपारतपापीति योजना वह्नित्वप्रकारकप्रत्यक्षाभावात्मकोपाधिपरतापी
त्यर्थः घटइतिसघट इत्यर्थः न च घटोत्पत्तीत्यादि अभावात्मत्वाच्चेति पंचम्यन्तं पं रूपव्यापकस्यावर्तमान
स्यपतत्मकका यानन्नुलोनीन्द्रियत्वादिति भावः वहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य घटादौ साध्यव्यापकत्वात् थमुपाधि

म०ग्र० स्येत्पन्नहेतुत्वेनान्वेति तृपाधित्वस्यादिनेवयत्पिवीत्वीत्वादेर्व्याप्यवृत्तितया किंचिदवच्छिन्नत्वाभावादवनोतांजा
॥१२०॥ री स्यात्तद्धटानन्यत्वस्योपाधितापत्तिरिति वाच्यं अव्याप्यवृत्तेरप्यवच्छेदकसंगतिहितत्वेनतदभिधानात् अन्यथा व्याप्यवृ
त्तिसाध्यसाधानस्यापि स्यलीयोपाधिमात्रस्याव्याप्तिसात्त्वेनदूषितत्वात् स्तदकथनेनन्यूनतापत्तेः पृथु पृथिवी
10 त्वपदमव्याप्यवृत्तिपृथिवीत्वप्रकारकप्रमितिविशेष्यत्वपरमतोनोक्तदोषइतितत्त्वात्तथा सत्पुरुषत्वे न्यूनतापर
तेः दीधितौ साध्याभावाधिकरणवृत्तिनेति तत्तीयाभेदे नवीनास्तु सामानाधिकरण्येनेत्यस्य सामानाधिकरण्यस 130
धनेत्यर्थः न चैतेनसंबंधेनोत्पत्तिकालीनत्वविशिष्टरूपवत्त्वं न तत्र घटे तत्र घटानन्यत्वस्योपाधित्वं दुर्वारमे
वेति वाच्यं उपलक्षणतया घटत्वं मनिवेशेनादोषादित्याहुः तच्चिन्त्यं सामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवतीत्य
त्र मदीधितिमते व्याख्यास्यामान् व्याख्यायां घटत्वं सामानाधिकरण्यविशिष्टत्वमेवेति घटत्वोपलक्षितधर्मवृत्तित्व
विशिष्टत्वमित्यर्थः न कालिकप्रसंगं वार्यति दीधितौ न चेति नव्यापकमित्यत्र माचपिनहीत्यर्थः तद्धटोत्प
त्तीति तद्धटोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः न चोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्य तद्धटोत्पत्तिक्षणस्यैव रामः
सत्त्वेन तदा चतत्र रूपासत्त्वेन कथं तादृशरूपवत्त्वं तद्धट इति वाच्यं घटत्वमेसोपलक्षणतयैवनिवेशितत्वे ॥१२०॥
नादोषात् तद्व्यापकेत्यत्र सामानाधिकरण्यविशिष्टरूपव्यापकव्याख्यायां अननुगमव्यतिलक्षणमाहेप

त्रापत्तेः नन्वव्याप्यवृत्तिसाध्यव्यापकोपाधौ शाकपाकजत्वादौ स्वात्ताधिकरणसाधनताधिकरणवृत्तिधर्मे प्रमेयत्वे लाघव
च्छिन्नसाध्यस्य साध्याधिकरणमात्र एव सत्त्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेनाव्याप्त्यापत्तेर्न च धर्मो विशिष्य
वक्तव्य इदं सत्त्वं मेरौ साध्यलक्षणभेदः अव्यापक इत्यत आह साधनाव्यापकत्वपर्याप्त्योर्नेति तदनीत्यर्थः तेन धूमवान्वह्नेरि
त्यादावपि इदं महानसान्यतरत्वादिरेव तादृशधर्मस्तमादाय लक्षणसमन्वयः ननु तथापि व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरण
धूमाधिकरणपर्वतादौ वृत्तिपर्वतत्वावच्छिन्नसाध्यस्य पर्वतादौ सत्त्वात्तत्र व्यञ्जनवत्त्वाद्यभावान्नानन्ताप्तिर्व्या
प्तिरिति भावः दीधितौ यावदवच्छिन्नसाध्यत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यत्वेन तादृशधर्मसामानाधिकरण्यविशिष्ट (13)
साध्यत्वेनेति यावत् तदनुकरणीयसामानाधिकरण्यरूपस्यैवावच्छेदकत्वस्येति विशेषणे व्याख्यायां धूमत्वेनेति
लाघवेनेत्यादि एवकारेण तादृशधर्मावच्छिन्नधूमत्वव्यवच्छेदः तादृशावच्छेदकधर्मेऽतिरिक्तस्वानधिकरणसाधनाधि
करणाद्वृत्तिधर्मे इत्यर्थः धूमवान्वह्नेरित्यादौ धर्माधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तादृशधर्मावच्छि
न्नधर्माधिकरणघटितनिरूपितावच्छेदकत्वासमनियतत्वेन नावच्छेदकत्वसंभव इत्यत आह तद्रूपवानित्यादि व्याप्यत्वात्
त्वादावपि तद्रूपाधिकरणेत्यादि इदमुपलक्षणं न्यूनवृत्तित्वेन तदधिकरणघटितस्यैवावच्छेदकत्वसंभवेन
तद्रूपघटितस्यैव गौरवेणानवच्छेदकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं तादृशेति चालमीन्यायेनेत्यादिः वस्तुतस्तु तादृश

म० त्र० धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तादृशधर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्याधिकरणवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक
॥१९॥ त्वाकच्छिन्नभेदवत्त्वं तथाच तद्रूपवत्त्वेन द्रव्यत्वादिरूपादौ शुद्धसाध्यव्यापकोपाधावव्याप्तिस्तत्र लाघवेन तदधि
करणवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन तादृशधर्मसामानाधिकरण्य
रूपाविशिष्टत्वदुपाधिकरणवृत्त्यन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानवच्छेदकत्वेन तादृशभेदाप्रसिद्धेरि 132
॥ त्याशयेनाशङ्कते दीधितौ यद्यपीति तादृशान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टोपादानात्तद्दोष इत्याशङ्क्य नाहत
थापीति तत्त्वं मा न्यास्त तद्धर्मावधिकरणीभूतेप्यादेः स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारायत्तपत्तेश्च
स्वाधिकरणे साध्यतद्यमात्रव्यतियोगिधर्मस्तदवच्छिन्नसाध्यवत्त्वेष्वभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वामर्थः प्र
तियोगितानतिस्यानादृशभेदप्रतियोगितानायपि व्यापकत्वात् तासां च विशिष्ट्येन विवेशः अग्नौनोक्तदोषः एवं चो
स्य लक्षणस्य कस्मिन्नेवायायात्यौ व्याप्यतावच्छेदकधर्मभेदाभेदौपि न्नतस्त्वागत्ववमानप्रकारेयत्तैवैत्यपि दत्त
दृष्टान्तत्वयमात्रवृत्तिरित्यनन्तं वक्ष्यामि दीधितिकार इति प्राहुः दीधितौ तत्तद्व्यापकत्वं तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापक
त्वं अक्षतमेवेति तथा चैतादृशव्यापकत्वस्य प्रकृतेविवक्षणान्नोक्तात्याप्तिरितिभावः व्याख्यायां अयं घ एम०
ठः न पाधित्वेऽतिप्रसक्तत्वं साध्यकव्यभिचारिणा वह्निः प्रमेयत्वादित्यादौ शुद्धसाध्याव्यापकस्योद्भूतत्व ॥१९॥

पवत्वोपाधेः वह्निर्द्रव्यत्वावच्छिन्नासाध्याव्यापकतयैवोपाधित्वस्य कुसत्त्वादिति भावः एवमपि कुमस्यानिरुक्तोपाधित्वास्या
परित्यागस्यैव तत्त्वेन आह वह्निर्द्रव्यत्वेत्यादिना तथा च निरुक्तोपाधित्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकमेवासिद्धमिति भावः अत्रेजन्यत्वावच्छि
न्नासाध्यवत्तिधर्मीयस्याप्याद्वृत्तरूपाभावान्नतदवच्छिन्नासाध्याव्यापकत्वमतो घटकजन्यत्वमुक्तं न चैवमप्यघटक
जन्यत्वमेव समकं किं घटकपर्यन्तानुधावनेनेति वाच्यं मनसोऽप्यघटकजन्यतया तज्जन्यत्वावच्छिन्नप्रसिद्धौ लक्षत्ववत्तिला
नादाव्वृत्तरूपवत्त्वाभावेन न तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासंभवेन तत्पर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वात् दीधितौ घटक
जन्यत्वादेरित्यादिनोक्तघटकरूपस्याघटकानन्तरत्वादिपरिग्रहः व्याख्यायांरुत्पस्येति स्वरत्नेत्यर्थः कृचित्तथैव पाठः 133
सू॰ तथात्वाभावात् साधनावच्छिन्नेपि [illegible] धर्मावच्छिन्ने वा साध्यमत्त्वि व्यापकत्वाभावात् वह्निर्द्रव्यत्वादेः स्वानधिकर
णीभूतसाधनाधिकरणवृत्तित्वाभावादिति भावः मा च कुरिति अत्र पटगुरुत्वापत्तेरुत्तररूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य
प्रत्युद्वृत्तरूपवत्त्वस्य व्यापकत्वात्तथात्वाभाव एवासिद्धरूपस्वरसो बोध्यः दीधितावित्थं चेति न्यूनलक्षणद्वयकरणे च
त्यर्थः तद्वृत्तित्वव्यभिचारेणातद्वृत्तित्वे सति तद्व्यभिचारेण तद्वृत्तित्वविशिष्टोपाधिव्यभिचारे ० गोत्वितियावत्तत
थाचतादृशधर्मवान् यत्र पाध्यभाववान् तद्वृत्तित्वेनेति निष्कर्षः वृत्तित्वद्वयनिवेशे प्रयोजनाभावात् एवं चध
मवान्वह्निरित्यादावपागोत्वकमहानससामान्यतरत्वादिरेव तादृशधर्मस्तद्वृत्तित्वेऽसत्वाऽधिन व्यभिचारेणाव

म० प्र० द्रोधर्मव्यभिचारिभिचारः ॰ साधनीयं ॰ सम्पूर्णाभावो भिन्नाततनयत्वादि साध्ये भिन्नाततनयत्वादेरेव तादृशधर्मः वायुः प्रत्यक्षः प्रमेय
॥१२॥ त्वादित्यादौ बहिर्द्रव्यत्वादेरेव नोदृशो धर्मः शेषं पूर्ववत् यथा च वहिर्द्रव्यत्वादेस्तादृशत्वं तदेतेन नु पदमेव व्यञ्जनीभविष्य
तीति व्याख्यायां तत्परमाणुः पटान्यतरस्मिन्निति सम्भवः भेदकूटरूपव्यभिचारघटकीभूतरूपाभाववत्त्वे दर्शितः व्य
भिचाराभावादिति तादृशान्यतरस्य कूटरूपाभाववत्त्वेऽप्रसिद्धेरिति भावः व्यभिचारो व्याप्यत्वादिति आत्मत्वे व्यभिचार
दिति भावः विशेष्यभागेति तादृशधर्मवद्वृत्तित्वे सति निरुपाधिव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारानुमाने हेतुतया 134
वच्छेदककोटावुपाधिव्यभिचाररूपविशेष्यभागस्य प्रयोजनाभावमित्यर्थः अयमाशयः पटत्वेत्यादि दैत्यान प्राप
ने व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तितादृशधर्मवद्वृत्तित्वस्यैव साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वसंभवेनोपाधिव्य
भिचाररूपविशेष्यस्यैव यर्थ्यं तद्रूपादाने च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणसाध्यवदुभयवृत्तिधर्मस्यैव तादृशत्वे
न तद्वृत्तित्वस्य साध्यसमानाधिकरणधर्मव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वासंभवादुपात्तं तत्सार्थ राम०
कमिति पूर्ववेशे तत्साधारणसाध्याधिकरणत्वप्रवेशे स्वाधिकरणोऽत्यन्ताभाववेशोऽनुपात्तव तन्मात्रवृत्ति ॥१२॥
धर्मस्यानधिकरणसाध्याधिकरणमात्रवृत्तिधर्मे आत्मत्वेऽनुपात्तव्यभिचारऽत्यन्ताभावस्य यः व्यभिचा
रवृत्तिगगनात्मान्यतरत्वरूपतादृशधर्मवद्वृत्तित्वे सति गुरुतरूपव्यभिचारेण प्रत्यक्षत्वव्यभिचारसाधने व्यभि

चार इत्यर्थः पक्षस्यानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारेऽपि स्वाधिकरणं तदुभयमात्रवृत्तिगगनपरमाणुत्वं तत्त्वम
पि तद्वृत्तित्वे सति तदुभयरूपव्यभिचारस्य न प्रत्यक्षत्वे व्यभिचारव्याप्यत्वं विशेष्यभागवैयर्थ्यादतः गंधोधितो साध्य
मितितदुभयवृत्तिधर्मस्येति प्रमेये प्रमेयत्वादौ इत्यर्थः व्यभिचारेऽपि तादृशधर्मस्य वृत्तित्वे सति तद्रूपं तद्रूपव्यभिचारस्यात्म
त्वादौ सत्त्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वव्यभिचारस्य साध्यासत्वादिति भावः अथ तदुभयमात्रवृत्तित्वं तदुभयेतरावृत्तित्वे सति 135
तदुभयवृत्तित्वं तथा च वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शादौ बहिर्द्रव्यत्वादित्यसंग्रहः तस्य तदुभयेतरस्मिन्परमाण्वादौ वृत्तित्वात् न च तत्
स्यासंग्रहेऽपि न क्षतिः मनोघटान्यतरत्वादिरूपतादृशधर्ममादायैव तत्र दोषात् तद्रूपादौ व्यभिचारात् घनुमाव कत्व संभ
वादिति वाच्यं तथा सति बहिर्द्रव्यत्वे सति तद्रूपाभावादित्यादिगमव्याख्यासंगतथा विरोधापत्तेरिति चेन्नैवं अत्र त्वमा
त्रपदेन स्वानधिकरणसाध्याधिकरणवृत्तित्वमात्रं विवक्षितं घटेतरघटितो धर्मस्तद्वृत्तित्वे सत्युपाधिव्यभिचार
स्यातः साध्यस्य वसाध्यव्यभिचारव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वासंभवात् पक्षे च स्वाधिकरणे साध
नस्य साध्यव्यभिचारस्तद्वृत्तित्वस्य व्यवच्छेदकत्वेन तेन विवक्षितः तद्वृत्तिधर्मेणोपाधिव्यभिचाराभावेन साध्यव्यभिचार
मात्राभावेन तद्वृत्तित्वे सत्युपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वसंभवात् तथा च दलद्वयेन स्वानधिकर
णसाध्यवद्वृत्तिर्यस्तदुभयवृत्तिधर्मस्तस्य लाभेन बहिर्द्रव्यत्वादेः संग्रहः सत्त्वभगवोनादकृ एतस्यापि स्व

म० प्र० नधिकरणोभूतत्वादेरपि न घटतऽति स्वत्वस्यानुगतत्वादिति भावः लक्षणांतरं स्वत्वाघटितलक्षणं अतिप्रसंगेनिर्वक्तं
॥१३॥ नवत्वाद्यावित्याह नन्तु साध्यासमानाधिकरणाधिकरणत्वस्य साधनवैशिष्ट्यत्वेपि व्यंजनवत्वाद्यावित्तव्याप्तिर्
वीगसाध्यासमानाधिकरणत्वस्य साध्यानधिकरणवृत्तित्वरूपतया व्यंजनवत्वादेः साध्यानधिकरणवृत्ति
13 मयत्वादि मरुमानाधिकरणत्वस्य साध्यानधिकरणे पर्वतादौ निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्वादत 136
आह साध्यासमानाधिकरणत्वं चेति साध्यवद्भिन्नत्वमिति साध्यासमानाधिकरणवृत्तित्वस्य साध्यानधिकरण
वृत्तित्वरूपत्वे उपाधिघटितरमानरूपवसाधनवति साध्यवद्भिन्नत्वमाने तो न्याभावघटितसाध्यव्याप्तिवारस्य
प्रथमतत्त्वस्फूर्तौ उपाधिना साध्यव्यभिचारानुमाने वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः व्यधिकरणांतभिति तिन्नान्त्रप्रति
योगि वैयधिकरण्यं व्याप्तिसिद्धांतलक्षणोपदर्शितरीत्यानुगतं निर्वाच्यं तेन तत्तस्वत्वघटितत्वतया ननुगमदोषो
निरस्तः केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वमेव निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपम भावे विशेषणं मद्घटिते वा लक्षणानि वाच्य राम०
ननु प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यमित्याह नोपाधित्वमिति अतोनन्तत्त्वावच्छिन्ने ऽव्याप्तिरितिशेषः
विरुद्धत्वात्स्फुटत्वादीत्यर्थः तद्वृत्तित्वरूपविनिरुक्तमिति त्यादित्तान धूमवान्वह्नेरित्यादौ न द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टद्र ॥१३॥
व्यत्वत्वादेर्नोपाधितापत्तिः व्याप्तिलक्षणवदिति अथ न माशपः साध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः संयोगादेर्नो

भाववत्त्वस्य साधनवत्तिसत्त्वेन व्यंजनवत्त्वादेर्वारणान्न व्यापकताघटकसंबंधेन साध्यव्यापकाभावो वाच्यः समवायेन सा-
ध्यव्यापकस्य द्रव्यत्वादेः समवायेनाभाववस्य कालिकादिसंबंधेन घटादिसाधनवत्तिस्पंदादौ सत्त्वात्साधनवत्त्वहेतुतावच्छेदकसं-
बन्धेन वाच्यं द्रव्यधनाभावस्य कालिकादिसंबंधेन घटादिसाधनवत्तिस्पंदादौ सत्त्वात्साधनवत्त्वहेतुतावच्छेदकसं-
बंधेन वाच्यं द्रव्यत्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमेव प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्याद्धेतावपि विषयितया सत्तादेरभाववस्य विषयितया प्रतियोगिव्यधिकरणस्य साधनवत्तिसत्त्वेन स- 137
मवायेन सत्तादावतिप्रसंगः स्वोपाधिताघटकसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यं वाच्यं द्रव्यत्वादेरपि कालिकादि-
संबंधेन साध्यसामानाधिकरण्येन तयोपाधिताघटकसंबंधेन साध्यसामानाधिकरण्यं वाच्यमिति साधनपदस्य
साधनाव्यापकत्वघटकसाधनपदस्य पर्यवसितत्वाद्धेवेति एवकारेणैव चेत्यादि संभवेऽपि तत्त्वावच्छेदः वै-
लक्षण्यात्स्वानधिकरणाभिमतेत्यादिलक्षणान्न संबंधेनोपाधिताघटकसंबंधेत्यर्थः संबंधेन तद्रूदेन न्ना-
ह साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयघटितमेव लक्षणं वर्णयतां मतमाह संकेतोनावितिव्यंजनादा-
विति शेषः वस्तुतस्तु मिति व्यापकतावच्छेदकरूपविशेषणाभिति शेषः तत्रापि साध्याव्यापकत्वसाधना-
व्यापकत्वयोरन्यतरोपादाने व्यंजनताद्यवतिप्रसंगाद्द्रव्यस्यं व्यंजनत्वादेः साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वय

भ॰प्र॰ त्वादेः साधनाव्यापकतावच्छेदकमहानसावृत्तिद्रव्यत्वत्वादेश्चानतिरिक्तवृत्तित्वात् तत्साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयो
१४ र्विशेषणयोः स्थाने तादृशरूपसामानाधिकरण्यनिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्नित्वद्रव्यत्वादेः साधनव्यापकतावच्छेदकधर्म
स्योपाधितापत्तिस्तस्याप्यार्द्रेन्धनजन्यवह्नित्वादेः तादृशरूपसमानाधिकरणत्वादिति तत्सामानाधिकरण्यमपहा
14 य तदनतिरिक्तवृत्तित्वपर्यन्तं निवेशितं ननु साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयानतिरिक्तवृत्तित्वमेव व्यापक
तावच्छेदकरूपविशेषणमास्तां किमवच्छेदकपर्यन्तेन सहेतौ व्यञ्जनत्वादौ तदभावान्न व्यञ्जनवत्त्वादेवातिप्रस 138
ङ्गः धूमवान् वह्नेरित्यादौ तदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यार्द्रेन्धनत्वादेः सत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यत आह वह्निमानिति । विभिन्नस्य
पर्याप्तेति द्रव्यत्वत्वेन साध्यव्यापकत्वान्महानसवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना साधनाव्यापकत्वाच्चेति भावः त
दनतिरिक्तेति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयानतिरिक्तवृत्तिद्रव्यत्वत्वादिनेत्यर्थः तत्रैव वह्निमान्
धूमादित्यादौ च तस्यैव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वस्यैव अयं साध्यसमानाधिकरणपतिं । किंचिद्धर्मव्याप प्र॰
कतावच्छेदकत्वरूपः साधारण्यापत्तिः शाकपाकजत्वस्यादेः श्यामत्वादिव्यापक(किंचि)कतावच्छेदकत्वाभावा १४
दिति भावः केवलान्वयितावच्छेदकस्यैवेतीदं च साध्यसामानाधिकरण्यांशोपलक्षणत्वाभिप्रायेण
तस्याविपक्षविशेषणत्वे त्ववच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावप्रसङ्गो बोध्यः सर्वसामञ्जस्ये द्रव्यवृत्तित्वत्वाविशि

षट्द्रव्यान्यत्वादिनोपाधित्ववारणे गुरुतरत्वं मत्वा साध्यासमानाधिकरणपदं किंचिदित्यादिग्रन्थानिष्कर्षेऽर्थः निष्कृष्टोपात्त
नत्तेन यथासंनिवेशेनेयथ्यामिवोपि न क्षतिः साध्यवद्वृत्तितायामित्यत्र लक्षणवादिनेति शेषः यद्रूपावच्छिन्नेति यद्रूपाव
च्छिन्नेत्यर्थः यथाश्रुते नोक्तदोषानुद्धारणात् एतेनात्र साध्यसमानाधिकरणपदं किंचिदित्यादेः साध्यवन्निष्ठाधिकर
णतानिरूपकत्वावच्छेदकत्वमेव नातस्तयैमनीनयत्वन्त्वाननुगमोपीति नवीनोक्तमपि चिंत्यमेव उक्तदोषा
नुद्धारणात् अत्र च एतल्लक्षणे नूतनस्योपसंग्रह इति शाकपाकजत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्यागोरमित्रातनयाहृ 139
त्त्वाभावादिति भावः तदनतिरिक्तेति शाकपाकजत्वविशिष्टद्रव्यत्वस्येत्यादि अतिप्रसंगादित्यद्रव्यत्वरुत्वा
दि इदमुपलक्षणं अत्र तदनतिरिक्तवृत्तित्वं तदभाववदवृत्तित्वं तद्वृत्तित्वामुपाधितावच्छेदकताघटक
संबंधेनाधिकरणं वाच्यमन्यथा तादृशरूपापागोलकावृत्तित्वाद्यभाववत्पयोगोलकवृत्त्यादावार्द्रेंधनत्वादेः
कालिकादिसंबंधेन वृत्तितया तदनतिरिक्तवृत्तित्वानापत्तेः एवंच जातिमान्मेयत्वादित्यादौ नाद्यत्वमेत
सत्तदुपाधित्वानापत्तिः तत्र सत्तारूपतादृशरूपाभाववति ज्ञात्यादावुपाधिनावच्छेदकताघटकस
मवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेः परंतु तदनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतादृशरूप
कत्वमतो नोक्तदोषः इति नवीनैरुक्तं तन्न सम्यक् स्वत्वनिवेशेनाननुगमस्य दुर्वारत्वात् यदपि ता

प०पा० वच्छेदकतादृशरूपकत्वमतो नोक्तदोष इति नवीनैरुक्तं तत्र सम्यक् सत्त्वनिवेशेनाननुगमस्य दुर्वारत्वात् यदपि तादृशरूपाव
॥१५॥ च्छिन्नाभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमतो न कोऽपि दोष इति तदपि चिंत्यमेव एतल्लक्ष
णाघटितमते साध्यवद्वृत्तितायास्तादृशरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकताया अपि तुल्ययुक्त्या स्वरूपसंबंध
15 रूपावच्छेदकतापाश्रयानभ्युपगमेन पूर्वोपदर्शितदोषानुद्धारात् अपि चानुभवसिद्धस्य साध्यवद्वृत्तितायाः स्वरूपसंबंधरूपा
वच्छेदकत्वस्यानभ्युपगममात्रेणानिराकर्तुमशक्यतया साध्यसमानाधिकरणपात्किंचिदित्यादि गुरुतरं गौरवमिति ध्येयं प्रयो 140
जनकएव साध्यवद्भिन्नावच्छेदकत्वस्यैव सम्यक्त्वादित्यपि द्रष्टव्यं आननिक्तमेति न चैवमपि एवं साध्यसमानाधि
करणाद्दृत्यादिप्राचीनग्रंथविरोधोऽव्यापरहर इति वाच्यं तत्र हेतोरिति षष्ठ्या अभेदार्थकत्वेन हेतुरूपैकाधिकरण
रूपार्थेनाविरोधात् हेतावेकाश्रयपदप्रेयाऽनुहेतुरूपएकस्मिन्नधिकरणे एकस्या हेतुव्यक्तावित्ययावादलपर्यान्ताशंका
पि व्यभिचारोन्नायकत्वेति यथा कथंचिदित्यादि पृथिवीत्वाभावादेरपि द्रव्यत्वरूपव्यभिचारिसत्त्वाद्द्रव्यत्वजलत्वे
तत्रितयविशेष्यकधीविशेष्यत्वे सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादिति पूर्वोपदर्शितरीत्या व्यभिचारोन्नायकत्वादिति भा
वः पृथिवीत्वोपलक्षितेति न चैवं प्रागुक्तालक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं एवं सत्यव्यभिचारेणेत्यादिना तत्साध्य ग्राम०
धारणलक्ष्यतावच्छेदकस्यापि निर्वचनात् तुशब्देन कथकव्यवहारानितक्रमेणानौचित्यरूपोऽस्वरसः सूचितः ॥ १५

ख्यायांप्रवेशोक्तलक्षणेतिस्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणोत्पादिलक्षणेऽस्यार्थः तत्रपृथिवीत्वाभावादौ विशिष्टाभावेति अखंड
भावत्वेत्यर्थः तथाचास्वत्वाभावघटकेतयानवैयर्थ्यमितिभावः अत्रस्वानधिकरणत्वस्यस्वविशिष्टानधिकरणत्वस्यवा
साधनाधिकरणेतिवेशेरूपवान्द्रव्यत्वादिनादोषःपृथिवीत्वाभावाद्यसंग्रहः तस्यस्वानधिकरणस्वविशिष्टानधिकरणसा
धनाधिकरणापृथिवीवृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपाव्यापकत्वात्साधनाधिकरणावाधादः स्वानधिकरणत्वस्वविशिष्टानधिक
रणापृथिवीवृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपाव्याप्यत्वाभावादितिस्वविशिष्टसाध्यानधिकरणत्वमुक्तं अत्रस्ववैशिष्ट्यमुपाधितावच्छे 141
दकसंबंधसाध्यतावच्छेदकसंबंधघटितसामानाधिकरण्यसंबंधेनबोध्यं अन्यथासंयुक्तसंयोगादिघटितसामानाधिकर
ण्यसंबंधेनगगनत्वाविशिष्टस्यवृत्तौघटद्वयादिसाध्यानधिकरणत्वस्यमहानसरूपसाधनाधिकरणेसत्वेननतद्वृत्तिधर्मा
वच्छिन्नासाध्यव्यापकत्वपर्याप्त्यनवत्वादव्याप्तेः साध्यानधिकरणत्वविशिष्टस्यमहानसरूपसाधनेचसाध्यताव
च्छेदकसंबंधेनबोध्यं अन्यथाधूमावान्वह्नेरित्यादौधूमादेःकालिकादिसंबंधेनायोगोलकादिवृत्तित्वेनाधू
धनादिविशिष्टधूमाद्यनधिकरणत्वस्यसाधनाधिकरणेऽसत्वेनासंभवापत्तेः नचैवमप्ययोगोलकान्यत्वादि
विशेषणानुपवेशेत्वायोगोलकान्यत्वादिविशिष्टधूमादेःसाध्यतावच्छेदकसंयोगादिसंबंधेनाधिकरणत्वमप्रसि
द्धमितिवाच्यं स्ववैशिष्ट्यस्योपलक्षणतयावस्तुगत्यास्वविशिष्टयत्साध्यंतदनधिकरणत्वस्यैवनिवेशेनाप्र

म॰प्र॰ सिद्ध्यभावात् केचित्तु साध्यपदे साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टस्य तत्संबंधेनानधिकरणत्वस्य च लाभार्थमेवे
१६ त्ति वदंति तदसत् गुरुतरीसासाध्यपदस्य पृथिवीत्वाभावाद्यव्याप्तिवारकत्वस्यापि संभवात् वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वविशि
ष्टसाध्यानधिकरणे विपक्षवृत्तित्वलाभे हानसान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया व्यंजनवत्वादावृत्तिव्याप्तिवारणाय साधना
16 धिकरणेति धूमवान् वह्नेरित्यादौ तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्याद्रव्यत्वादौ सत्त्वेनातिव्याप्तिरतः साधनाव्यापकत्व 142
निवेशः पृथिवीत्वाभावादावतिस्वविशिष्टगुरुत्वाद्यनधिकरणे तेजोरूपादिरूपसाधनाधिकरणेव तेजः प्रभृतितद्वृत्तित्व
लतेजोन्यतेजोन्यतरत्वावच्छिन्नगुरुत्वादि व्यापकत्वस्य पृथिवीरूपादिरूपसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्वादिति भावः दी
धितावित्यमपि शिष्टादिति इदं पृथिवीत्वाभावादेर्द्रव्यत्वादिना रूपादौ साध्ये रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये चानुपाधित्वेपक्षत्वादिमं
स्यकेचित्वित्यादि सार्वभौमीयव्याख्यायां वक्ष्यत इत्यर्थः व्याप्यव्यापकप्रतियोगित्वस्य चेति पृथिवीत्वाभावमतिशेषः
सत्वादेवेति नन्वरूपासमानाधिकरणधर्मे सामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनाधिकरणवृत्त्याद्यच्छेवेति तत्समानाधि
करणाभावप्रतियोगित्वस्य पृथिवीत्वाभावे कथं सत्वमिति वाच्यं साधने सामानाधिकरण्यांतस्योपलक्षणत्व राम॰
यान्निवेशात् नाव्याप्तिर्नूव्याप्ती इतिरूपवान् द्रव्यत्वात् गुरुरूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावे इत्यादि न्यूनगुरुत्वादिसमा १६
नाधिकरणधर्मसमानाधिकरणं पत्तेजोरूपं तत्सामानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यासत्वमतिव्याप्यभावे हे

तुहृदः स्फुटत्वान्नोक्तइतिध्येयं ऽऽव्यभिचारानुमानसौकर्ये वह्न्यादौ वह्न्यादेश्च धर्मोक्तीति आदिनानादृशधर्मसामा
नाधिकरण्यपरिग्रहः तद्व्यावर्तनेनेव तादृशधर्माघटितत्वेनेव अभिमतेतिम् अभिचारानुमानेसत्यर्थः दृष्टावृत्तेनंव्यभिचा मानार्थमुद्
वनं तत्र तादृशोपाधिस्तंमं लक्षणावच्छिन्नसंबंधावनेकथकोति कथकसंप्रदायानुरोधेनेवोपाधिरूपत्वमितइतिभावः सिद्धा
धयिषाधीनमेवेति कथकसंप्रदायानुरोधादिशेषः व्यभिचारमानेतिविप्रतिष्ठाभावस्यातीतिकालापादितिभावः केचित्तुननुदूष्यवि
शिष्टसत्त्वादिसाध्यादिस्थलेतत्तोगणदावति व्याप्यत्तं आहसाध्यव्याप्यत्वेनवेतीसंस्ववतारणिकामाहुस्तन्नसाध्यव्यभिचारेणा 143
वच्छेदकत्वस्यसाधनतावच्छेदकविशेषणत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिविरहात् दीधितौलक्षणमितितदुपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तमि
त्यर्थः व्याख्यायांयोनरूप्यमितित्र अन्यो चातद्भिन्नलेलक्षणामिन्नद्भूपणीयमन्तयोनान्वयात्तथाचयोनरूप्यंत्तामिनिभावः
व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकव्याप्यसिद्धधर्मनयोनयोः कुतोलोभरस्याकांक्षायामाहदीधितौनत्रैतत्रेति एवंव्यापक
त्वात्प्रतीकमिति अथप्रतीकशब्दस्यनियतपुल्लिंगत्वेनप्रतीकरूस्येववक्तुमुचितं नतुप्रतीकमितीतिचेन्नप्रतीकश
ब्दस्यनपुंसकांतस्यभूरिप्रयोगेषुदर्शनेननियतपुल्लिंगत्वेमानाभावात् यद्वाप्रतीकमितिद्वितीयांतमेवप्रदर्शना
र्थमित्युनंतरं अकारश्चाहेति शेषः तथाचप्रतीकशब्दस्यनियतपुल्लिंगत्वेपिनक्षतिरितिव्याख्यायांव्यंजत
वत्वादौवितिकारूपस्यपर्यवसिते त्यादेरितिशेषः अतिप्रसंगः व्यभिचारानुमायकत्वाभाववतितत्रसत्त्वप्रस

भ०प्र०
१८
17

गत्तथा च तस्यावच्छेद्याभावव्याप्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः व्यभिचारानुमापकतयेति अवच्छेद्यसत्त्वेनेति शे-
षः तदतिप्रसक्तस्यात्तत्रय यथावसितेत्यादिसंतस्य अदोषत्वादिति अवच्छेद्यासत्त्वे वच्छेदकसत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वानुप-
पत्त्यादोषत्वादिति भावः न चैवं तत्र लक्षणातिप्रसंगवारणाय शुद्धसाध्या व्यभिचारोन्नायकत्वमेव लक्षणं वाच्यं तथा
च अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वाभावाद व्याप्तिरित्याशंक्याह विशिष्टसाध्येति साध- 144
ननिष्ठत्वस्य साध्यव्यभिचारविशेषणत्वे उपाधियदादेव साधने साध्यव्यभिचारबोधे व्यभिचारानुमानवैयर्थ्यादाह प-
तत्साधनेति विशेषणत्वे उपाधियदादेव साधने साध्यव्यभिचारबोधे व्यभिचारानुमानवैयर्थ्याद् इति साधारणं तेन साध्यव्य-
भिचारस्यावच्छेदः व्यादेति तथा चोपाधिपदादेव व्याप्तिपक्षधर्मतात्वाभिनिरूपकाकांक्षा न संभवतीति भावः तस्याः व्याप्ति-
पक्षधर्मतारूपात्पद्योग्यत्ता या तादृश्येन व्याप्तित्वादिनाभवतीति तथा चोन्नायकतावच्छेदकत्वेन सामान्यरूपेण व्या-
प्तिपक्षधर्मतालाभेपि किं तदवच्छेदकमिति विशेषरूपेणाकांक्षा संभवत्येवेति भावः अन्यथा पर्यवसितेत्यादेर्लक्षणरू-
पत्वे अर्थान्तरमिति अपमत्र हेतावुपाधिगीत्यस्योन्नायकत्वघटितार्थकत्वाभावेनोक्ताकांक्षानुत्थापकत्वादिति भावः ए०प्र०
सूचितमिति न च तथापि स्वमते व्यभिचारोन्नयनस्यासंगतिः कथं वारणीयेति वाच्यं व्यभिचारोन्नयनस्य स्वकर्त- १९
व्यतया व्यापकत्वेनोक्षायाकांक्षामुपगम्य कथंचित्तत्संगतेः संभवात् अत एव पूर्वं साध्यत्वमुक्तं किंचित्सा

घनव्यापकस्याप्युपाधित्वम् चेत्साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं । एवं पत्तां केषांचिन्मतमाह दीधितौ नव्यास्त्विति व्या
प्यापं नोपाधित्वघटितलक्षणेनसम्प्राप्तिरिति हृदयं ननु यद्रूपेणोन्याभाववृत्तितांताभावयोरुभयोरेव साध्याभावसाधकत्वे सए
वोपाधिरिति संयोगाद्यभावेवदन्यत्वात्प्रसिद्धासिद्धोन्याभावस्य साध्याभावसाधकत्वयानसंयोगाभावस्योपाधित्वमत आह अम
ध्येति संयोगसत्त्वेति द्रव्यं सत्त्वादित्यादावित्याद्यर्थत्वात् नाहं प्रतियोगिनः साध्याभावो न्यापकव्यतिरेकप्रतियोगिनः तत्र संयो
गे दीधितौ तदभावत्वमिति व्यतिरेकाभावत्वमित्यर्थः अत्रेदमवधेयमत्तदभावत्वलक्षणप्रतियोगितावच्छेदकत्वमि 145
त्यत्रावच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबंधविशेषः स्वरूपसंबंध। रूपप्रतियोगिताया एव स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वांगीकारेणात
दभावत्वलक्षणप्रतियोगितायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वयातेन रूपेणोपा
धितानापत्तेश्चेत्यनतिरिक्तवृत्तित्वमेव व्याप्यत्वयद्येवमुक्तं तदा चांतथा च द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यत्वाभावो न्यापकी
भूतो योगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्तदभावत्वव्याप्यत्वं सत्त्वेपि वर्त्तते इति सत्तात्वरूपेण साधनव्याप
कापाःसात्तापाद उपाधितापत्तिरतो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणपत्किंचिद्वृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं सा
ध्याभावो न्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वमिति निष्कर्षः कर्त्तव्यः एवं च स्वरूपसंबंधरू
पप्रतियोगितापा अवच्छेदकत्वनिवेशेपि न क्षतिः द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताघभावप्रतियो

म०प्र० तितावच्छेदकत्वस्य संयोगत्वेन संयोगे लक्षणासमन्वयादिति प्रतियोगित्वं वा तदभावात्वमिति संगतमेव यद्धि यत्स्व
१८ रूपसंबंधरूपप्रतियोगितानां गोकृत्वाभाव इयस्तदभावत्वरूपप्रतियोगितावस्यापि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमंगीक्रियते तस्य
वस्त्वन्यथा तन्मते ऽन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैवासिद्ध्यापत्तेः एवं गुरुरूपेणोपाधिता पा
14 त्रनंगीकारेणापि न रूपेणोपाधिता नायन्निरमीश्वर एवं द्रव्यत्वादित्यत्र साधनव्यापकस्य जातायाश्रयापाधित्वानि
प्रमेवरणान्मते साधनव्यापकस्योपाधित्वाभ्युपगमादित्युपदर्शितमिति अत्र करणोपपत्तेनाभावऽन्तिविभाव्याने 146
त घ्यापिस्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितास्यानिवेशे पि द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगाभावस्य गुणत्वादिवृत्तित्वविशिष्टसंयो
गाभावत्वेन द्रव्यत्वाभावोन्नायकतया संयोगे लक्षणमस्त्येति तदव्याप्तिर्मिर्यात तदभावत्वरूपप्रतियोगितानि
वेशेऽनुचितैव न नु पृथिवी द्रव्यत्वादित्यत्र संयोगाभावस्य जलादिवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावत्वेन पृथिवी
भावोन्नायकतया तत्र संयोगेऽतिव्याप्तिरिति यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण साध्याभावोन्नायकत्वं वाच्य
तत्र जलादिवृत्तित्वविशिष्टत्वादेरेवोन्नायकतावच्छेदकतया नातिव्याप्तिरिति स्तथा च द्रव्यत्वादित्यत्र कथ [illegible]
मुक्तरीत्या लक्षणासमन्वय इति चेन्न एतन्मते साधनव्यापकस्याप्युपाधितया द्रव्यत्वाभाववत्त्वादित्यत्र सा
धनव्यापकस्य संयोगाभावस्यैव पृथिवीद्रव्यत्वादित्यत्र साधनव्यापकस्य संयोगस्याप्युपाधित्वेऽदोषात्सा [illegible]

पदभावमात्रवृत्तीत्यादिविवक्षणाभावेन संयोगेन कपीत्यालक्षणसमन्वयसंभवादिति व्याख्यापान्तादात्म्येनेति
तथा चोक्ताव्याप्तिस्तादवस्थ्यैवेति भावः तादात्म्यस्येति नचैवं ज्ञातिमानुमेयत्वादित्यादौ तादात्म्येन सत्त्वपाधिता नाप
त्तिरिति वाच्यं तत्र समवायेन सत्ताया एवोपाधितया तादात्म्येन सत्त्वपाधित्वाभावे क्षतिविरहात् दोषितो नव्यास्तु वाद
नीत्यनेनास्वरसोद्भावनं तद्बीजंतु लक्षणांतुपर्यवसितेत्यादिमत्वविरोधः किंचैतन्मतेऽतिगौरवेण लाघवात् यद्धृत्त्य 147
त्वेनेति प्रागुक्तमेव सम्यक् नचैवं साधनव्यापकस्यानुपाधित्वापत्तिः विरुद्धस्येवेष्टापत्तेः अन्यथा धूमवान्वह्नेरि
त्यादेरपि उपाधित्वादिविशिष्टत्वेन जलत्वाद्यभावस्यापि धूमाभावादिव्याप्यत्वेन जलत्वादेरुपाधित्वस्यांगीकारण
तैरिष्टसाध्यव्यभिचारोन्नितस्यापवष्टसाध्यव्याप्तिधीविरोधितया पक्षितत्वादिति भावः दोषितो सामान्यतः सामा
न्यधर्मावच्छिन्नानिरूपितव्याप्यत्वे नहेष्टनिष्ठितालिंगमिति शेषः आख्यामीमांयां विशेष्यव्यभिचारित्वत्वेनेति
व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापीत्यादिः प्राचीनेनेति तेरितरव्याधादिवशात् व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाप्यनुमि
तिस्वीकारादिति भावः साधनस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वं यदि व्यभिचारस्तदाद्वयं विशिष्टसत्वादित्यादेरपि व्यभिचारि
त्वापत्तिरिति साधनवत्तिसाध्याभाव एव व्यभिचार इत्याशयेनाह साधनवेतीति साधनतावच्छेदकावच्छिन्नव
तीत्यर्थः साध्याभावेति शुद्धसाध्याभावेत्यर्थः व्यभिचारेति शुद्धसाध्यव्यभिचारेत्यर्थः कथंनिर्वाह्यमिति नव

म०प्र० विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वे साधनस्यासाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारानुमानस्यापि शिष्टसाध्यव्यापकेनानिर्वाहात्सा
॥१९॥ धनवत्ति साध्याभावानुमानरूपव्यभिचारानुमानपर्यन्तानुधावनमफलमिति वाच्यं विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेपि
19 विशेष्यव्यभिचारादेव विशिष्टव्यभिचारत्वरूपव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोक्तानिर्वाहासंभवात् व्यापक 148
तावच्छेदकानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाभानांगीक
र्तृप्राचीननयेपि व्यापकतावच्छेदकाक्रान्तस्यैव व्यापकतानवच्छेदकरूपेणाभानात् व्यापकतावच्छेदका
क्रान्ते तेनैकविशेषबाधेन तद्व्यक्तानापाग्विशेषसिद्धाविशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वे च विशेषणाविशेष्याभावयो
स्तद्विशेषत्वाभावेन विशेष्यसाध्याभावानुमानानिर्वाहादित्याशयः व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणैवेति प
त्विदमसंगतं इत्याभासबाधस्थलेपक्षधर्मतावलात्त्वप्रसिद्धं बाधाभावसिद्धौ तत्र दीधितिकृता चैत्रो जीवनमरण
न्यतरप्रतियोगिप्राणित्वादित्यनुमाने व्यापकतानवच्छेदकजीवित्वात्वप्रकारेण साध्यानुमितेर्मणिकृन्मतसिद्धत्वे
न प्रदर्शनीयत्वात्तथा स्वमतेनेत्यस्यासंगतेः सामानप्रकारकत्वेन विरोधितामते क्षितिकर्तुरेकत्वे लाघवमि रा.म०
ति लाघवज्ञानकालीनसकर्तृकत्वानुमितेः क्षितिरेककर्तृका न वेति संशयानिवर्तकत्वानुरोधेन व्याप १९
कतानवच्छेदकप्रकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च समानविषयकत्वेन विरोधित्वे च विशिष्टव्यभिचारत्वे

नशुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धावपि प्रकृते तद्व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च समानविषयकत्वेनाविरोधित्वे च विशि
ष्टव्यभिचारत्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धावपि प्रकृते तद्व्याप्तिग्रहप्रतिबंधसंभवेन तादृशेऽसार्थे यद्वेत्यादिकल्पानुसरणा
नुपपत्तेश्चाभिनवीनानां दूषणोद्भावनं तदायां तत एव रमणीयं दीधितिकृतां हेत्वाभासे व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्या
नुमितिप्रदर्शनेऽपि तदनुमितेर्मणिकृन्मतसिद्धत्वस्याप्रदर्शनात् व्यतिरेकिग्रंथे अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव व्याप
कप्रकारकत्वस्य सर्वसिद्धत्वेनेति मणिकृतोक्तं गौरवेणो वा तान प्रदर्शनासंभवाच्च द्वितीयदोषोऽप्यसंगतः मणिकृतां समा १५१
नविषयकत्वेनाविरोधित्वमंगीकृत्यैव बाधग्रंथे पक्षधर्मताबलात्तैः स्वासिद्धेर्नासिद्धतीत्यादेरुक्तत्वात् नापि तृतीयः तादृश
सिद्धेर्विशेषणाभावविषयिण्या अविरोधित्वेन विशिष्टसाध्याभाववगाहितासंपादनार्थं यद्वेत्यादिकल्पानुसरणस्यावश्य
कत्वात् न चैवमपि समानविषयकत्वेनाविरोधिता याविचारासहत्वात् कथमेतदिति वाच्यं एतत्स्वरससूचनायैव स्वमतेनेत्य
स्योक्तत्वात् विशिष्टव्यापीति व्यापकतानवच्छेदकविशेषणरूपेणापीत्यर्थः तथा चापेक्षितायाः शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धेरेव
तिभावः इति स्वमतमिति इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावातिरिक्तमिति स्वमतमित्यपि द्रष्टव्यं तथा च साधनवति साध्याभावानु
मानात्मकसाध्यव्यभिचारानुमानस्य विशिष्टसाध्यव्यापकेनानिवीह एव विशिष्टाभावस्यातिरिक्ततया साधनवति तत्सि
द्धावपि विशेषाभावात्मकशुद्धसाध्याभावस्यासिद्धेरिति भावः मलेमत्यक्षस्य शैत्यादिमत्त्वसंवेनप्रत्यक्षत्वलौ

म०प्र० किकविषयतया प्रत्यक्षत्वस्वरूपं बोध्यं व्याख्यायां अत्र तत्प्रत्यक्षत्वनये अप्रत्यक्षत्ववादिटीकाकृन्मते दीधितौ प्रत्यक्षत्वांगीका
॥२०॥ राद् तथा च योग्यमात्रवृत्तिगुणस्येव योग्यवृत्तिपाठो टीकाकृतामात्मैकत्वपरिमाणयोरप्रत्यक्षत्वानुपपत्त्याऽसमंजस एवेति भावः 150
नन्वेवमप्यधीनत्वात्तद्विशेषाभावमस्यात्मेच परिमाणैकत्वयोरप्रत्यक्षत्वेऽपि प्रत्यक्षस्य परिमाणत्वादिना दूष
20 प्रत्यक्षत्ववार्त्तिकत्वेनोपाधिघटितगुणविशिष्टप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षीयाहितत्वरूपत्वादत आह व्याख्यायां इदमुपलक्षणमिति विशे
षणाभावविषयिणापि अविरोधित्वेनाविशेष्ये साध्याभावावगाहितानां संपादनार्थं यद्धर्मिकस्यानुसरणस्यावश्यकत्वो
त्वात् न चैवमपि समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारसहत्वात्तदाभावमतदिति वाच्यं एतत्स्वरसस्सूचनायैव स्वमते
नियस्योक्तत्वात् विशिष्टव्यापीति व्यापकतानवच्छेदकविशेषरूपेणापीत्यर्थः तथा चापेक्षितो यः शुद्धसाध्यव्यभि
चारसिद्धेरसिद्धेरेवेति भावः इति स्वमतमिति इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावोऽतिरिक्त इति स्वमतमित्यपि द्रष्टव्यं तथा च सा
धनवति साध्याभावानुमानात्मके साध्यव्यभिचारानुमाने सुविशिष्टसाध्यव्यापकेनानिर्वाहश्च विशिष्टाभावस्यातिरि
क्ततया साधनवति तत्सिद्धावपि विशेष्याभावात्मकशुद्धसाध्याभावस्यासिद्धेरिति भावः मन्नेः प्रत्यक्षस्य शैत्यादि
अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षत्वं लौकिकविषयतया प्रत्यक्षत्वस्वरूपं बोध्यं व्याख्यायां अप्रत्यक्षत्वनये अप्रत्यक्षत्ववादि प्रा०
टीकाकृन्मते दीधितौ प्रत्यक्षत्वांगीकारादिति तथा च योग्यमात्रवृत्तिगुणस्येव योग्यवृत्तिपाठो टीकाकृतामात्मैक १२०

यकत्वं न वायविशरीरनिविष्टप्रत्यक्षत्वस्य प्रत्यक्षोपाधित्वरूपत्वात् तत्राह व्याख्यायां द्रव्ये उपलक्षणमिति वं शादाविति
परिमाणस्यानह एवेत्यनेनान्वयः द्रव्यादित्वमत्र मतिद्वयत्वमप्रकृष्टत्वमभिमतमित्यर्थः दोषस्य लेचेति एकत्वस्य चानहे
एवेत्यनेनान्वयः नदेवांतरेति परिमाणैकत्वावीनरेत्यर्थः परं केवलं तन्न परिमाणादिरेह स्पर्शसंख्यत्वादौ हप्रत्यक्षख
रूपयोग्यतेति तथा चोपाधिशरीरे प्रत्यक्षत्वं न पत्नोयथानामेमितितिन व्यभिचारद् इतिभावः अत एव सिद्धम् उपलक्ष 151
णाद्वेभित्यपि दृष्टव्ये नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शस्थापनानुमाने बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचार एनुमानेऽप्यत
णपत्तिरित्यत आह एतत्कल्पे चेति अनेकत्र साध्ये हेतौ च संकोचेति सामान्यपदस्य विशेषपरत्वेत्यर्थः कल्पनाभ
यात् कल्पनारूपगौरवभयात् अरूपि प्रत्यक्षपदस्य बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरत्वेऽरूपि द्रव्यपदे वेत्यादि न चैतत्कल्पे
पि महत्त्वपदस्य लाक्षणिकतया यद्रूपलक्षणया नएवं कल्पलाघवमिति वाच्यं एवं कल्पे मनोभिन्नेन्द्रिय
जन्यप्रत्यक्षत्वेन गुरुरूपेण लक्षणांगीकारे एवं कल्पस्यागुरुतयान्यत्र कल्पे लघुरूपेण त्वान्यद्रव्यत्वे
न लक्षणाकल्पनमिति लाघवसंभवात् चक्षुरादेरिति जन्यमहत्त्वत्वेनेत्यादि तत्परत्वं महत्त्वत्वेन चक्षुरादि
निषु महत्त्वविशेषपरत्वं अंतर्गडुना मध्यस्थेन व्याप्यपदमितिदृष्टांतार्थे अव्यभिचारित्वपदं चेति प्रमह
ताभिप्रायेण वह्निदृष्टांतत्वाव्यभिचारित्वाभावेनेति आत्ममहत्त्वे व्यभिचारादिति भावः तत्सामानाधिकरण्ये

न

म०प्र० तिवह्निधूमयोरव्यभिचारोत्पत्तेरित्यादिप्रयोगानुपपत्त्याव्यभिचारित्वपदस्यान्वयितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव स्वार्थो

॥२१॥ न्वयबोधकत्वादिति भावः तेन रूपेणाजन्यमहत्त्वरूपेण तथात्वाख्यातेन महत्त्वपदजन्यमहत्त्वपरतया व्याख्यातत्त यत्व

त्रमिति सप्तम्यर्थसामानाधिकरण्यविशेषणात् नये वह्निधूमत्वाव्यभिचारस्यान्वयो न तु महत्त्वविशेषणात् येति

२। न तत्सामानाधिकरण्यविशिष्टोद्रूपव्यभिचारस्य महत्त्वत्वसामानाधिकरण्येनान्वयात् नादिमन्महत्त्वमहत्त्वे 152

मद्दृष्टान्तमिति लक्षणया महत्त्वपदस्य जन्यमहत्त्वपरत्वमनुचितमिति नवीनैर्दूषणमनुचितं दैवानैचित्य

यद्वीमाणे हातिद्व्यंव द्व्यभिचारित्वे सति वाक्यसमानाधिकरण्यमिति प्रयोगापत्तिर्वारणाय सतिसप्त

मीसमभिव्याहृतस्यापायाव्यभिचारित्वपदस्यान्वयितावच्छेदकावच्छेदेन यावत्त्वेन स्वार्थान्वयबोधकत्व

स्यावश्यकत्वाचैवं तयामहत्त्वपदस्य लक्षणया जन्यमहत्त्वपरत्वस्यावश्यकत्वात् यद्यपि सर्वत्र पक्ष

तावच्छेदकविशिष्टे साध्यसाधनं च पक्षविशिष्टे हेतुस्तद्विशिष्टे साध्यसाधनोभयवत्त्वात् साध्यमिति

व्याप्तेर्व गंधशून्यगगनादिविशिष्टे गंधानुमानस्यासल्लिंगानानत्वप्रसंगमात् ठो व्याप्तिग्रहाद्विशिष्टस्यद

क्षान्ततातद्विशिष्टवह्निरिति वह्निरेवं च वह्निधूमत्वाभावव्यक्तिनावच्छेदकस्य महत्त्वत्वस्य तद्भावानुपपत्ति एम०

तान वच्छेदकतया तद्विशिष्टत्वेन न वह्निधूमत्वाव्यभिचारप्रतीतिहेतुः इति साधनविकलतया दोषितिकृतोऽ ॥२१॥

न्यमहत्त्वत्वविशिष्टस्पर्शवत्त्वं न तावत्सम्यगिति नवीनैरुक्तं तदपि विचारमिव गधसमगामावादितिश्रेष्ठोगांधानमानस्यसल्लिंगतोनमुपगमे
यदि त्वेकलिङ्गपरामर्शोपपन्नतोत्तमितिरित्यनुमितिलक्षणोपपत्तिरिति पृथ्वीविशेषाद्यनेकरित्तालमत्पावशेने हेतुत्वावच्छिन्नाभाव
रि त्वोघवच्छिन्नव्यापकप्रतियोगिताक साध्यस्य पक्षवृत्तिसाफल्यापधानगर्भेत्तेषु घटत्वादौ साध्यसस्त्वेवतत आह हेतुघटत्वादावि
ति व्यापकत्वावच्छिन्नेति व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः असिद्धिः हेत्वसिद्धिः उपाधितावच्छेदकसंबंधेन तादृशाभावस्यवा
पावस्तत्वात्तादृशाभावत्वतिसामान्यादौ प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्याहत्वमित्यादिर्निभावः असिद्धिमेववविवृणोतिसत्यादेरिति न
व्यापकत्वात्तद्व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वान् दीधितौ व्यापकतावच्छेदकेति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितेन
र्थः व्यापकतावच्छेदकाव्याप्यतादृशेत्येवं चेत्स्यादिव्यापकतावच्छेदकव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितं प्रमक्षत्वेतिप्रकृते प्रत्यक्षत्वे व्या
र्थः व्याप्यत्वेति प्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्य तदा संदिग्धासिद्धिः स्यादिति संदिग्धासिद्धिमात्रवारकत्वादिर्निभावः स
वं द्रव्यवृत्त्यागेन संगतस्यापि वैयर्थ्यं बोध्यं प्रत्यक्षत्वेति गुणत्वाघटरजेरित्यादिद्रव्यप्रत्यक्षत्वेति गुणत्वादिहेतुजेरित्या
दि अव्रत्तिरिक्तात्वादिति तथा चावस्याभावघटकतयानवैयर्थ्यमिति भावः प्रविष्टत्वाभावेनेत व्यापकतावच्छेदकत्वस्यो
पलक्षणतयैवानिवेशादिति भावः न ज्ञानेच्छादूतरूपत्वादेर्ज्ञानेच्छतत्थवच्छद्दूतरूपादिव्यभिचारत्वेनोव व्यापक
तावच्छेदकत्वस्योपलक्षणतयापि निवेशप्रयोजनाभावादिति भावः नवीनमिति इति द्व्यापदवैयर्थ्यं शङ्के 153

वनेतिशेषः दीधितौ धूमवत्त्वेति वह्निधूमवत्त्वेत्यर्थः नातन्मात्रमते व्यभिचारः नन्वेवं सत्ते व्यापकत्वोपन्यासवैयर्थ्यमत आह
म०प्र० व्यापकत्वोपन्यासस्येति तर्कप्रदर्शनायैवेति भ्रमस्तत्त्वं यदि प्रकृतपक्षे व्यभिचारे व्याप्यतादृशविशेषणाविशिष्टव्यभिचा
॥११॥ रस्तर्हि योगितावच्छेदकं न स्यात् तद्वह्निधूमवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकं न स्यादिति व्याप्तिरित्याह कत्तर्कजनक
पाद्यव्यतिरेकनिरासाय प्रदर्शनायेत्यर्थः व्याख्यायाम् एतत्सारत्वभ्रममिति तन्न लक्षणेतत्सारत्वविशेष्यवैयर्थ्यमिति भावः 154
22 न च व्यभिचारस्थले सार्द्रे धूममात्राणि स्याद्धेनुसरतो वह्निधूमवत्त्वसमानाधिकरणत्वे सतितद्भिन्नरूपव्यभिचारित्वस्य
हेतुत्वलाभस्यावाच्यतयाविशेष्यवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् वस्तुतस्तु भिन्नातनपक्षकानुमाने घटत्ववद्वह्निरिति दृष्टान्ताननुरोध
ना व्यभिचारपदस्य यथाश्रुतार्थत्यागोपि प्रसक्तस्य सर्वस्य पक्षत्वपक्षकानुमाने व्यभिचारपदस्य यथाश्रुतार्थकत्व
मेव सम्यक् यथाश्रुतार्थस्यैव सम्यक्त्वे तन्योगनैश्चयादित्याशयेनैव दीधितौ धूमवत्त्वाव्यभिचारस्यावारदृत्युक्तमिति
ध्येयं च धूममात्रत्वादितिमूलकृतेत्यादि व्यभिचारेतिस्वरूपासमव्यभिचारेत्यर्थः हेतौ स्वरूपासमभिव्याप्तनयत्वव्या
पकत्वघटितहेतौ दीधितौ प्रमाणान्तरेणायवेत्यादिना मूले स्वरूपासमभिव्याप्तनयत्वव्यापके तिभिव्याप्तनयत्वाव
च्छिन्नस्वरूपासमत्वव्यापकेत्यर्थः दीधितौ शेषेतिविशेष्येत्यर्थः स्वरूपासमभिव्याप्तनयत्वादौ भिन्नातनयत्वव्यापकत्वाभा एम०
वेन सत्त्वं तत्राभावादेवाव्यभिचाराद्यतभावः वृत्तिमत्त्वमवेति हृत्तिमत्त्वस्याकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वस्यापि सत्त्वेन प ॥१४॥

न्निष्ठे साध्यतापानवच्छेदकत्वादिति भावः एवकारेण शाकपाकजत्वाभाववन्निरूपितत्वविशेषणस्य व्यवच्छेदः यत्किंचिदिति मित्रातन
नयत्वस्येत्यादिना सामानाधिकरण्यमात्रस्यैव तादृशत्वेन लाघवात्तादृशस्यैतत्सामानाधिकरण्यस्यैव पर्यवसानमित्याशयेनाह
फलितमिति सामानाधिकरण्यपर्यवसितस्य मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यपर्यवसितस्य मित्रातनयत्वव्यापकत्वस्येति शेषः
नेन। त्वान्मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वापरित्वपदेन लक्षणपाप्रतियोगित्वान्तर एवं च तत्सीज्ञनकधीविषयत्वरूपेणाकासंव 155
धम्नदृशौ नायैव यत्किंचित्पदप्रक्षेपवैयर्थ्यापत्तिः तथा च श्यामभिन्नातनयत्वादेरपि तादृशत्वात्तव्यभिचारस्वारस्यापत्तिविशेष्य
दलसार्थक्यमिति भावः व्याख्यायां तदर्थयोरिति यत्वेनत्वाननुगमेनतन्नेरत्नविशिष्टमित्रातनयोपादाने एवं दलवै
यर्थ्यमित्याशयः मित्रातनये मित्रातनयान्तर्भावेन दोषितौ श्यामत्वादौ वितियमेतु श्यामत्व श्यामरूपमेवतत्तथा च यत्र श्याम
रूपे शाकपाकजत्वव्यभिचारोस्तितत्र न मित्रातनयत्वसामानाधिकरण्यं यत्र च श्यामरूपे मित्रातनयत्वसामानाधि
करण्यं तत्र न शाकजत्वव्यभिचार इति कुत्रापि श्यामरूपे हेतोरसत्त्वेन श्यामत्वे व्यभिचारप्रसक्तिरेव नास्तीति तत्रत्यस्य
रसादेरवकाकश्यामाभिन्नातनयपक्षकत्वाघ्यसंगतहेतुकादिपदोपादानात् अत्रदूषणासंवित्तानबहुव्रीहिणा श्यामत्वा
दाविसनेनतादृशाध्व्यपरिग्रहः तापि केचित् एकेकास्य वह्निनीलारूपाद्यरूपतापीयनेदमित्यपरे परंपरया
द्रव्यानत्सासाक्षात्ववनीलरूपानजातात्मकमेव श्यामत्वमात्रावच्छिन्नमपि कस्मिन् व्याख्यायां दृष्टान्तासिद्धेरित्यर्थ

म०ग० घटत्वस्यमित्रातनयत्वाव्याप्यत्वादितिभावः। यथाश्रुतेति व्याप्यत्वात्मकेत्यर्थः। फलांतरं श्यामत्वादौ व्यभिचारवारणाय। पफल
।२३।। भिन्नफलं स्याद्धासिंहगुहावलोकनन्यायेनेत्यादि। तेनैकपक्षत्वमभिधायमध्येमतांतरमभिवार्यवारणाय। पफलाभिन्नफले स्याद्धा
सिंहगुहावलोकनन्यायेनेत्यादि। तेनैकपक्षत्वमभिधायमध्येमतांतरमभिधानेसंदर्भविरोधः। स्यादाकांक्षापात्रनवकाशः। केचित्तु
23 आहुरित्यनेन स्वचित्तमस्वरसं प्रकटयति मेयत्वादेवपीतितत्था चोपदर्शितरीत्या विशेषणाव्यभिचारित्वस्य विशेषणाका
पत्वार्थकरणेवा पुःप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ प्रमेयत्वप्रत्यक्षत्वव्यभिचारिविहिः इत्यत्व व्याप्यत्वे सति वाहिद्रव्यत्वविशिष्टेप्र 156
त्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यनेन व्यभिचारानुमानं न संभवति हेतोः स्वरूपासिद्धत्वादितिभावः। इत्याहुः नवीनास्तुय
थाश्रुताव्यभिचारं निवेश्य रूपेवगौरमित्रातनयत्वादिकमेवमलहनाकुतो न दृष्टांतीकृतमित्याशंकां निराकरोति मेयत्वाद
वपीतित्यत्र तस्य विशेषणावतीत्यर्थकरणादेवेत्यादिः सश्यामो मेयत्वादित्यत्र मेयत्वस्य मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वाभावे
ऽपिमित्रातनयेश्याकपाकजत्वव्यभिचारसत्वादितिभावः इति शाहुः तत्र क्रमेणाविशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञानेऽस्या धुनात
मेणादीधितौ समर्थनयपाद्यव्याख्यायां किंचिद्विशिष्टेनेतिविशेषणाव्यभिचारित्वाद्विशेषणाविशिष्टेनेत्यर्थः दी
धितौसाधारणोतिनत्रभयहत्तियोऽपतात्वावच्छिन्नेत्यर्थः योऽपतात्वमुभयसाधारणमेकमस्तीत्याशयः अवस्थायप गम०
तिपूर्वोक्तलक्षणतावच्छेदकमनेघोदपादयति स्त्रादिनाज्ञातभावपपरिरिणहः। तथाचपूर्ववदितिविरुद्धविशेष ।२३।।
णामितिभावः। साधननिष्ठतिद्वितीयव्यभिचारपदार्थेनान्वितं तेनोपाधिशरीरभानस्यैवनसाध्यव्यभिचारभानाप

त्तिः वैयर्थ्यमिति साधनव्यापकस्य पक्षमात्राव्यापकत्वात् निरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वाभावादेव वारणादिति भावः वह्निव्रीहिरी
त्ति वह्निव्रीहिरणसाधने पदमावघृत्तित्वरूपव्यभिचारबोधनेन तु त्वाविति विघटतया साधनवद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्यापि
यत्पदार्थे लाभादिति भावः ननु लभिन्नत्वप्रतीतिश्रवच्छिन्नसाध्यव्यापकसंग्रहाय विशेषिताविशेषितसाधारणेन व्यभि
चारोन्नायकत्वस्य वाच्यत्वादिति भावः नागृहीतविशेषणव्यभिचारादिति भावः साधनविशेष्यकत्वादि तथा च 157
शब्दमात्रविलक्षणानवर्थवैलक्षण्यमेवं चोक्तिभाषापर्वैसैवानुवादोपनतलक्ष्यतावच्छेदकान्तरमिदं नचैवंकृ
त्स्नपदभेदप्रतीतिवाच्यो विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिसाक्षात्साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकमुपपादि
तं यत्र येकत्वेपदद्वाकत्वे तु तत्रापि यस्याः साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकमुपपादितमिति कल्पद्वयमे
दोषमादत्तादित्याशयः केचित्तु उक्तिवैचित्र्यादित्युक्तिवैचित्र्यार्थकत्वादित्यर्थः पक्षसाधनव्यभिचारोत्पादिवा
कस्यसाधनाधिकरणीभूतयद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणामयत्किंचिद्वृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यं तत्त्वमित्यर्थक
त्वादित्याविति यावत् तथा च एवं तस्य यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किंचिद्वृत्तित्वे साधनवृत्तित्वं विशेषणं
अन्नकत्वे तु यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणे साधनाधिकरणत्वं विशेषणमिति विशेषणभेदात् पर्वो तल्ल
क्ष्यतावच्छेदकादेतल्लक्ष्यतावच्छेदकस्य भेदो बोध्य इत्याहुः एवं कल्पादेन त्कल्पस्य प्रकारान्तरेणाभेदमुपपाद

म०न० ॥२४॥ २४ यत्नःसाध्येऽभौ मस्य मतमाह हेरेघिनौ केचित्त्विति मात्रेणेतिरत्नीपाभेदे मात्रपदव्यवच्छेद्यमाह व्याख्यायां नत्विति स्नेहेत्या
दिसत्वं तेकरकामान्नवृत्तिधर्मे व्यभिचारवारणायाननाद्ये व्यभिचारवारणायाविशेषणं प्रमेयत्वादिनेति न च जल
त्वत्वादिना व्यापकत्वविवक्षणान्न व्यभिचार इति वाच्यं तथा सति जलत्वत्वादेरव्याप्यत्वसंभवे शेषवैयर्थ्यं न
स्नेहस्य व्याप्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तत्रापि व्याप्तिसंगतेः यथाश्रुते तितत्पूर्वपादेरास्साधनाभाववत् 158
द्वृत्तित्वात्मके त्वर्थः वह्न्यक्षीराद्यन्त्यफलेस्फुटयति द्रव्यत्व इति द्वेधितो श्च शृङ्गादिरिति इदमुपलक्षणं धूम
वान्वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी अयोगोलकेऽवृत्तित्वादित्यादिना व्यभिचारोन्नायकस्य कपालत्वादेश्च वा
देर्घटो घटादित्यादौ घटो घटत्वव्यभिचारी कपालसमवेतत्वादित्यादिना व्यभिचारोन्नायकस्य कपालत्वादेश्च
वारणायेत्यपि द्रष्टव्यं व्याख्यायां व्याप्यकोटौ तित्तत्रापि तस्य प्रवेशदृत्तित्वादेरेव व्याप्यत्वादिति भावः तत्र तेजो
द्रव्यत्वादित्यनुमाने संबंधान्तरेण कालिकादिसंबंधेन न क्षतिः नातिप्रसङ्गः साधनाव्यापकस्येति सपक्षैकदे
शवृत्तिधर्मस्येति शेषः यत्केवलं प्रकृतसाधनेऽति सम्प्रम्यर्थो विशेषकत्वमनुमित्यविषयं व्याप्यतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टत्वस्याविषयकप्रतीत्याविषयत्वकत्वं पक्षापथा कथंचित्तत्संबंधित्वमेव तत्र विवक्षितं प्रयोजकासंभ राम०
वात्तज्जनकतावच्छेदकव्याप्यसंभवात् तादृशधर्मेति प्रागुक्तसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेत्यर्थः न चैवं साधननिष्ठ २४

साध्यव्यभिचारसंबंधित्वमेवास्तु लाघवात् कृतं पर्याप्त्यनिवेशेनेति वाच्यं यथासंनिवेशेनैव पर्याप्तेः तथाप्यति
रिक्तोपाधिगुरीभावेन सनवसाधनेऽसाध्यव्यभिचारस्याभावापत्तेश्च निरुक्ततेजीति विक्षमाणविवक्षयेत्यादि वाच्यमप
तेति असत्वादीत्यर्थः वाच्यमिति तथा च रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र सामान्याव्यापकत्वसाध्यव्यभिचारपोरकाधिक 159
रणावच्छिन्नत्वाभावेन पृथिवीत्वाभावे व्याप्तिरिति भावः दीधितौ पर्याप्तकत्वेऽपीति विशेषितानां विशेषितसाधा
रत्वेनेत्यर्थः आत्मत्वापत्तेन्नरूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र उद्भूतत्वस्य हि हेतोरिति शेषः एकत्वादिति गन्धा चद्रव्य
त्वरूपसाधनव्यापकाव्यापकत्वस्य पृथिवीत्वावच्छेदेन सत्वात् तन्मध्यपातौ द्रव्यत्वावच्छेदेन वरूपादि
व्यभिचारेऽव्यापकत्वस्य सत्वात् पृथिवीत्वाभावादौ लक्ष्यतासमन्वय इति भावः उद्भूतरूपादित्यत्र मत
दिति तथा च तत्र पृथिवीत्वाभावे पृथिवीरूपात्मकसाधनस्याव्यापकत्वस्य सत्वेन तद्घटितोऽपि पृथिवीरूप
गुरुत्वव्यभिचारस्यासत्वेन तदव्यापकत्वाभावान्न तत्र व्याप्तिरिति भावः अभावत्वमात्रस्य अयोगो ल
गोलकत्वाभावादेः वैयर्थ्येनेति वह्निधूमव्यभिचारी अयोगोलकत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वादित्यत्र अयोगोलकव
त्तित्वस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः तस्य अयोगोलकत्वाभावादेः अप्रवेशादिति न च वह्निधूमव्यभिचारी अ
योगोलकेत्वाभाववत्तत्वस्य हेतुत्वादित्यत्र धर्मव्यभिचारित्वाच्च तादृशान्यतरत्वस्यायोगोलकत्वाभाववत्तत्व

म०प्र० ङ्क्तित्वात्मकतयातदङ्कितत्वाद्विल्पस्यैवसमन्तकेनतत्प्रविष्टत्वाभावात् केचित्तुसाधनवघटितष्ठाभावप्रतियोगित्वंसध्याभावव
९५ ज्ञानकत्वेनाघ्रस्ययत्साधनाव्यापकत्वंसाध्याभाववद्वृत्तितत्कत्वेनासंसर्गाचलक्षणस्यसामंजस्येदोषवैवेयर्थ्यमेवात्रास्वरसइद
त्याहुस्तच्चिंत्यंयथासंनिवेशोवैयर्थ्याभावात् दीधितौपारिभाषिकं उपाधिपदंसंकेतविषयः साध्याद्विजिपरंपरणाव्यभिचा
95 रोन्नायकस्यदोषत्वेउपाध्युन्नायकपरंपरयाप्यपिदोषत्वापत्तेरित्याशयः दोषत्वाभावेनेतिप्रथममनाकांक्षितत्वा 160
द्विशेषः तदुद्भावनेऽप्रवृत्तिः [illegible] साध्यव्यापकोपाध्युद्भावनेव्याख्यायांनासंगतिरितितदानीमप्यनुमानदूषकत्वरूपदो
षत्वेनाकांक्षासत्वेनानाकांक्षितत्वाभावादितिभावः मूलेदोषः अनुमानदूषकत्वेनोद्भाव्यः स्वयमन्याद्दृशमुपाध्युद्भाव
नप्रकारमाह यद्यपीत्तुप्राचीनसंमतंत्वप्रकारं दूषयन्नाह दीधितिनावत्तव [illegible]तिनुपाधेरितिउदंचव्यभिचारादेर्व्याप्य
तावच्छेदकसंबंधत्वमस्तीत्याशयेननतस्यतत्त्वानंगीकारे उपाधेरित्यंतस्यतात्पर्योपाधिव्यभिचारस्येत्यर्थः उद्भाव
नउक्तिप्रथममित्यादिअप्राप्तकालत्वमितिसर्वथाकांक्षाभावासत्वेनार्थांतराभावेपितदानीमनाकांक्षिततया
प्राप्तकालत्वमस्त्येवेतिभावः कैवककथाविपरीतकथा यद्वाकैवकथेत्यस्यसूत्तरामित्यर्थः व्याख्यायांउद्भाव एम०
नऽस्तीतियद्यकल्पेउद्भावनऽस्त्यादीत्यर्थः तेनोद्भावनेऽप्राप्तकालत्वमित्यस्यलाभः दीधितौविशेषउक्तिरुपा ९५
धेरित्यादि व्याख्यायांततः तत्साधकपरंपरातः दीधितौहेत्वाभासत्वेतिनचहेत्वाभासानांप्रतिज्ञाहान्यादिमे

यपीरागीतततयाप्यप्रयुक्तप्यासोव्याप्येत्युतिवाच्यं व्याप्येरनौपाधिकत्वमतेनोपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धत्वेन हेत्वाभासांतर्भावशंका
याव्याप्यस्यानौपाधिकत्वनिरासेनतच्छेकानिरासार्थे कृतयातद्वैयर्थ्याभावात् वह्निभूतस्येतिनोपाधेरितिशेषः व्याप्यत्वापां
सत्त्व नुपात्तस्य ने एतेनानुपात्तस्य तस्यचकारस्यानुक्तसमुच्चयपरत्वकथनेन अपार्थकत्वनिरस्ततीत्यकारमेवाह (6)
तत्रैति यथोक्तत्वस्यैवयथालक्षणालक्षितत्वरूपयथोक्तत्वस्यैव निग्रहस्थानत्वस्योक्तेः ॥ नुपात्तस्येत्येहेत्वाभासा
नाघटकत्तपातकेदुःसाकाक्षपाचरमसूत्रस्यग्रहणत्वेननतस्यत्रस्ययथोक्तत्वविधायकत्वेननिग्रहस्थानत्वस्य
विधेयत्वासंभवेननिग्रहस्थानत्वविधायकोपात्तस्यत्रस्यचकारस्यैवदृष्टांताभासाद्यनुक्तसमुच्चयपरत्वमुचितमि
त्यार्थकर्तानार्थः ॥ अत्रप्रसंगाद्धर्मानुयकारवार्त्तावाच्यसंक्षेपतः सूत्रंव्याक्रियते तत्रस्वीकृतस्वोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहा
निः नचरात्रितिसंवरणोऽनिग्रहस्थानेऽतिव्याप्तिरितिवाच्यं रात्रितिसंवरणाभावेसतीत्यनेनविशेषणात् नचायमि
ष्टातेतिप्रसंगः तत्रासिद्धांतस्यवपमनुक्तत्वात्प्रतिज्ञातार्थदूषितेन दूषणानिरासेच्छयाविशेषणांतरप्रक्षेपेणाप्र
तिज्ञातार्थस्यपुनःकथनंप्रतिज्ञांतरं कथायांस्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञाविरोधः स्वाभिहितपक्षेपरेणदूषि
तेतद्दूषणापरिहारेच्छयाप्रतिज्ञातार्थस्यापलापः प्रतिज्ञासंन्यासः स्वोक्तेपरोक्तदूषणोद्धारेच्छयापूर्वोक्तहेतु
नावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनंहेत्वंतरं प्रकृतानाकांक्षिताभिधानमर्थांतरं अवाचं

म०प्र० कपदप्रयोगो निरर्थकं अवाचकत्वमनादिसिद्धत्वमस्यात्वं तेन गोगाय्यादेः स्पातीरादेप्रयोगेन दोषः अव्यवहिताविकलत्वब्रु
॥२६॥ न्नपरिषत्प्रतिवादिबोधानुकूलो यास्य तज्जनकवाचकवाक्यप्रयोगोऽविज्ञातार्थः वाचकेत्यनेन निरर्थकापार्थ
कयोर्व्यवच्छेदः अभिमतवाक्यार्थबोधानुकूलाकाङ्क्षादिमदन्वयबोधजनकपदसमयार्थकं तत्कालेनाकाङ्क्षिताभि
२८ धानमप्राप्तकालं स्वसिद्धान्तसिद्धावपवे पुनरभिधानं न्यूनं कृतकत्वानुपपत्त्याभिधानमधिकं अनुवादभि
न्नशब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तं निरुक्तस्याप्यननुवादो ननुभाषणं अन्यग्रहो निरहेतिभाकार्यव्यासंगमुद्भाव्य कथाविच्छे
दो विक्षेपः स्वपक्षे दत्तं दोषमनुद्धृत्य परपक्षे दोषाभिधानं मतानुज्ञा पर्यनुयोज्यस्य निग्रहस्थानं प्राप्तवतः उपेक्ष
णं निग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणं निग्रहस्थानोद्भावनानुसरेपि तदनुद्भावनमिति पर्यवसितार्थः निग्रह
स्थानानवसरे निग्रहस्थानोद्भावनं निरनुयोज्यानुयोगः परिगृहीतसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमो यासिद्धान्तः सव्यभि
चारादयो हेत्वाभासाः अत्र चरत्वर्थेतेन एतानि तु निग्रहस्थानानि न पुनरपस्मारादीनामननुभाषणादिकमिति पर्यालभ्यते
इति प्राञ्चः चकारेणानुक्तसमुच्चयेनेतरदृष्टान्तसाधनवैकल्यादीनां परिग्रह इति नव्याः अत्र खण्डितात्र हं कारोपराद्धुका
एवं वृत्तं निग्रहस्य पेषु तिष्ठति तानि निग्रहस्थानानि निग्रहोन्नायकानीत्यर्थः अत्र प्रकृतविवक्षय पथ्या थे ए०प्र०
कथकोद्देश्यकथाफलप्रयोजककथाहेतुपयार्थज्ञानविरहज्ञापकत्वं निग्रहस्थानसामान्यलक्षणं च ॥२६॥

162

पक्षधर्मताविषयपर्यायार्थेऽज्ञानवतोऽपि संभावितो मा भूदिति तेनाननुभावकत्वात्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं फलोपधायकत्वस्वरूपप्रयो
जकत्वविवक्षणेन तत्रापि कथाफलोपधायकत्वाभावसत्त्वादिति उत्पन्नस्य तद्घटकीभूतोऽर्थेनानयने व्यभिचारोन्ना
यकमिति एवं च दीधितौ तदुभयपोषकेत्यत्र कर्मधारयः तदुन्नायकोभयपरंपराया इत्यर्थ इति ध्येयं निग्रहस्थान 163
त्वायातमिति तथा चोपाधेरिव नादृशपरंपराया अपि दोषोन्नायकत्वेनानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण संग्रहेण एवः प्रथ
ममुद्भावनस्याप्रकालत्वेन स्यादिति भावः संप्रदायपरस्य व्यवहारपरमित्याशयेन व्याचष्टे कथकानामिति परा भवतः नि
ग्रहस्थानः तत्किमुपाधिनोद्भावनीय एवेत्यत आह दीधितौ तस्मादिति व्यभिचार एवेत्येवकारव्यवच्छेद्यमाह व्याख्यायां न
त्विति प्रकृते न साध्येति शुद्धसाध्येत्यर्थः आकांक्षापापसमारणेत्तिज्ञासायां दीधितौ शुद्धसाध्यव्यापकेत्यादि प्रथमं
तत्रयमुद्भाव्य इति एवं सत्युपव्याख्यापाविशेषणेनेति तत्र कथंतापातहेतुत्वेनेत्यनुषज्यते शुणामत्वादे व्यभिचा
रेण केवलविशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वासंभवेन विशेषणोत्पादि
सत्त्वं नोपादानमित्याशयः दीधितावनुपाधेरिव्यभिचार इत्यग्रिमेणान्वयः व्याख्यायां परंपरयेति विशिष्ट
साध्यव्यभिचारानुमानद्वारा व्यभिचारानुमापकत्वेत्विति शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वेत्वित्यर्थः आह ह. वि
शिष्टेनेति पाठः केऽप्यपि सत्त्वं न मनुषज्यते केवलविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्याग्रमत्वादे व्यभिचारस्य

म०प्र० द्यसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वासंभवादित्याशयेनाह अत्राविशेषस्येति समर्थितो भवतीति हेत्वाभासत्वेन प्रथमोप
॥२१॥ न्यासेऽप्राप्तकालत्वाभावादितिभावः दीधितौ व्याख्यादीतिसाक्षादित्यादिव्याख्यायां पङ्क्तिविरुद्धमितिमहानसत्वादौ व्य
धेः कथंचिदिति अननुकूलतर्कोपहतेत्यर्थः अप्रयोजनसाध्यचोपाधिरपिसद्धेत्वत्र ध्रुंकनीयत्वादितिमलकारेणोन्नादि 164
९७ अस्यएतद्घटस्यदीधितौतस्येतिपर्वतेतरत्वस्येत्यर्थः व्याख्यायांसाध्यव्याप्येतिवह्निव्यभिचारित्वव्याप्यपर्वतेतर
त्वव्यभिचारित्वाव्यापकत्वेनेत्यर्थः उपाधेः धूमेतरत्वस्यसाध्यव्यापकत्वेतिवह्निव्यभिचारित्वाव्यापकत्वोप
र्थः नच्छेदेपदेतितथाचानियुक्तिककथकसंप्रदायाननुरोधेयक्षेतरोऽनुवन्नेद्वेतिभावः उपाधित्वोपपादके
त्येवंपक्षविशेषणतानादृश्याशास्त्रबोधानुरोधेनविशेषणत्वादितिमतुवप्युपयन्त्रः अन्यथानकर्मधारया
दित्तिनिषेधनतरनुपपत्तेः एतेनेत्वं पंचलक्षणामुपपादितं तत्तुल्यत्वादितितथाचमलाभिप्रायएवदीधिति
कृतादिकित्वितत्वात्पुनावशिष्टिश्ट्याशयः स्पष्टं तु विशेषणत्वादितिमूलार्थे आहुरित्यरुचिरीत्यैवोपपत्तौ
बहुव्रीह्यनुसरणमयोग्यतानुचितः किंचभावप्रत्ययस्यप्रकृत्यर्थतावच्छेदकेवाचकतयाप्यवतिप्रत्ययस्यचलाघ रा०म०
वात्तात्पर्यावाचकत्वेनेतसादृश्यालाभप्रसङ्गस्वरसः दीधितौनवीनामितिवह्नीतरत्वादेरप्यनुपाधितापत्ते ॥२१॥
नेरितिभावः परिभाषामात्रत्वादितिनादृशविशेषणत्वेऽपिसाध्यव्यापकत्वादित्याह हेतुकतायाऽवारत्वादि

तिभावः साध्यव्यापकत्वानिश्चय इति अनुपाधितायां बीजमित्यनुपपन्ने व्याख्यायां असंगतिरिति व्यापकताग्राह
कानुकूलतर्काभावे साध्यव्यापकत्वानिश्चये मार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वादौ नामुपाधित्वोक्तेरसंभवादित्याशयः
दीधितौ प्रमाणेनेति प्रमाणसहकारितर्केणेत्यर्थः कारणतावगमेनेति मूले सोपाधितावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभव
वह्नित्वेन कारणतानिश्चयेनेत्यर्थः तस्य कारणतानवच्छेदकत्वे धूमव्यापकतावच्छेदकत्वं तदुपाधिविशिष्टव्य
भिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं चानुपपन्नमित्याशयः तदभिप्रायेणाशंकते अथेति व्याख्यायामप्युपास
त्तिः कारणतावच्छेदकसंबंधः तथा च संयोगेन धूमं प्रति संयोगसंबंधेन वह्नित्वार्द्रेन्धनत्वाभ्यां हेतुतेति भा
वः आर्द्रत्वं च जलसंयोगवत्त्वं इन्धनत्वं च पृथिवीत्वं अतो नेन्धनारंभकावयवादिमानानुपपत्तिः नन्वेवं परस्परासं
क्षार्द्रेन्धनवह्न्योः सत्त्वे धूमापत्तिरत आह परस्परप्रासन्नानामिति कारणतावच्छेदकसंबंधेन परस्परसंबद्धाना
मित्यर्थः तथा चार्द्रेन्धनसंयुक्तवह्नेरेव फलोपधायकत्वाभ्युपगमान्नोक्तापत्तिरिति भावः अथ कारणतां
कारणतावच्छेदकसंबंधघटितस्यैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्यैव फलोपधानप्रयोजकत्वा
नियमेन कथमेतदिति चेन्न दंडत्वचक्रत्वादिना पृथक्कुहेतुत्वेऽपि दंडसंयुक्तचक्रादीनां फलोपधायक
त्वेन तादृशनियमस्यैवासिद्धेरित्याशयात् दीधितावार्द्रेन्धनत्वादिनेति आदिना वह्नित्वपरिग्रहः तथा

म०प्र० ण्त्वादार्द्रेन्धनत्वेनार्द्रेन्धनमेवोपाधिरित्वार्द्रेन्धनप्रभववह्निरित्यार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वमिति मत्त्वमसंगतमिति भावः॥ व
॥१८॥ स्तुतस्तत्तुल्ययुक्त्यार्द्रेन्धनत्वेनापि न कारणतावच्छेदकत्वं धनत्वाभावसंयोगेन स्वातंत्र्येसादृश्यत्वात्तथा चार्द्रे १६६
न्धनस्याप्यनुपाधित्वे आशंकातात्पर्यमेवं चादिनाच्छेदकत्वे धनत्ववह्नित्वानां यदि तदाह इति ध्येयं कारणतावग
मेनेति मत्त्वस्यनोक्तार्थकत्वमुक्तदोषद्वयस्य प्रकारान्तरेणापि हि [illegible] इत्याशयेनाह पि किंचात इति
तः किमनिष्टं न किमपीत्याशयः उक्तदोषद्वयमनुपपत्तिरूपपरं तयानहीत्यादिग्रन्थं योजयति व्याख्या
यामार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्येत्यादि दीधितौ नारण्वेति तट्टिप्पण्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः तदवच्छिन्नेति आर्द्रे
न्धनप्रभववह्नित्वावच्छिन्नेत्यर्थः तद्वृत्तित्वेन तादृशाभाववद्वृत्तित्वेन साधनवृत्ति आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य वि
शेषः व्याख्यायां वस्तुगतिमनुरुध्येति मत्त्वामिप्रेतमिति शेषः व्यभिचारादित्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कार
णत्वस्य वस्तुगत्यासत्त्वादिति भावः तेन रूपेणार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमप्यौपाधिकत्वेन रूपेणोत्पन्नं तत्रैवा
न्यः व्यवस्थापयतीति अन्यथा आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं पादि धूमव्यापकतावच्छेदकेन स्याज्ज्ञानधूमकारणता रा०प्र०
तावच्छेदकं न स्यादित्यतर्कस्येष्टापत्तिदोषगतत्वेनयातत्र धूमव्यापकतावच्छेदकत्वमनुहस्येवासंभवादिति भा ॥१८॥
वः पूर्वोक्तस्य पक्षोपधानप्रयोजकस्यापरस्परप्रत्यासत्तित्वस्याभावाद्धूमानुत्पाद संभवः इत्यत आह दीधितौ

तत्संयुक्ते चेति वह्नौ ऽमुष्कघनजन्यवह्नौ नन्वार्द्रेन्धनसंयुक्तवह्निसत्त्वे दाहो न स्यात्तथा धूमोत्पादस्य सर्वसिद्धत्वमेवेत्यत 167
आह दाहेति धूमानुत्पादकमौत्पादृष्टसंगानतदुत्पन्नक्षणाद्दाहप्रतिबन्धकासत्त्वेऽपि यथा कथंचिद्। आर्द्रे संयोगा
हमानुत्पादेन दाहो नरमेव धूमोत्पादनतएवोत्तरत्वा यत्त्वाप्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्य
पि दूषयं दाहप्रतिबन्धकमण्याभावानां धूमं प्रत्यपि कारणत्वकल्पनानन्तदोषमस्तत आह तत्प्रेति तत्का
रणेति धूमकारणेत्यर्थः तत्कारणत्वेति धूमकारणत्वेत्यर्थः अनौचित्यादिति आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वा
वच्छिन्ने धूमं प्रत्यनन्यथासिद्धत्वस्य क्लृप्ततयार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य धूमनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमा
कल्प्ये लाघवदाहप्रतिबन्धकमण्याद्यभावानां धूमकारणत्वकल्पने च मण्याद्यभावत्वावच्छिन्ने धूमं प्रसंन्न यथा
सिद्धत्वे तेषां तत्त्वेऽनन्यथापूर्ववर्तितावच्छेदकत्वं च कल्पनीयमिति गौरवमिति भावः कार्यतायां अतिगौरवं अतिगौरवम
पि दर्शयति आर्द्रेन्धनत्वेन वह्नित्वेन च पृथक्कारणतामीमांसते धूमे कारणान्तरत्वेन दर्शयति तन्त्रि ध्वनेति प्रति इन्धनेत्यर्थः
धूमोत्पादादिति वह्निरोगाति संयोगासंबन्धेनेति हदर्शनेनेतितथा च तत्सामान्यतो धूमं प्रति प्रतिबन्धकाभावानां कारणत्वे व्यभि
चार इति भावः एतेन धूमोत्पादादित्यन्तग्रन्थेन प्रतिबन्धकाभावानां मण्याद्यभावानां कल्पनयापीति अपि कारण
कालिकसंबन्धघटितसामानाधिकरण्यमात्रकार्यकारणभावकल्पनायाः समुच्चयः सूचित इति नातिदूषणाका

मं०प्र० यैकारणाभावकल्पनायामप्युक्तव्यभिचारानुद्धारादिति भावः दीधितौ तत्तदिंधनेति उक्तव्यभिचारवारणायेत्यादिजन्यदभावाना
२९ मितिषष्ठीतत्पुरुषसमासः तत्तदिंधनसंबद्धमरणप्रागभावानामित्यर्थः कारणत्वसंबन्धावच्छिन्नत्वमिति तथा च प्रतिरुद्धेंधनजन्यधूम
स्यैतदानीमनुत्पादेनाप्रतिरुद्धेंधनजन्यधूमस्य प्रतिरुद्धव्यक्तौ वुत्पादेप्यप्रतिरुद्धेंधनसंबद्धत्वाविशिष्टमरणप्रागभाववस्यापि
२१ तत्र सत्त्वान्नोक्तव्यभिचार इति भावः गौरवाच्चेति व्याप्येंधनप्रभववह्नित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमिति शेषः अन्यथा
निराकांक्षत्तपायं च मंतव्यस्यानन्वितत्वापत्तेः अतिगौरवाप्रदर्शनात तो हि धीयंया शंकके प्याख्यायां नन्विति तदुप
त्वमिति प्रत्यासत्तिरित्यनुषज्यते व्यभिचारात् एकस्मामित्यादिनोक्तव्यभिचारात् उपधायकत्वमिति जन्यताघटकप्रत्या
सत्तिरित्यनुषज्यते संयोगेनेति अवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे तृतीयार्थः अभावस्य नेमन्वयी एवमग्रेपि अतिगौरव
मिति प्रतिरुद्धेंधनव्यक्तावुपधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्त्यभावेनोक्तव्यभिचारवारणे ह्येंधनव्यक्तिभेदेन कार्यकारण
म भावादित्याशयः अत एवोपधायकताघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या मरणप्रागभावानां कारणत्वादेव यत्रेंधनेयदिंध
नेयदिंधनव्यक्तौ न जातः कदापि न जातः आश्रितसंबंधेनेति तृतीयार्थोऽभेदः सामान्यसामग्रन्वयी नधूमोत्पत्तीति उ
पधायकतासंबंधेन धूमोत्पत्त्यधिकरणेतदिंधनेमरणप्रागभावरूपकारणसत्त्वादिति भावः अन्यथासंयोगादिघटितसा
मानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्येंधनव्यक्तिभेदेनमरणप्रागभावानां कारणत्वेहेतुताकल्पनात् तत्तदिंधनसंबंधमेव व्याप्यमरणप्रागभावस्ये 168

कारीसाहेतुत्वकल्पनासंभवेनसामान्येतिवक्ष्यमाणात्मकेऽपर्थः धूमसामान्योत्पादोऽपीति इदमुपलक्षणं अत एव यत्रैंधनेक
कटादिमण्यादिसंबंधो न ज्ञातस्तत्पालीयसामान्यसामग्रीतो मेरणादिसमवधानस्थलेऽपि न धूमोत्पत्त्यापादनमन्यथा तदि 169
धनसंबद्धमण्यादेरप्रसिद्धोक्तमेणानत्रमण्याद्यभावस्य हेतुत्वकल्पनासंभवेन तत्तत्पालीयसामान्यसामग्रीतो धूमसामान्योत्प
त्त्यापातादित्यपि द्रष्टव्यं तृणधायकत्वादीनामिति तत्तद्व्यधायकादिस्वरूपाणामित्यादिः आदिना जन्यजनकभावादिपरि
ग्रहः मानाभावादिति तथा चोपधायकतासंबंधघटितसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या मण्याद्यभावानां हेतुत्वासंभवेनोप
दर्शितरीत्या तु गौरवं दुर्वारमेवेति भावः नन्वेवमुक्तधूमसामान्योत्पत्त्यापातोऽदुर्वार एवेत्यत आह धूमानुपधायकेति फला
भावेन धूमानुत्पादेन तादृशविशेषितत्वावच्छिन्नात्मकेऽपर्थः विरहेणापीति अपि नाना तादृशमण्याद्यभावात्मकविशेषसा
मग्रीविरहयोरित्यर्थः धूमानुत्पादसमर्थनसंभवादित्यर्थः धूमसामान्योत्पत्त्यापादनवारणासंभवात् नावच्छिन्नान्यतमत्वादृशम
ण्याद्यभावान्यतरात्मकविशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः सामान्यकार्योत्पादकत्वेनोक्तस्थलेऽविशेषसामग्र्य
भावेन धूमसामान्यकार्योत्पत्त्यसंभवादिति भावः तृणधायकत्वादीनां संबंधत्वस्य संदिग्धत्वेन तदभ्युपेत्याह संबंधत्वेऽपीति तृणधा
यकत्वादीनां संबंधत्वेऽपीत्यर्थः अतिस्फुटत्वाच्चेति तथा च तेषां संबंधत्वस्य संदिग्धतया संबंधत्वाभावेऽपि गौरवं स्फु
टतयोपदूषणमपि स्फुटमेव संबंधत्वे चाद्वितीयदूषणाभावेऽपि सत्त्वपीत्यादिनोक्तं प्रथमदूषणं दुरुद्धरमेवेति भावः अत्र

भ०प्र० व ऽनुपधायकत्वादीनां संबंधत्वे मानाभावादेव आर्द्रेन्धनत्वेनैव एवकारेणार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वात्मकविशिष्टरूपव्यवच्छेदः तेनात
३१ द्योः जन्यजनकभावप्रतियरस्य शमित्यादि प्रत्यासत्तिः फलोपधायकतानिर्वाहकसंबंधः तदेवाह यस्येति तथा च वह्नित्वा 170
30 र्द्रेन्धनत्वाभ्यां प्रत्येकरूपेण हेतुत्वेपि तज्जन्यजनकभावसंबंधेनार्द्रेन्धनविशिष्टवह्नित्वेनार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वपर्यवसिते
नफलोपधायकत्वाभ्युपगमादेव सत्यपीत्यादिना तद्व्यावर्तकस्य वारणे विशिष्टरूपेण हेतुमानाभाव इत्याशयः अपास्त
मिति उपधायकत्वं च तु तज्जनकभावस्य संबंधत्वाभावादिति भावः जातिविशेष एवेति एवकारेण विशिष्टरूपोपा
धिव्यवच्छेदः तेन रूपेण हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाकारणतापत्तेरवच्छेदकगौरवाच्चेति भावः
वह्निनिष्ठः आर्द्रेन्धनप्रभववह्निनिष्ठः तथा च जातिविशेषस्यैवोपाधितावच्छेदकः मत्तस्याप्यत्रैव तात्पर्यमित्येतदाश
यः तार्णत्वादिना तृणादिजन्यतावच्छेदकवह्निनिष्ठजात्याजन्यतावच्छेदकतयेति सिद्धस्यैव विशेषः नानात्वेपि तत्तद्ग
जातिव्याप्यविरुद्धभेदेन नानात्वेपि आदोषादिति जन्यतावच्छेदकानन्तत्वमस्यादोषत्वादित्याशयः एकशक्तिमत्वा
दिना हेतुत्वे तार्णत्वादिजातेरभावादाह एवमिति हारीतमिति चिमणिविशेषेत्यर्थः उपयोगानन्तरभक्षणार्थं प्रदानात् नोद राम०
नात्वादिना सांकर्यभयादाह नोदनाभिघातत्वादिविरुद्धेति जातित्वविशेष एवेति आर्द्रेन्धनवह्निसमापोगात्वरूपोपाधेरव ३१
च्छेदकत्वे विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहादिति भावः तदवच्छिन्नं तादृशजातिविशेषावच्छिन्नं कल्पनागुरुत्वं तथा

च प्रतिबंधकसत्वे विजातीयसंयोगस्य कारणाभावादेव न दाहादिकार्यमिति भावः तत्प्रतिबंधकत्वेति मण्यादिप्रतिबं
धकत्वेत्यर्थः एतन्मते स्वसमवायिसंयोगः कारणतावच्छेदकसंबंधः तेन संबंधेन विजातीयासंयोगसंयोगाधिकरणेति घोप
आहमूलेति अग्रपस्वरसग्रसर्वसिद्धस्यदाहं प्रतिमण्यादिप्रतिबंधकत्वस्यावलोपात् एवं कर्मादिजन्यतावच्छेदकजाति 171
साकर्यापत्तानादरश्चजातिविशेषव्याप्यविरुद्धत्वभेदेन कर्मादिजन्यतावच्छेदकजाते नानात्वस्यावश्यकत्वे कर्मादेर्नाना
हेतुत्वस्य कल्पने महागौरवमिति मूलं लोत्तरत्वाद्यपीत्यादि मूलेनार्थः युक्ततरं आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन हेतुत्वे इत्या
दिवदतां मतमिति शेषः तदवच्छिन्नेति आर्द्रेन्धनत्वाद्यवच्छिन्नेत्यर्थः सकृद्यादौ तत्र एव कारणाविशेषस्य पावच्छिन्नप्रक
र्षेऽवच्छेदः वाच्येति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकर्षस्यैव प्रकृष्टकार्यप्रयोजकत्वादिति भावः तन्मतेऽपि आर्द्रेन्धनत्वा
द्यवच्छिन्नप्रकर्षसत्वेऽपि तत्स्थापनार्थमिव वह्निमहति चार्द्रेन्धने महाविह्लावित्युक्तं दीधितौ तत्वेन आर्द्रेन्धप्रभवप्रकृष्ट
वह्नित्वेन हेतुत्वादिति प्रकृष्टधूमं प्रतीत्यादि प्रतिबंधकाभावस्यापीति तथा च तद्धेतुतयापि न निर्वाह इति भाव आ
र्द्रेन्धनप्रभवमहावह्निभावरक्षणायाह दीधितावणीयसीति यन्महतो वह्नेन्तरस्यार्द्रेन्धनप्रभवत्वे प्रकृष्टधूमानु
त्पादो सिद्धस्तत्रापि तत्र आह व्याख्यायां शुष्केन्धनेति दीधितावार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति यद्विशेषयोरित्यादित्या
यादिति भावः व्याख्यापाते जातीति मानाभावादिति भावः न कार्यतेति आर्थसमाजग्रस्तत्वादिति भावः तदेवोप

म०प्र० यात्पत्तिधर्मस्येति इत्यादिकमिति आदिना पद्धिशेषयोरिति न्यायेन वह्नित्वेनैव कारणतानिष्पत्तिभावः तदेवोपपादयति धू
॥३१॥ मस्मात्ति इत्यादिकमिति आदिना यद्धिशेषयोरिति न त्वार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेत्यस्य परिग्रहः अन्येनदीधितौ सामान्ये चेत्यादिवद
तीत्युत्तमेकोग्रन्थलेखस्तथा च दीधितिकारस्य पद्मयथाकारणत्वमेवाभिमतं न तु विशिष्टरूपेणोत्पादकत्वं दसेनगौरवाच्चेति चका
3 संगतेः मूलानुक्तमपीति धूमार्द्रेन्धनप्रभववह्न्योरन्वयव्यतिरेकमिति शेषः मूले साध्यान्वयादिपं च मपात्तत्वयार्थस्यार्द्रेन्धनप्र
भववह्नेरूत्तरूपस्य शाकयाकस्य कारणतावगमपथासंरवेनान्वयादितिभावः न्यूतनेतितयोरन्वयव्यतिरेकस्यापि कारण
तावगमहेतुत्वसंभवादितिभावः दीधितौ तत्रेति मेऽयमर्थः कारणतानन्यापि निरूपितत्वं सप्रमप्यर्थः कारणतावच्छेदकमिति
अरिवत्पत्तिमेशाच्चित्तवास्तवं रवमतमुत्काम्प्रयोज्यवादेनविशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिरित्याशयो
नाहार्यधूमेत्यादिवात मेकोग्रन्थः अर्थेव शसेपत्तं व्ययधायकतां स्राहकप्रमाणासिद्धेरत्र एव नोत्तरीयकमेव कार
णतानवच्छेदकमपि फलोपधायकतावच्छेदकं जन्यजनकभावसंबंधेनार्द्रेन्धनविशिष्टवह्नेः फलोपधायकत्वं
णोकारणार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वपर्यवसानादिति भावः न तु जन्यजनकभावस्य संबंध राम०
त्वं मानाभावात् अत एव एवं मत एवेत्यादपास्तमित्यं तदग्रन्थे नायं प्रकारः स्वंकिन तत्काथमेतद तत्राह व्याख्यापाव ॥३१॥
न्याद्रेन्धनयोरिति संयोगेनेति शेषः प्रत्यासत्तिः व्ययधायकतानिर्वाहकसंबंधः आधिभाय इति तथा च जन्यजनक

172

छे. २

मावस्यसंबंधत्वमप्युपेतेदस्तत्रात एवात्रानास्थायां स्वकस्य वा शब्दस्याप्युपादानमिति भावः अन्यथापि विशिष्टरूपे
णाहेतुत्वे पृथग्रूपेणाहेतुत्वेच समवायादिनैकस्य च विशिष्टरूपेणाहेतुत्वेन रूपयादि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा धूमकारण
तावच्छेदकतस्योदिति पृथग्रूपेणाहेतुत्वेच तद्रूपं यदि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा धूमोपधायकतावच्छेदकं न स्यादि
ति व्यापकताग्राहकतर्कोकार इति ध्येयं मान्यात्कृतत्वेत्यादिवारणाय कोन्यथा विशिष्टस्य कारणतावच्छेदकत्वया एवं तथाहि 173
ह्यन्यथैव प्रतीतिरुपधायकताग्राहकप्रमाणासिद्धमित्यर्थः नच वह्नित्वमेव तादृशप्रमाणसिद्धमवच्छेदकमस्त्विति वाच्यं तथा
सति सत्यपि चेत्यादि दोषदुष्पावारणात् ननूपधायकत्वमेव धूमवह्न्योः संबंधो न तु संयोग इति वह्नित्वस्य तत्वेपि नो तदोषद्वय
मित्यत आह नांतरीयकं वेति अर्थात् मिलनसम्बादवच्छेदकमेवेत्यर्थः तथा च कारणतावच्छेदकसंबंधं मध्ये निवेश्य नित्यत
स्य तदवच्छेदकत्वं तेनेदं दण्डादिमति योगिकसंयोगादेः संबंधतापामेनैवानातिप्रसंगो लक्ष्यादेर्दण्डत्वादिना हेतुतापि विलक्षण्यो
नेति भावः फलतः फलत्वे व्यापकताग्रहेनेति भयथैव कारणत्वोपगमेन सत्यपि चेत्यादि दोषदुष्पवारणसंभवेनाद्वंधनत्वा
दिना एवं यावद्वहेतुत्वंसमप्याणित्याहुः तदसत् दाहस्य परमाण्वादिभेदभिन्नतया दाहस्यातिरिक्तनानाकारणत्वकल्पनापत्तेः
पाविशिष्टरूपेणाहेतुतायाएवोचितत्वात् अन्यतु इत्यधारंभवेषु परमाणुषु रसाविशेषोत्पत्तौ द्व्यणुकोत्पत्तौ बंधनारंभकेषु पूरूप
कारणतायां संबंधः कार्यतायां च समवायः संबंधः रूपस्पर्शनीलपीतादिभेदभिन्नस्य संबंधत्वानामननुगमो दोषापम

भ०प्र० रूपादिसामवधानेपि मानुत्पत्तिस्तत्र रूपविशेषविरहादेव तादृशरूपेण जलसंयोगेपि सहहुंकारादिध्वंसंतरसंयोगाव तत्र तत्र एव जल
३२ लविनाशे भस्महेतुः रूपादिकं वा संघटने इंधनस्य चेदं धनत्वेनैव कारणतातद्वच्छेदकसंबंध अग्रसंयोगस्तादात्म्यं वा कार्यता
यां च संयोगः संयोगविशेषो वा संबंध इति वदंति तदप्यसत् लघुतमोधनारंभकपरंभकापरमाणुषु रूपादिविशेषोत्पन्नावेव धूमो 174
त्पत्त्या विनिगमनाविरहेण भस्मादीनामपि संबंधत्वेन तत्र जलसंयोगस्य सहकारित्वे इति गौरवात् किं च रूपादिविशेषस्य
समवायसंबंधेन धूमोत्पत्तावेव नियामकत्वाय रूपादिसमवधानेनदत्रापि संयोगसंबंधेन धूमोत्पादापत्तिर्दुर्वारैव
न च समवायसंबंधेनैव धूमोत्पत्तौ वह्निनोत्पाजिविनाशसंयोगसंबंधेनोत्पत्तेरलीकतया तत्सामग्रीविरहादेव न संयोगसं
बंधेनापि धूमोत्पाद इति वाच्यं संसारस्यानितत्तयादृश्यांतरेतदानीमवश्यं धूमोत्पत्त्या समवायसंबंधेन धूमोत्पादकसा
मग्र्याअपि सत्वात् न हि समवायसंबंधेन धूमोत्पत्तिकारणानां संयोगसंबंधेन धूमोत्पत्तिदेशमत्तभाव्यजनकत्वं ये
नोक्तापत्तिवारणं स्यादित्यलं विस्तरेण नाशः शून्वयव्यातिरेकाभ्यामित्यत्रान्वयव्यतिरेकपोरुद्भूतरूपसम्बन्ध एव वह्नि
द्रव्यस्य प्रत्यक्षत्वं न तु तन्दसत्वेनैव माकारकत्वेन तत्तोद्रव्यस्यैव वा कारणत्वमित्यत्र तयोरन्वयोनयथन्तदृत्यन्तत्रो राम०
हेत्वद्भूतरूपवत्त्वस्यैवेत्यादिदीधितीतादृशांतत्रान्यथासिद्धत्वार्थः । उद्भूतरूपस्येति कारणत्वमित्यग्निमेणान्वयः । ३२
द्रव्यत्वमतेन प्राचीनमते नाहं तद्रव्यस्यैवेति वाघादित्यप्रक्षवारिणापोद्भूतरूपत्वेनोद्भूतरूपत्वांतरेणानम

साक्षाद्धेतुः अपि तु विषयविधया साक्षात्सायां द्रव्यहेतुतायामेवोद्भूतरूपत्वेनाभूतरूपमवच्छेदकमिति प्राचामाशयः तन्मयस्यापि मते
भेदनत्रभूतरूपत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे वच्छेदकत्वे न उद्भूतरूपत्वं यदि वा हि द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकतावच्छेदके
न स्यात् तदा वक्ष्यमाणव्यापकत्वमिति न द्रूपत्वस्य कारणतातदवच्छेदकत्वे हि द्रव्यप्रत्यक्षकारणतावच्छेदके न स्यादित्याका 175
रवत्तको व्यापकतामाह कस्यास्य कारणतावच्छेदकतावच्छेदकत्वे च कारणतावच्छेदकतावच्छेदके न स्यादित्यपेतो व्यापक
तामाह कस्यापि शपः वा शब्दः सूचितप्राचीनमतेनास्यापि शब्दयतिव्याख्यायां तात्त्वमिति विशिष्टद्रव्यस्येति आत्मप्रत्यक्षे व्यभि
चारवारणाय वहिरिन्द्रियनिवेशः गुणादिप्रत्यक्षनिवारणाय द्रव्यत्वनिवेशः लाघवादाह महत्त्वस्येति लाघवादिति उद्भूत
रूपवत्त्वेन हेतुत्वे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयं न च च्छेदके गौरवं चेति भावः नै
द्भूतरूपत्वेनेति अनुद्भूतरूपवतां च क्षुरादीनां प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतेति उद्भूतस्पर्शवता वाय्वादीनां प्रत्यक्षवारणाय रूपे
तित त्रेति कार्यस्येति शेषः विषयतेति कारणस्येति शेषः ननु यावानेवेति तथा च विषयविधया द्रव्यस्य द्रव्यत्वेन का
रणत्वे न नास्तित्वेन उद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वमित्यपि प्राचीनमतेऽस्वरसमिति भावः प्राणेवा अनुमितिलक्षण
वक्तव्यमिति शेषः ननु उद्भूतत्वस्यैकस्यानिर्वचनमशक्यत्वेन पाकथमुद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वे न चोद्भूतत्वं रूपत्वव्याप्य
जातिविशेष इति सांप्रतं नीलत्वादिना संकरात् न च नीलत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वमिति तत्तत्स्वरूपे कारणे इति वाच्यं

भ०प्र
३२

गौरवात्तत्कारणतावच्छेदकतानतिरेकेनव्यभिचारप्रसंगाच्च नवनीलवद्व्यविषयता शालिप्रत्यक्षं प्रतिनीलत्वव्याप्या
वृत्तत्वेन एवं पीतादिकं तु विशेषेण वैजात्यं मेगाहे तत्त्वकल्पनात्र व्यभिचार इति वाच्यं नीलादिविशेषणतया कार्यतावच्छेद
ककोटौ निवेशे निर्विकल्पकासंग्रहापत्तेः यो लक्षणतया वृत्तिवेशनपाकरक्तघटादौ प्रत्यक्षे व्यभिचारवारणात् नच 176
नीलादिविषयता शालिद्रव्यप्रत्यक्षं प्रतिनीलत्वव्याप्यावृत्तत्वादिना हेतुत्वान्नोक्तव्यभिचार इति वाच्यं नीलत्वहेत्वादि
मानप्रतिबंधकदोषकालीननीलादिद्रव्यप्रत्यक्षासंग्रहप्रसंगात् नच स्वसमवायि लौकिकविषयत्वकालिकवि
शेषणतोभयसंबंधेन नीलविशिष्टप्रत्यक्षत्वादीनां कार्यतावच्छेदकत्वान्न कोपि दोष इति वाच्यं एवमपि तादृशोभ
यसंबंधेन नीलविशिष्टप्रत्यक्षत्वादिकं नीलत्वव्याप्यावृत्तत्वजातिमद्विशिष्टप्रत्यक्षत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदका
भित्वत्र विनिगमकाभावेन नानाकार्यकारणभावप्रसंगेनातिगौरवादिति चेन्मैवं नीलत्वादिव्याप्यनानैवानुवृत्त
त्वं तदवच्छिन्नभेदकूटवद्रूपत्वं चोद्भूतरूपत्वं जनकतावच्छेदकमातो न दोष इति मणिकारसमानः संप्रदायः नवीना
स्तु भिन्नोद्भूतरूपत्वेन हेतुत्वे तावद्वैदाभासिषु योर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतापाबाहुल्य एका० ३२
मवच्छेदके गौरवं चेति रूपत्वेनैव तन्नेदं नेद्भूतत्वावच्छिन्नान्यत्वाभावत्वेन वा एतद्धयोरेकं कारणत्वे कल्पिते तादृशांततामा
वकार्यतावच्छेदकं चमत्प्रत्यक्षत्वमेव गुणादेवापि तत्त्वेन व्यभिचाराभावात् रूपस्य च [illegible] नेप्रत्यक्षत्वेन तत्तावच्छेद

कम्पत्तोनात्मनि व्यभिचारः न चाभूततद्रूपत्वस्य कारणतानवच्छेदकत्वेन भूततद्रूपत्वावच्छिन्ने वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वग्रहोनुप
न्नस्तद्ग्राहकतर्कासंभवादिति वाच्यं नाशप्रागभावविशिष्टरूपत्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकतयोद्भूतरूपत्वपादृवहिर्द्रव्य
प्रत्यक्षत्वव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदपि फलोपधायकतावच्छेदकं न स्यादित्याकारकतर्कस्य व्यापकताग्राहकस्य संभवात्
वस्तुतस्तु सर्वत्रानुद्भूतस्थले एव तत्पाचनीलादेरनुद्भूतत्वास्वीकारेण तदवच्छिन्नाभावो न हेतुः किंतु स्थलेत्वव्याप्यैकानु 177
द्भूतत्वावच्छिन्नाभावो रूपे च हेतुः विशिष्टरूपेणाहेतुत्वेन तदवच्छिन्नाभेदरूपत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विशेष्यविशेष
णतावच्छेदकभावे वा विनिगमनाविरहेणाकारणताद्वयस्यावश्यकत्वाद्वच्छेदकगौरवाधिक्याच्च न च नीलादिकमा
दाय विनिगमनाविरहः तेजोनुरोधेनानुद्भूतस्थले रूपस्यावश्यकतया घ्राणादावपि तस्यैव स्वीकारात् न च भास्वरत्वेन सं
कर्षमिति वाच्यं चक्षुषि भास्वरानंगीकारेणानुद्भूतत्वस्य भास्वरत्वविरुद्धत्वेन सांकर्याभावात् तत्त्वमित्यादिदीधितिग्र
न्थस्याप्यत्रैव तात्पर्यं च यदा रीतिमित्यस्यापि वर्णितप्रायमित्यर्थः तेनोक्तस्य स्वयमनुपवर्णनेनापि नासंगतिरित्याहुस्त
न्नातीवरमणीयं स्वावच्छेदकताया व्यासज्यवृत्तित्वस्यावश्यायनेनोक्तगौरवासंभवात् कारणतावच्छेदकावच्छि
न्नाभावस्यैव कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकतया मनस्त्वे मनस्प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नानुत्पादप्रयोजकत्वे लोकस्या
पत्तेश्च किंच नीलादेरनुद्भूतत्वानंगीकारे लघुभूतानियतारंभवादत्यागेन गुरुभूतनियमारंभवादस्वीकारापत्तिः अन्यथा

मं०मू० नीलाद्यारंभकपरमाणूनामपि घ्राणाद्यारंभकत्वेन घ्राणादिवदनुद्भूतनीलादेर्दुर्वारत्वात्। अपि च भास्वरत्वावच्छिन्नं प्रति तेज-
स्त्वेन सामान्यतो हेतुता वाच्या क्षितिभास्वरोत्पत्तौ बाधकाभावेन भास्वरत्वविरुद्धमनुद्भूतत्वमिति संगतमेव न च भास्वरत्वावच्छि-
३४ न्नं प्रति तेजस्त्वादिना न हेतुता किं त्ववयविभास्वरत्वावच्छिन्नं प्रति अवयवभास्वरत्वेनैव हेतुता तथा च चक्षुः परमाणौ भास्वर- 178
नङ्गीकारेऽपि न चक्षुषि भास्वरोत्पत्तिरिति वाच्यं अवयविस्थूलं प्रति अवयवस्थूलत्वेन सामान्यतो हेतुत्वेन तन्न एवावयविस्थूलो-
त्पत्तौ अवयविभास्वरं प्रत्यवयवभास्वरस्य हेतुत्वाभावात् न चैवं भास्वररूपे तेजस्येवोत्पद्यते नान्यत्रेत्यत्र किं नियामकमि-
ति वाच्यं भास्वरं प्रति तेजस्त्वेन हेतुताया एव तन्नियामकत्वात् न चावयवभास्वरस्य तेजसो वा हेतुत्वमित्यत्र नियामकाभा-
वादिति वाच्यं अवयवभास्वरस्य हेतुत्वे स्वाश्रयसमवेतत्वं प्रत्यासत्तिस्तेजसो हेतुत्वे च तादात्म्यमेव प्रत्यासत्तिरिति लाघव-
स्यैव नियामकत्वादिति दिक् मूले घटोन्मज्जनप्रसंगो न चेति भावत्वं यादृशजन्यत्वावच्छिन्नविनाशव्यापकतावच्छेदकं 194
न स्यात्तन्नाशजन्यत्वावच्छिन्नविनाशकारणतावच्छेदकं तस्यादित्याकारकेण घटोन्मज्जनप्रसंगमूलकतर्केणेत्यर्थः व्या-
ख्यायां घटोन्मज्जनं स्यात् कं घटोन्मज्जनप्रसंगमूलकत्वं स्पष्टमिति घटोन्मज्जनप्रसंगे तु न तर्कविरोधीष्टापत्ति- ग्मं०
शंकात्मकदोषनिरासप्रयोजकत्वमवस्थापनेन व्यवस्थापयति जन्यत्वेनैवेति एवकारेणाभावत्वव्यवच्छेदः तथानाघ- ३६
र्ध्वंसकाले नादित्वघटेऽप्यर्थः प्रसंगासंग इति तथा च घटोन्मज्जनप्रसंगापत्त्या नेष्टापत्तिरिति भावः दीधितौ प्रति

योगित्वं ध्वंसस्येति प्रतियोगिध्वंसाय था प्रागभावध्वंसस्तत्त्वे तदर्थः आरब्धायां प्रागभावध्वंसस्येति प्रतियोगित्वस्येति शेषः प्रा
गस्यार्थः प्रतियोगिनो ध्वंसस्येति तथा च घटध्वंसध्वंसकाले प्रतियोगिध्वंसानधिकरणत्वाभावान्न घटोन्मज्जनप्रसंग इति भावः
व्याख्यायां लाघवात् भावत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवात् ननु तत्त्वेनैव ध्वंसप्रतीतिः प्रागभावाव्याप्तेस्तत्प्रतियोगितायाः
ध्वंसत्वात् कार्यतावच्छेदकसंबंधत्वान्न प्रागभावध्वंसे व्यभिचारः प्रागभावस्य लेपवृत्तित्वेनैव कार्यकारणभावस्वीकारा
यः कल्पनेऽपि तु शेषः सामग्रीजन्यतादात्म्येन जन्यमात्रावच्छिन्नस्य ध्वंसेऽसत्वादिति भावः ध्वंसध्वंसे कल्पनाभयादेवं ध्वं
सकारणतायामभावत्वानिवेशप्रयोजनेऽस्त्यत आह प्रलमुखेति प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपेति ध्वंसप्रतियोगित्वस्य ध्वंसज
नकतावच्छेदकत्वासंभवादिति भावः लघवेनेति वा ध्वंसापेक्षया ज्ञातत्वच्छेदकत्वे लाघवमिति भावः ननु नि
त्यस्य ध्वंसापत्तिवारणायैव ध्वंसप्रति जन्यभावत्वेन हेतुतास्विदानिमित्सुपयोगितत्वेनैव ध्वंसहेतुतायां च तत्र सामग्र्यामत्र
आह नित्यस्येति असमवायिनाशाभावादिति इदं च न व्यामते न प्राचीनमते समवायिनाशाभावादि दूषणं गुणादेरनि
त्यस्य स्वानुषज्यत्वे गुणायोगिति अनागतस्येति शेषः विशेषसामग्रीविरहेणेति अत्र च विशेषसामग्रीविरहेणैव नित्या
स्याविनाशे सत्वेनैव ध्वंसहेतुतापि निरर्थिकेति चेत्तविशेषसामग्र्यभावकूटस्य चिकरणत्वस्य सामान्याद्यनाशसाम
ग्रामुत्वादाधिकरणत्वप्रयोजकत्वकल्पने गौरवेणान्तहेतुताया आवश्यकत्वात् मन्तु तेजःसंयोगात्मकपाकस्या

म०प्र० पिहरूपनाशकतयाल्लक्षणस्यविशेषसामग्र्यात्मकस्यानित्यत्वेसंभवेन कथाविशेषसामग्रीविरहस्यैवाहपाकस्येतित्रपा।
३५ र्थिवरूपेतिपार्थिवरूपाभिन्नेत्यर्थः अन्यथापाकस्यापार्थिवरूपनाशकत्वे तद्वत्स्येवसत्तावत्त्वे न च घटत्वादिकमादाय
विनिगमनाविरहः आरण्यकेतिन्यायेनसंग्राहकतयासत्तापाल्लघुत्वस्यैवविनिगमकत्वात् तन्मात्रस्यकालिकेनसत्ताव 180
35 त्वमात्रस्य जन्यमात्रस्यैवेति न च महाकालस्यापि कालिकसंबन्धेनसत्तावत्तयातन्मात्रस्यैवेत्यसंगतमिति वाच्यं म
हाकालस्यजन्यादाधारतानियामकैयामहाकालमात्र इति कालिकविशेषणतया आतिरिक्तापाः पूर्वं अवस्था
पानेनतदितितत्कालिकसंबन्धस्यानुपग्रहस्याशापात् विशेषसामग्र्यपेक्षणेचतत्तत्कालरूपविशेषसामग्री
सहकृतस्यैवसत्तावत्त्वस्य ध्वंसप्रयोजकत्वेचफलेति ध्वंसरूपफलेत्यर्थः तस्य ध्वंसस्य अजन्यत्वे तत्त्वापादेव तत्त्वयोः कार्य
त्वकारणत्वयोः अक्षतमिति तथा चपाकजपाकजत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वेपि कार्यत्वाघातकत्वाद्दोषाभावः म ले
तद्व्याप्यत्वेतितद्धितिसामान्येन पुंसकं कार्यकारणभावमुपजीव्येत्यर्थः व्याप्यतावच्छेदकत्वेति यदि मान्यकारण
त्वेत्यर्थः उत्पादित्यादिसर्वत्रैवेति द्रव्यत्वपृथिवीत्वादिस्यत्र द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोर्व्याप्यव्यापकत्वेपि सहचा प्र०म०
रग्रहेतु मूलेतन्नपटादेर्द्रव्यत्वसत्वेजन्यसत्वेनद्रव्यत्वेनकार्यकारणभावोमूलमितिभावः तस्य कार्यकारणभाव ३५
स्य घटादेः परिमाणासमानत्वेन प्राद्देवमूले त्वेनावयवमहत्त्वादीनां परिमाणोत्कारणत्वकल्पनस्य नत मूलत्वमत

आह तदितिसमशीलत्वं तुल्यान्तो लक्षं च व्याप्तिग्राहकत्वेनैव बोध्यं अर्थः तदुपजीव्येति मूलार्थेः दीधितौ संदिग्धोपाधि
तरवधितिमूलेसंदिग्धोपाधितया वक्ष्यमाणाशंकया कंजसायुपाध्यंतरव्यक्तिपर्थेः आरुधानदति संदिग्धोपाधित्वेनेतिशेषः
व्याख्यायां स्वव्याघातकत्वमितिसंदिग्धोपाधित्वनिवारकमितिशेषः शंकाप्याथिपिशाचीत्वाभावादाह शंकास्विति तथा चोपा 181
धित्वशंकाया अप्रयोजकत्वे पिशाचीत्वमिति भावः दीधितौ उपाधित्वशंकायामिति न व्यभिचारशंकाधायकेत्यनुषज्यते व्या
प्यशंकासत्वे उपाधित्वशंकासत्वे तदितिव्यभिचारशंकेत्यर्थः दीधितौ शंकायक्षमं तमोक्त व्यभिचारशंकायक्षे व्यभि
चारशंकास्वारसिकतादृशसंका एतेनेयक्षेतरोपाधित्वशंकाहितव्यभिचारशंकायामपि पक्षे व्यभिचारशंकाहेन
पक्षे व्यभिचारशंकेवेति दृष्टांतासंगतिरित्याशंकानवकाशः दीधितावन्यथेति पक्षेतरोपाधित्वसंदेहस्य व्यभिचार
संशयाधायकत्वेन तदाहितव्यभिचारशंकायाः व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वे वा इत्यर्थः व्याख्यायां तत्संदेहेन व्याप्यसं
देहात्मकसाधनविशेष्यकसाध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहेन व्यभिचारसंदेहः साधने साध्यव्यभिचारसंदेहः तत्संदेहे
नव्याप्यसंदेहात्मकसाध्यविशेष्यकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंदेहेन साध्ये साधनाव्यापकत्वस्येति साधने साध्यव्यभि

म·प्र०
३६
36

चारयर्येवसितस्यातिशेषः तत्प्रयोजकेतिक्रमेणानदुभयविधसंदेहप्रयोजकमित्यर्थः साधननिष्ठेत्यग्रिमव्यभिचारस्यने
नान्वितं व्यभिचारेतिसाध्यव्यापकव्यभिचारित्यर्थः साध्यइतिअग्रिमव्याप्यत्वेनान्वितंव्याप्यत्वेतिसाधनाव्यापकव्याप्य 182
त्व इत्यर्थः दीधितौतत्साधानेतिव्यभिचारशंकाधानेत्यर्थः प्रतिबंधकत्वासंभवादितिनहिप्रयोजनक्षतिमित्यादिन्याया
दितिभावः कारणाविशेषेति यद्वेतरत्वोपाधित्वसंशयाद्यापादितसामग्रीजन्यत्वतत्संशयाजन्यत्वेत्यर्थः व्याख्यायांपरि
ग्रहइतितयाचपक्षेव्यभिचारशंकैवेतिपूर्वोक्तदृष्टान्तासिद्धिरपीतिभावः शंकासत्वेपीति इदमुपलक्षणं पक्षेव्यभिचार।
शंकासत्वेपीत्यपिद्रष्टव्यं प्रतिबंधाभावादितितादृशशंकासत्वेपिगगनादेर्द्रव्यत्वादिनापरिमाणानुमितेरनुभवसिद्धत्वादि
त्याशयः सर्वसंयोगस्यपक्षत्वेपिकालवह्निसंयोगस्यपक्षत्वाद्दाहकरवह्निसंयोगमात्रस्येतिबाधादितिसंयोगसंयोगावृ
त्तिधर्माभावादितिभावः दीधितावप्रयोजकत्वादितिनशक्यत्वादिसिद्धिरितिपूर्वेणान्वयः तथात्वेपिनिरुपाधित्वेपि गम०
व्याख्यायांअप्रयोजकत्वात अप्रयोजकत्वापातात् ननुशक्तिसाधकानुमानेयक्षांतिरिति एवंव्यभिचारसंशयाद ३६
प्रयोजकत्वमतआह दीधितावत्रचेतिशक्तिसाध्यकानुमानेचेत्यर्थः व्याख्यायांसर्वत्रघटादेःप्रतिबंधकः प्रति

वंधकत्वेनावश्यमभ्युपेयः ऽदनुपलक्षणायपक्षेतरत्वमप्युपाधित्वेनावश्यमभ्युपेयमित्यपिद्रष्टव्यं अनुपाधित्वेपि
त्वयोपाधित्वानंगीकारेपितदनुमानानां परिमाणादिसाध्यकसदनुमानानांनिरुपाधित्वमितितद्वाप्यमितउक्तविशेष
णास्तिनसंभवतीतिइत्यतउक्तं आह यपक्षेतरस्योपाधित्वेष्कापिनिरुपाधित्वेनस्यादित्याशंकायामाह दीधितावयमि
तिउक्तानुमानानांनिरुपाधित्वविषयकोयदित्यादिनावक्ष्यमाणाख्यामोहोभ्रमः प्रमातोजिप्रमाणासहकारिसत्तर्क 183
त्यर्थः। विरहिणामितिउक्तानुमानानामितिशेषः निरुपाधित्वमितितथाचभ्रमस्यविषयबाधनांतरीयकत्तयाते
वांनिरुपाधित्वमेवनास्तीतिभावः तदेवाहयतइत्यादिः तत्रतत्रनतत्तदनुमानेव्याख्यायांशुद्धसाध्यव्यापकेतिसा
ध्यवत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीत्यर्थः रक्षणाणार्थोमितियपक्षमंतर्भाव्यैवसाधनाव्यापकत्वादितिभावः रक्षणा
येतिसपक्षैकदेशावृत्तिधर्मस्योपाधेः पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवतियक्षे ऽसत्वादितिभावः आद्येकदेशापद
व्यावृत्तिमाहसपक्षैकदेशावृत्तिधर्मस्येतिउपाधित्वेनाभिमतस्येतिशेषः अभावादितियंचमप्यंतद्वयस्यसाध्याभा
यकत्वेऽन्वयः सपक्षेतियक्षेत्यादिसाध्याव्यापकत्वेनियक्षसपक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवतिसपक्षांतेऽपाधेः

म॰ग्र॰ ३१ मावाहितिभावः।व्याभायोतिसपक्षैकदेशावृत्तिधर्मस्यपक्षावृत्तित्वादितिभावः सपक्षैकदेशेतीतिसपक्षांतरवृत्तिध
र्मोणामनुगतधर्मावच्छिन्नसाध्यापकत्वाद्धेकदेशेति दीधितौधर्माणामनुपाधित्वमितिनचपक्षेतरत्वस्यसपक्षैकदेश
(३) वृत्तिधर्मोणामप्यनुपाधित्वमेवेतिवाच्यंतथासत्युद्भूतरूपादेरुपाधित्वस्यानुपपत्तेः संभवतीतितथाचपक्षे 184
तरस्योपाधित्वानंगीकारेपितदनुमानानांनिरुपाधित्वासंभवेनपक्षेतरस्योपाधित्वांगीकारेकायनिरुपाधि
त्वेनस्यादितिशंकानसंभवतियत्रोभयोस्समोदोषइत्यादिन्यायादितिभावः।व्याख्यायां।हेत्वाभासादाविति
हेत्वाभासस्यादिःसव्यभिचारग्रंथस्तत्रेत्यर्थः।केचित्तुननुकरकहीत्याद्यनुमानाद्यदिपक्षेनशक्त्यादिसिद्धि
स्तदातस्यानुमानस्यतत्रैवव्यभिचारितयाव्यभिचारित्वावश्यमुपाधिरितिनियमभंगापत्तिस्तस्यानुमान
स्यनिरुपाधित्वादितितदस्याशंकांनिराकरोतिदीधितौकश्चायमितिदंडतरेतिसार्वदिकेत्यर्थः।नचतत्रेति राम
करकहिंसंयोगइत्यादिषुसर्वेष्वित्यर्थः सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मोणामितिघटत्वादीनामित्यर्थः इत्यंचेतिय ३१
श्चीयव्यभिचारसंशयस्यापिप्रतिबंधकत्वेचेत्यर्थः।अतिप्रसंगःपक्षेस्वारसिकसाध्यसंदेहस्थलेव्याप्तिज्ञा

नानुत्पादप्रसंगाः वक्ष्यामइतितत्रसाध्यसंदेहस्याप्रमाणपनिश्चयेनाग्रोवाव्याप्तिग्रहइतिसव्यभिचारग्रंथेवक्ष्यामइ
त्यर्थइत्याहुः तदसत्कथमन्यथेत्यादिग्रंथस्यपूर्वापरग्रंथपर्यालोचनयापक्षेतरत्वोपाधित्वएवपर्यवसा
नेनतस्यैवतत्रोपाधित्वावगतेनैतदस्यस्योक्ताशंकायाएवासंभवात् गुरुचरणास्तुसाधितावत्रचेतिकरवह्निसंयो 185
गइत्याद्यनुमानेचेत्यर्थः कपक्षातिरिक्तइतितथाचतत्रपक्षातिरिक्तेक्वचिदपिव्यभिचारशंकानास्तियेनपक्ष
मंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहस्याप्रतिबंधकत्वेपितत्रव्याप्तिज्ञानानुत्पादनिर्वाहइतितत्रव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधा
नुरोधेनपक्षमंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहानिरासकत्वंव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदककोटौनिवेशयितुमश
क्यमितिभावः ननुतत्रव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधानुरोधेनपक्षमंतर्भाव्यव्यभिचारसंदेहानिरासकत्वस्यप्रतिबंधक
तावच्छेदककोटावनिवेशेपिपक्षेतरत्वोपाधितासंदेहाप्रयोजकत्वरूपस्यकारणाविशेषाजन्यत्वस्यप्रतिबंधक
तावच्छेदककोटौनिवेशेबाधकाभावः नचैवंतत्रपक्षेतरत्वातिरिक्तोपाधेरभावेनव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधानुपप
त्तिरेवेतिवाच्यंतत्रपक्षघटादिरूपसपक्षान्यतरत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यघटादिमात्रवृत्ति

म·प्र·
२८

धर्मस्यैव पक्षेतरत्वोपाध्यप्रसिद्ध्या साध्योपाधित्वसंभवेन तत्संदेहस्य पक्षमंतर्भाव्य व्यभिचारसंदेहसंपादकतया।
व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधो यत्र तत्र संभवादतत आह कश्चायमित्यादि अत्रानुपाधित्वमित्यस्य पक्षेतरत्वानुपाधित्वमि
त्यर्थः संभवतीत्यनंतरमतत इति शेषः यत इत्यादि संभवतीत्यंतस्य व्याप्तिग्राहकेत्यादावन्वयः तथा च तत्र तादृश 186
धर्माणामुपाधित्वसंभावना यत अतः इदं तत्र व्याप्तिग्राहके प्रमाणादिरहितात्तद्विरहेण व्याप्तिग्रहप्रतिबंध
वतां पक्षेतरत्वानुपाधित्वं पक्षेतरत्वोपाधितासंदेहाप्रयोज्यत्वमस्य प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेशोपि श
क्याघसाधकत्वमित्यपि यं को वा भ्रमः कावोक्तभ्रममूलिकाशंका बाधकाभावेपि साधकाभावेन गौरवेणा
चतादृशाप्रयोज्यत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेशमानाभावादित्यक्षरतात्पर्योप्यो यमेवमि
तोर्थ इति प्राहुः यत्र व्यभिचारसंशयो हेतौ वर्तते तत्र तन्निरासार्थमनुकूलतर्कापेक्षायामपि सर्वत्रान
कूलतर्कस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वे मानाभावेन यत्र नानुकूलतर्को नास्ति तत्र तदभावेनैव व्याप्तेरग्रह इति मूलम
नुपपन्नमत आह सर्वत्रैवेति मूले यत्रोपाधिः पन्नोपाधित्वेनोपाधित्वानं दोष इति शेषः अस्ति अनुकूलतर्को

स्तिनोपाधिज्ञोपाधित्वंउभयथापिअनुकूलतर्कसत्वेतदसत्वेच नोपाधिर्दूषणं नोपाधित्वेनोपाधिज्ञानंदूषणंउ
भयमुपाधेरनुकूलतर्काभावश्चउपाधिरपिउपाधित्वेनोपाधिज्ञानमपिव्याख्यायांनज्ञानस्यउपाधिज्ञानस्य
उपाधिपदस्यज्ञानपरत्वाभावेपिनक्षतिरित्याशयेनाहउपाधेरितिसत्वेतस्यैव अनुकूलतर्काभावस्यैवएव 187
कारेणोपाधेर्व्यवच्छेदः व्याख्यायांनस्यअनुकूलतर्काभावस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकेतिसाध्याभावसामाना
धिकरणपदविरुद्धसाध्यसामानाधिकरण्यपदवच्छेदकेत्यर्थः।उपजीव्यमिति उपाधिनात्तायमानेनावच्छेदकी
भूतसाध्यसामानाधिकरण्योपपादनादितिभावः संबंधबोधेः सामानाधिकरण्यबोधे नहिएकत्रएकव्यक्तौ
संबंधस्यसामानाधिकरण्यस्यसंबंधः सामानाधिकरण्येवाच्यः सामानाधिकरण्यसंबंधेनवाच्यः आवश्यप
कः उपाधेरात्मलाभार्थमित्यादिः उभयोरपिउपाध्यनुकूलतर्काभावयोरपिव्याख्यायांनतउपदर्शिता
र्थत्वम्यमुपाधेर्दोषत्वं उपजीव्योपजीवकभावविकल्पेनेतिशेषः उपजीव्यत्वाभिधानंअनुकूलतर्काभा
वेउपजीव्यत्वेनदोषत्वाभिधानंदूषितावश्यंभावमात्रेति मात्रपदेनोपदर्शितदोषत्वस्यव्यवच्छेदः तात्पर्य

म०प्र० ३९ 39 मिति आर्द्रेन्धनाद्युपाधेः प्रामाणिकत्वेनानपनयनीयत्वादिति भावः व्याख्यायामुपजीव्योपजीवकभावेति कार्य

र्यकारणभावेत्यर्थः अनुकूलतर्कसत्त्वस्याद्युक्तरीत्योपाधेरात्मत्वाभावार्थमनुकूलतर्काभावस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेत्यत

आह अनुकूलतर्केणेति संभवादित्युपाधेरात्मत्वाभावार्थमनुकूलतर्काभावस्योपजीव्यत्वासंभवादिति शेषः 188

अविरुद्धत्वेनेति प्रमेयत्वादौ साध्यतदभावयोः सामानाधिकरण्यसत्त्वान्न तद्विरोधः विरुद्धयोः साध्यसामानाधि

करणतदभावयोरुक्तनैकत्र हेतौ सत्त्वमित्याशयः फलेयिहेतौ साध्याभावसामानाधिकरण्यज्ञानात्मकफ

लेयिरोधितौ व्याप्यव्यापकभावास्त्वित्युपाध्यनुकूलतर्काभावयोः परस्परं व्याप्यव्यापकभावस्त्वित्यर्थः

उपजीव्योपजीवकभाव इत्यनुषज्यते व्याख्यायां कदाचिदिति कार्यकारणभावग्रहादेरेवानुकूलतर्केण

यात्तत्सहसामग्र्यभावदशायां कदाचित्तद्ग्रहाभावसंभवादिति भावः धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्यदि धूमव्य राम० ३९

भिचारी स्यात्तर्हि तदभावस्यात्तदित्याद्यनुकूलतर्कविपर्ययोन्नीतायाः अव्यतिरेकदृष्टत्वाभावाद्यात्मकानुकूलतर्का

भावस्य हेतावसत्त्वेनोपाधेरनुकूलतर्काभावव्याप्यत्वासंभवादाह सतर्केति न समर्थजातिवह्निमान्धूमादित्या

दोधूमोयदिवह्निव्यभिचारीस्यात्तदावह्निजन्योनस्यात्स्यादिसत्तर्कविषयिभूतायायद्व्यतिरेकवह्निजन्यत्वाद्यभावा
त्मकानुकूलतर्काभावस्यधूमादावसंभवादितिभावः दीधितावकिंचित्करइतिदूषकतायामविनिगमकइत्यर्थः व्या
प्त्यायांनियतत्वादित्याप्यस्यधूमादेरनुपजीव्यत्वेनव्यापकस्यवह्न्यादेरुपजीव्यत्वेनचव्यापकस्योपजीव्यत 189
याव्यापकस्यानुकूलतर्काभावस्योपजीव्यतयादोषत्वसंभवेनोपाधेरुपजीव्यतयादोषत्वाभिधानमसंगतमित्या
शयः नचानुकूलतर्काभावस्यैवोपाधेरपिव्यापकतयाविनिगमनाविरहादेवोपाधेर्दोषत्वंअन्तरावमस्तेविनिगम
काभावादित्युक्तमितिवाच्यंतथासत्युपजीव्योपजीवकभावोद्देकेनस्यैवैयर्थ्यापत्तेः वस्तुतस्तु दीधितौ अ।
किंचित्करइतिउपजीव्यतायाव्याप्यत्वव्यापकत्वयोरेकतरमात्ररूपत्वेमानाभावेनदूषकतायांविनिगमकत्वा
संभवादकइत्यर्थः ननुव्याप्यत्वेनैवोपजीव्यत्वमितिनियमस्तामस्याद्देरिवधूमव्यापकस्यवह्न्यादेरपिधूमोपजी
व्यत्वादितिभावः पक्षान्तरे किंचित्करस्यप्रकृतानुपयुक्तः उपजीव्योपजीवकभावानात्मकइतिपक्षेननुव्याप्यंच
व्यापकंचव्याप्यव्यापकेउपजीव्योपजीवकेनयोर्भावइतिरीत्यातदात्मकत्वंस्यादतआहः व्याप्यत्वेनैवेति निर्यु

म०प्र० तिकत्वादिति । उक्ताभिप्रायकमेवेति दृष्टिक विनिगमकत्वात् दूषकतायां विनिगमकत्वसंभवात् व्यापकस्योपा
५० धेर्दोषत्वं संभवतीति शेषः दीधितौ विशेषतस्त्विति सुतरामित्यर्थः न यावत्ज्ञायमानदूषणतायां व्याप्यव्याप
40 कभावस्य जगद्दूषकतायामविनिगमकमत इति पर्यवसितं व्याख्यायामेकतरेति व्याप्यव्यापकयोरित्यादि ए 190
तत्र पूर्वोक्तं ननु उपाधेर्ज्ञायमानदूषणत्वासंभवेप्यनुकूलतर्काभावस्य स्वरूपसतः दूषकतया ज्ञायमा
नदूषणतासंभव इत्यत आह अनुकूलतर्काभावस्येति अनुमानविधयेति तथा चानुमानस्य ज्ञायमानलिंगा
त्मकतया तस्य ज्ञायमानदूषणत्वासंभव इति भावः दीधितावेकमिति उपाधिमत्त्वादनुकूलतर्काभावस्य
वत मत्त्वाद्वाप्युपाधित्वानादित्यर्थः ज्ञानाच्चेति चस्त्वर्थे ज्ञाप्यज्ञापकभाव इति उपजीव्योपजीवकभाव
इत्यत्राप्यनुषज्यते उपाधित्वानेन उपाधित्वज्ञानस्य दोषत्वेन तथा च व्यभिचारि तंप्रयाप्येत्वश्यंभाव राम०
मात्रेपि दोषत्वे मानाभाव इति भावः व्याख्यायां व्यभिचारे राके इति अनुकूलतर्के स्येत्यादि दीधितौ वक्ष्येति ए ५०
तद्ध्रश्यतावच्छेदकवाक्य इत्यर्थः व्याख्यायां दूरमहानसान्यतरत्वे इति स्वरूपासिद्धिपरिहाराय दूरेति वि

शेषस्य सार्थकत्वाय महानसेतिमहानसे व्यभिचारवारणाय विशेष्यानिवेशः अत्र सप्तम्यंते इत्यर्थं जलत्वावच्छिन्न
यत्वेन इत्येन जलस्य इत्यमते यानद्वयं नासिद्धिः नहि तिमहानसत्वेनपर्थः घचित्र ऊदे साध्यव्यावर्तकत्वादि 191
ति विशेषितादिविशेषितसाधारणाय व्याप्तवासाध्यव्यावृत्तित्वस्यैक्यलक्षणातावछेदके निवेशादित्तिभावः
यस्मिंस्तु स्याघव्यावृत्ति विशेषणत्वे अयोगोलके धूमवद्धै इत्यादावयोगोलके निष्ठायाधूमादिव्या
वृत्तिंहृदादौ न उन्नापिकायावत्स्यादिव्यावृत्तित्वत्प्रतियोगितिवदुक्ता साहावतिव्याप्तिलक्षणद्वितीयव्यावृत्ति
विशेषणतामित्यभिप्रेत्याह पक्षनिष्ठायेति उन्नायकत्वस्योन्नयनपक्षेयधायकत्वस्यल्वेयपक्षान्यान
साध्यव्यावृत्युन्नयनेतत्राव्याप्तिरन्नत आह उन्नापकत्वमिति नहि तिउन्नयनेत्यर्थः उन्नयनयोग्यतायाव्या
प्तियक्षधर्मताहृपत्वेपिपक्षनिष्ठत्वेनपक्षधर्मतायावाभावात्व्याप्तिवाचोन्नयनयोग्यत्वेत्याशये
नाहव्याप्तेर्वा भव इति अथैवमपिपर्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौ इदानिष्ठायासाध्यव्यावृत्तित्वस्या
उन्नापिकायापर्वतादिनिष्ठामहानसत्वादिव्यावृत्तित्वप्रतियोगित्वस्यमहानसत्वादेस
उक्तरूपेणोन्नापिका

म० प्र० तारम्भिव्याप्तितादवस्थ्यमितिचेत्उत्रायकतावच्छेदकरूपेणपक्षवृत्तितायाविवक्षणेतोत्रायकतावच्छेदकद्रव्यमहानसा
५१ न्यतरत्वविशिष्टमहानससत्त्वाभावत्वेनमहानससत्त्वाभावस्यपक्षवृत्तितायाविवक्षितत्वविरहेणानतिप्रसंगात् एवंचपक्षवृ
त्तितावच्छेदकं सत्साध्यव्याप्त्युत्रायकतावच्छेदकंयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वंतद्धर्मवत्त्वमुपाधिरितिपर्यवसितं 192
मान्यात्वपक्षनिष्ठेतिपक्षनिष्ठायांसाध्यव्याप्तिसाद्युत्रायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वामित्येवार्थः उक्तातिव्याप्तितादव
स्थ्यापत्त्यापक्षनिष्ठत्वमुत्रायकेनविशेषणांनचैवयोगोत्वकं धूमवद्धेतावित्यादावमुरीत्यावह्न्यादेरुपाधित्वापत्तिरितिवा
च्यं इष्टापत्तेः तथाचपक्षवृत्तितावच्छेदकसाध्याभावत्वावच्छिन्नव्याप्यतावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाव
त्वंतद्धर्मवत्त्वमुपाधिरितिफलितार्थः इत्याहुः नइतिव्याप्तिरितितन्नोत्रायकतावच्छेदकनिरुक्तरूपेणतदभावस्यपक्षवृ
त्तित्वादितिभावः नत्रतेषांलक्ष्यत्वान्नातिव्याप्तिरतआह तेषामितिनन्वत्रसत्त्वातिपक्षोत्रायकेसाधनव्यापकेतिव्या
प्तिवारणायसाधनाव्यापकत्वं कथंनोपात्तमतआह हेत्वधिनौनत्रचेतिसाधनाव्यापकत्वस्यातिशेषःनोपात्तमिति राम०
तथाचनिरुक्तसाधनव्यापकस्यपक्षस्यत्वादेवनातिप्रसंगइतिभावः व्याख्यायांएवंसत्त्वातिपक्षोत्रायकत्वस्यदूषकता ५१
वीजत्वे यांघरोत्तिस्वाभावनिवर्त्यसाध्यीयत्वरूपपरंपरास्थर्थः संबंधत्वाभावयत्नेनसंबंधेनसाधनस्योपाधिमत्त्वाभा

य॰ लक्षणादित्यत्र लक्षणाशक्तौ लक्ष्यतावच्छेदकपरः एवमग्रेऽपि तत्प्रवेशे साधनस्यैव स्वप्रवेशोपदेतीतीति एतल्लक्ष्ये व्यभिचारे
न्यायकत्वमेव दूषकतावीजमिति भावः पर्वतलक्षणार्थेन पर्वतत्वस्य तावच्छेदकार्थेन वह्न्यादेस्तत्प्रभावेनेत्याद्यिनोपवर्णितार्थे
नेति पावत॰ नद्रूष्यं पर्वतपावकतत्स्विन्मादिनोपवर्णितार्थपरतया न कर्तव्यं एवंन कर्तव्ये उपसंहारः स च धर्मो यद्व्याप्यभावस्य 193
क्षे साध्यसाधनसंबंधाभावइत्युपसंहारः द्वितीयेति यद्वृत्तीर्थः अशुद्धसाध्यस्य व्यापकस्थले एतत्प्रकारानुसरणावैयर्थ्यमत आह सा
धनावच्छिन्नेति तत्संबंधाभावस्य साध्यसाधनसंबंधाभावस्याग्रे नतिरिक्तत्वात् साध्याभावसाधनाभावानतिरिक्तत्वमिति प्रा
चांमताश्रयणात् दीधितौ पक्षधर्मतावलादिपक्षे साध्याभावेतरवाधवत्त्वादित्यर्थः व्याख्यायां कर्तव्यइति व्यावर्तते हि त
द्याद्यव्याप्यसाधनत्वमयोगोलकइत्यनेनेति शेषः मदेऽग्र्ये तत एवेति साध्याभावसत्त्वादेवेत्यर्थः व्याख्यायां इत्यभिप्रायेणेति सा
ध्यसाधनसंबंधाभावस्य साध्याभावव्याप्यो साध्याभावे एतत्तदुभयसंबंधाभावव्याप्यत्वमिति भावः प्रतियाग्ना
दिति इदमुपलक्षणं साध्यसाधनसंबंधाभावोऽसतीत्यग्रिममूलाभिप्रायेणेत्यपि द्रष्टव्यं द्रव्यत्वस्य हेतुत्वेऽपि द्रव्यत्वे सती
त्यादिमूलमनुपपन्नं आत्मनि व्यभिचारेणोद्भूतरूपवित्त्वे द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वस्योपाधिवर्णिकत्वासंभवादत आह द्र

म०पु० ५२

व्यापकमिति यत्र गौरश्ववत्वादित्यादौ यत्पक्षस्येति इदं च वक्ष्यमाणोगानादौ स्पर्शवत्वेनेत्यादौ दूषणं दीधितावयं चेति उक्तप्रका
रश्चेत्यर्थः प्रकारभेदमेवाह तथा चेति व्याख्यायां इतीति इत्यादिग्रन्थमांतत्रिकस्येत्यर्थः दीधितावबच्छेदकवतीति अवच्छे
दकवत्वेन ज्ञात इत्यर्थः व्याख्यायां इच्छितबाधादौ तदुभयेति साध्यसाधनोभयेत्यर्थः एवमग्रेपि दीधितौ यत्पक्ष इति पर 194
तामिदं व्याख्यायां एतावन्मात्रेणेति उपलक्षणतासाधारणसाधनसंबंधनिवेशमात्रेणाविशिष्टसाध्याभावोन्नायकत्वाबा
धादिति न्यूनत्वस्यामेक्षणतिविरहः सपक्षमोमित्रात्तनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वाद्यभावव्याप्यमित्रांततनयत्वसंबंधियत्त
श्यामत्वे तदभावानुन्नायकतया शाकपाकजत्वादावव्याप्तेः दीधितौ व्यर्थ इति सत्प्रतिपक्षोन्नयनानुपयुक्तत्वादि
तिभावः व्याख्यायां अग्रेजसंगांधवद्भिन्यादिग्रंथेपि दीधितौ निरर्थक इति अपि स्फुटोन्नयनानुपयोगादिति भावः अन्यत
रोन्नायकत्वस्य दूषकतावीजत्वे प्रत्येकोन्नायकस्य लक्ष्यतया तत्र लक्ष्यतावच्छेदकसत्वे इष्टापत्त्या नातिव्याप्तिरित्या राम०
शयेनाह यथासंभवमिति तथा चान्यतरोन्नायकत्वस्य दूषकतावीजतया प्रत्येकोन्नायकस्यालक्ष्यत्वमेवेति भावः ५२
व्याख्यायां तदेत्यादीति तदा वायुरित्यादीत्यर्थः पर्वतेत्रापि पर्वतकल्पद्वयेपि एकसंबंधेन साध्यसाधनभावे साध्यता

वच्छेदकहेतुतावच्छेदकान्यतरसंबंधेन साध्यसाधनोभयाभावस्यानवच्छेदकत्वान्वयित्वमतआह भिन्नसंबंधेनेति उक्तपर्यइतिह्
चिदित्याद्यर्थ इति यावत् तस्मादिना विशेषणताविशेषेणानिवर्त्तत उक्तस्य संग्रहः हेत्वादिकास्तिकमिति आदिना वक्ष्यमाणरीत्या
साधनस्य साध्यमिति यथाश्रुतत्याग एव साधनव्यावर्त्तकत्वस्य मत्वेः प्रदर्शनमित्यस्य परिग्रहः निष्कर्षमिति वदतां मतेमि
तिशेषः यत्से प्रकृत्तपक्षे ऽवच्छेदकान्यत्र तदुन्नापके ऽनुयाधावतिप्रसंगवारणाय तदुन्नापके पर्वतत्वाद्युन्नायके पर्वतत्वादेर
पिस्वाभावाभावत्वादयाख्येति विलक्षणेति व्यावर्त्तकधर्मदर्शनव्यावर्त्तेरित्यर्थः बोधस्यापि समूहालंबनबोधस्यापि अप्र
सिद्धमिति प्रत्येकबोधत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे नोभयप्रकारकबोधत्वस्य तथात्वादिति भावः तादृशेति तन्मात्रप्र
कारकेत्यर्थः तेन समूहालंबनमादाय नातिप्रसंगनिरासः धर्मितावच्छेदकेनेति तज्जातीयाधीवैशिष्ट्यं सामानाधिकर
ण्यरूपं तथा चाप्यधर्मितावच्छेदकविशिष्टवृत्तित्वयाग्रहस्याभावात्तादृशबोधविरोधीत्यस्यानुषंगेणालाभः दीधितौ अ
भावोन्नायकत्वमिति अभावोन्नापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः एवमग्रेपि अत्रापि पक्षे अभावोन्नायकत्वं बोध्यं
नान्यत्र तदुन्नायकेनातिप्रसंगः व्याप्यांतत्र विरुद्धस्यैव हेत्वकादीनि आदिनात्र वृत्तिसाध्यकपरिग्रहः भ्रमासंभवे

म॰प्र॰ इतिष्कचिदित्यादिस्त्वादीति आदिनाव्यावर्तकधर्मदर्शनव्यावृत्तविरोधित्वाभिर्वचनयोर्ग्रहः अस्मिन्नेवयथासंभवमपि
५२ द्धेः सत्प्रतिपक्षस्यचोन्नायकत्वस्यगमनायेति अस्मद्धेत्पग्निमेराम्बयः अस्यार्थेति अवृत्तित्वघटितमित्यर्थः ततत्वरूपनाव 196
43 छेदकंतत्रचप्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यहेतुकस्यत्वेचसमवायेनेतिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनतादृशाभावविवक्षायामिदं सं
योगेनेतिसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनतादृशाभावविवक्षणेवोध्यं व्यतिरेकिणिधर्ममात्रइतियक्षानित्यादिः संयोगेनरूपा
भावस्यकेवलान्वयित्वादितिभावः दीधितौसाध्यस्येतिषष्ठ्यंततत्रयमभावोन्नायकेन्यत्राभावान्वितंव्याप्त्यायोचरमेपि
पक्षिचित्संबंधेनेतिकस्येपि आहहृष्टगामित्यादि अन्यत्रापिचेतीति अपिनाभिन्नसंबंधेनसाध्यसाधनभावस्थल
परिग्रहः अन्यतरावरभावेति अन्यतरत्वोपलक्षितवरभावेत्यर्थः तेनधूमवान्वह्नेरित्यादौव्यभिचारेणान्यतरत्वे
नान्यतरवरभावानुन्नायकेप्रत्येकं साध्याभावाद्युन्नायके आर्द्रेंधनादौनाव्याप्तिः एवेमग्रेपितदभावोन्नायकइति गाम॰
यक्षानिष्ठव्यतिरेकिणिधर्ममात्रइतिशेषः दीधितौसाध्यसाधनान्यतरवतीतितादृशान्यतरवह्नौवायुःस्नेहवानगंधवत् ५२
त्वादित्यादौजलत्वपृथिवीत्वादावित्यर्थः व्याप्त्यायोरुन्नायकइतिजलत्वंपृथिवीत्वादावितिशेषः प्रागुक्तरीत्येतिय

न्यतरावच्छिन्नप्रतियोगिताकेऽन्यत्रावच्छेदकतासाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधेनहेतुतावच्छेदकताघटकेनयेनकेनचित्संबं
धेनवातत्तद्विभिन्नसाध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकताघटकसंबंधस्यत्वेयर्वेतोविशेषितयावह्नित्वेवज्ञानवान्हृपरि
त्यागवाघकत्वेविशेषितयाहृपत्वेवज्ञानाभावोज्ञायकेतादृशज्ञानसामग्र्यादावतिव्याप्तिः द्वितीयेसमवायेनवह्नित
वद्ध्रदाभावोज्ञायकेवह्नवयकत्वादौतत्तृतीयेचतदुभयत्रातिव्याप्तिरित्यारवंऽसार्थः यत्तुप्रकृतसाधनाभावभिन्नसा 197
ध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नसाध्याभावात्प्रकृतसाध्याभावभिन्नसाधनतावच्छेदकानवच्छिन्नसाधनाभावाद्वान्य।
त्वेनाभावविशेषणतोनकोपिदोषः भिन्नांतद्द्वयविशेषणतोनधूमवान्द्रव्यात्वित्यादौद्रव्याभावोज्ञायकेमहानसीय
धूमवान्धूमात्वित्यादौमहानसीयधूमाभावोज्ञायकेचनाव्याप्तिरितिकेचित्तदस्केनेच्छितत्पंनावतायिमहत्वेघापि
साधनाभावोज्ञायकत्वस्याप्रदर्शनेनसाधनानुगमासंगतेर्दुरुद्धरत्वात्वह्निव्याप्तककतिवह्निसामग्र्यादा
विविशेषः तादृशोतिमहात्वेवनात्मिकातादृशप्रमाचेत्यर्थः घटगन्धाद्विकतयातरविशेष्यकसमह्वात्वेवन
व्याप्यत्ववत्तद्याप्तित्वेनअतएवयक्षतावच्छेदकस्यसाधनस्यवाप्रमस्यात्यंग्रप्रमात्वेनस्वविशेष्याप्रवृत्तिप्रकारके

म०प्र० मेदकूटस्याभिवेशावश्यकत्वेऽत्रकस्येलाघवासंभवेन लाघवादाहेत्वन्तरणामसंगतमित्यपिदूषणंनिरस्तंमन्नमभि
५५ न्नत्वेनानिवेशात्मचैवंतत्सत्त्वेनप्रमाव्याप्तिनिवेशेप्रमात्वानिवेशनमप्यफलमितिवाच्यंदृष्टत्वात्तेनादृशनिवे 198
शत्वाभावएवप्रमात्वोपादानात् दीधितावन्यतरमात्रोज्ञापकत्वे सत्प्रतिपक्षोज्ञापकत्वमात्रंव्यभिचारोज्ञाप
कत्वमात्रं सत्प्रतिपक्षोज्ञापके वह्निसामग्र्यादौव्याख्यायांत्र वृत्तिपक्षतावच्छेदके तिगगनवद्भूसवत्तवह्नेरि
त्यादावित्यर्थः व्यभिचारोज्ञापके आर्द्रेन्धनादौनोक्तेति नचैवंसाधनमनुपादायापिसाधनवत्तत्त्वस्यशक्तित्वेनो
पादानेऽवृत्तिहेतुकेऽपिसत्प्रतिपक्षोज्ञापकेनाव्याप्तिरितिवाच्यं साधनवतःपक्षसपक्षान्यतररूपतयाव्य
क्तित्वेनपक्षोपादानेपौनरुक्त्यसपक्षोपादानेनत्रसाध्याभावत्रैकत्वासंभवइनितस्यतद्व्यक्तित्वेनोपादा
नासंभवात् साधनेनिरुहसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारोज्ञापकत्वानुरोधेनसाधनोपादानस्याव राम०
श्यकत्वाच्च एतेनदीधितावद्वृत्तिहेतुकदृष्टुपलक्षणामवृत्तिपक्षतावच्छेदककेपिव्यभिचारोज्ञापकेऽ ५५
व्याप्तिर्दूषणंतिकेषांचिदुक्तिः परास्ता उक्तरीत्यात्राव्याप्तेःपरिहर्तुंशक्यत्वात् प्रकारांतरंप्रकोरांतरं॥

वस्तां मज्ञं प्रमेयमात्रस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्रातद्व्याप्यत्वरूपान्यतरत्वोसंभवादव्याप्यत्वात् दाह
दीधितौ पक्षतावच्छेदके साधने चेति तच्छून्यस्येति आश्रयं दव्यनेनान्वितं व्याघ्रवादाह पक्षतावच्छेदकसाधनेति
तथा चावृत्तिहेतुके साधनवतोऽप्रसिद्धावपि तादृशान्यतरवत्तादृशप्रतीतिविशेष्यवत्तस्य प्रसिद्धत्वान्ना
व्याप्तिरिति भावः आद्यायां विशेषणैरिति इतरविशेष्यकसमूहालंबनव्यावृत्तप्रतीतिविशेषणैर्विशिष्यते श
क्तित्वेन समूहालंबनं इतरविशेष्यकसमूहालंबनं दोषः अतिप्रसंगात् द्रव्यत्वाभावो नाप्यके गुणत्वादौ
न द्रव्यं समवायसाधनतावच्छेदकप्रकारकभ्रमसमवाय अतिव्याप्तीति वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमत्वाच्छि
कारकभ्रमविषयवाप्याघात्रयजलादौ साध्यव्यावर्त्तकसाध्यसामग्र्यादावतिव्याप्तीत्यर्थः इत्याशयेने
ति साधनतावच्छेदकमप्युपादाय तत एव प्रमात्मकप्रतीतिविशेष्यवत्त्वाज्ञितत्वेनोपादानात् धूमसमवाय
नातिव्याप्तिरिति भावः मान्यास्तु साधनतावच्छेदकं नोपादीयते एव द्रव्यं विशिष्टसत्तादित्यादौ पक्षतावच्छे
दकं विशिष्टसत्ताचेत्यादिधियं न च ज्ञातित्वेनोपादीयते तद्विशेष्यतावच्छेदकतायां योग्याधिकरणावच्छिन्नत्व

म०प्र० निवेशान्न सत्ताश्रये द्रव्यत्वाभावो व्यापकेऽतिप्रसंगाऽत्याह: दीधितावुक्तेति विकल्पे संयोगेनेत्यस्य व्याप्यतिभावा
५५ र्थे वर्त्तानेच्छेदेनाह व्याख्यायां समवायेनेति दीधितावव्याप्तेरिति सत्ताजातिपक्षको व्यापकत्वेन लक्ष्यत्वादिति भावः २७
65 सामवायित्वादेः समवायानुयोगित्वादेर्व्यभिचारो व्यापक इति शेषः हेतुता घटक संयोगेन धूमावयवस्य धू
मानाश्रयत्वेनाघटकत्वेन वक्ष्यमाणातिव्याप्तिरित्याशयेनाह व्याख्यायां अत्रैव कल्पे इति द्वितीयकल्पेऽस्य
र्थेः दीधितौ नेतरोपि न तत्सत्तायोपि न तु पक्षतावच्छेदकताघटकसंबंधेन पक्षतावच्छेदकप्रकारकेहितताघट
कसंबंधेन हेतुप्रकारकं यत्समूहालंबनं तद्विरोधियावदभाववत्त्वे साध्यव्यावर्त्तकत्वं वाच्यं विरोधित्वं च प
र्यौक्तविरोधित्ववन्निर्वाच्यमतो न कोपि दोष इत्यत आह इत्यादीति स्वयमूहनीयमिति यत्र विषयविशेषेता
दृशसमूहालंबनमप्रसिद्धं तत्राव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति भावः व्याख्यायां उपाधिपदवाच्यत्वादीति आदिनोपाधि
व्यवहारविषयत्वपरिग्रहः तद्व्याप्यत्वेन वह्निव्यापकत्वाव्याप्यत्वेन मान्याभावात् ननु धूमाव्यापके पक्षेतो राम०
वह्निव्यापकस्य स्यायायातपायाघाप्रसिद्धेरिति मत्वमसंगतमत आह वह्नीति मत्वे सति सपक्षभ्या विशिष्टं। ५५

स्यैवत्वसत्त्वाद्वोक्तेरितिभावः नन्वाभासोक्तरीत्यार्थ्यतोविशिष्टमात्यादंव्यतिरेकिधर्मत्वस्यवह्निव्यापकत्वाद्व्याप्यत्वेना
नायासकत्वादित्यिवंदेत्ति नानुमितिप्रतिबंधकतेति ऽभावकत्वघटितज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वेमानाभावादि
तिभावः अस्मदुक्तमितोनिरस्तंचग्रोटिवादेनलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकतयाभा 201
वेपिक्षत्यभावात्तल्लक्षणस्यैवतादृशावच्छेदकत्वस्यवक्तव्यत्वादितिध्येयं दीधितौयत्पक्षधर्मेतावत्रुमितिरनुमिती
त्याद्यग्रिमेरगान्वयः नन्वयर्थवसितेत्यादेयोग्याभावतद्व्याप्याद्यन्यत्वगाहित्वेनव्याप्तिज्ञानाप्रतिबंधकतयाकथम
नुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वमतआहव्याप्त्याप्याद्यर्थोद्यग्राहीरेति साध्यव्यभिचारित्वेनेति य
वोक्तारीत्यातथैवविघटकत्वादितिभावः नन्तरपान्ततेदसहिदत्तायांतु व्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकस्ये
तिसाध्यव्यापकाभावसमानाधिकरणत्वत्वावच्छिन्नघटितस्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः
तेनतद्व्याप्तित्वादेस्तादृशसमानाधिकरणत्वत्वावच्छिन्नाघटितत्वेपिनक्षतिः वस्तुतोव्यभिचारव्याप्यता
वच्छेदकेत्यस्यपर्यवसितेत्यादिग्रन्थेतोपाधित्वयत्तेयायथाश्रुतमेवसम्यक् उभयथापिसाध्यव्यापकाभाव

म॰प्र॰ समानाधिकरणत्वस्य व्यभिचाराद्व्याप्यतावच्छेदकत्वात्सामान्याद्विवक्षितार्थसंगतिः एवं तत्तद्घटितव्यभिचारेणापि
५६ यादृशस्यग्राममस्य नदृषितनिरुक्तोपाधित्वमपि व्याहन्यौपाधिकं मेरुतन्मात्रकं नत्विति तथा च व्यतिरेकित्वस्यानु॰ 202
46 मितिप्रतिबंधकत्वानविषयतानवच्छेदकत्वेपि नक्षतिः न चैवमप्यर्थान्तरं दुर्वारं इतरव्यावृत्तेप्युद्देश्यतया तदसंभ
वात् दीधितौ विशेषणलक्षणं त्विति तत्र शब्दोऽवधारणे व्याख्यायां तादृशमिति सामान्येन नपुंसकमतो न नस्यादिति व्याख्या
दियरामर्षकत्वानुपपत्तिः दीधितावव्याप्तेति साधनाव्यापकत्वसहितमिति शेषः वह्निधूमइति सामान्यतोन्य
वह्निधूमयोर्द्वयोरेव साध्यत्वे साधनत्वं च मत्वाभिप्रेतमित्याशयेनाह वह्निना धूमेन वेति नन्वयोगोलकं धू
मवत्तवह्निरित्यन्वयस्य तादृशलक्ष्यत्वेन तत्रोपाधित्वमिष्टमेवेत्यत आह व्याख्यायां पर्वतत्वेति नि धूमपर्वतस्य प
क्षत्वे पक्षेतरस्य निरुक्तोपाधित्वलक्षणाक्रांतत्वं मिष्टमेवेत्यत आह धूमवत्पर्वतस्येति निरुक्तेति यद्धर्मावच्छि
न्नसाधनाव्यापकत्वं तद्धर्मेत्यर्थः आदिना स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तीत्यादिरूपपरिग्रहः दीधितौ प राम॰
क्षेतरस्येति इदमुपलक्षणं साधनाव्यापकसाध्यवद्वृत्तिमात्रस्यापि बोध्यं इत्यर्थः इति वह्निधूमसंबंधस्या ५६

दिमत्वस्येत्यादिव्याख्यायां साधनव्यापकेति हेतोर्वह्निमानयं साध्यत्वादौ वह्निसामग्र्यादौ व्याप्यस्यारोपितं लक्षणं विवृत्य।
दिनाव्याप्यमारोप्यमर्थः दीधितौ लक्षणान्तरमेदानुमायकं तु नह्यादेनानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेद
कत्वस्यावच्छेदः तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे इति तथा च यत्किंचिन्निष्ठोक्तलक्षणो व्यापकत्वपदं सामानाधिकरण्य
परमिति भावः व्याख्यायां एव साध्यसमानाधिकरणत्वरूपस्य साध्यव्यापकत्वस्य लक्षणाप्रवेशो दीधितौ व्यभिचा 203
रिणः इति साध्यव्यभिचारिणः इत्यर्थः ननु व्यक्तत्वप्युपाधिमद्व्यभिचारित्वेनैव साधनस्य प्रवेशोस्त्वित्यत आह व्या।
ख्यायां न त्विति व्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वेन येनेति तथा च साध्यव्यभिचारित्वेन निवेशे तदनुमानवै
फल्यमिति वस्तुतः उपयुक्तमिति भावः दीधितौ नातिप्रसंगः इति लक्षणोक्तदूषणैर प्रवेशादिति भावः उक्तोपा
धितायत्निरूपणमेव दर्शयति लक्षणस्य साधनतावच्छेदकगर्भत्वं चाह साध्येति नञ्जाव्यत्वेन तन्न हेतुव्यापि
त्वेन तथा च लक्षणस्य साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकगर्भत्वे च इत्यत्र इत्याकांक्षायां लक्षणमित्याका
कांक्षानिवर्तकमिति शेषः वाच्यमिति तथा च नोक्तातिव्याप्तिर्न वा अननुगम इति भावः व्याख्यायां नयेव साध्य

म०प्र०
५७

ज्ञावच्छेदकाद्भिन्नामिमेव एतत्स्यजिज्ञासायामन्वयः तत्साधनेऽकेति वह्नित्वाधवच्छिन्नसाधनकेत्यर्थः यावदुपाधीति।
अयोगान्तकान्यत्वरूनततोऽत्यन्ताभावादीत्यर्थः उपदर्शितमिति। तिनथाचाप्रसन्नयप्रवेश एवेतिभावः केचित्तिपादि 204
नेतिमतोयस्यासत्त्वपनेनान्वयः तन्मातात अन्येत्विपादिनोक्तमनन्तदीधितावुपाधिलक्षणाइति अन्येत्विपादि
नोक्तविशेषः व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषणगायो साधनाव्यापकत्वस्य पक्षधर्मतासंपादकतयोपयोगोऽस्ये
त्येतन्न आह यथाव्याख्यायां सत्प्रतिपक्षोन्नायकतायामिति दीधितौ वादिनामिति अन्येषामिति शेषः व्याख्यायां त्विति।
दितियेनाभासोक्तमनौचित्यं स्यादिति शेष साध्यस्यापि पक्षव्यापकोपाधित्वादिति तथा च साध्यं च नोपाधिरि
तिमूलमसंगतमिति भावः सत्वात्वस्तुगत्या सत्वात् साध्यं च नोपाधिरिति मूले नेति शेषः तदिति उक्तोपाधि
त्वेत्यर्थः दीधितौ परं प्रत्युक्तस्य यतिः स्वं च मरणां तथा च नोपाधिरिति मूलस्योपाधिपदमुपाधित्वविशिष्ट राम०
परं उपाधित्वेन परं प्रतिनोद्भाव्य इति परागामवलिननत्मत्वार्थ इति भावः पक्षः साध्यव्यभिचारानुमाने पक्ष ५७
तत्र स्थापनाहेतौ वैयर्थ्यादिति हेतुनिश्चयेनैव व्याप्तिज्ञानविघटनादिति भावः अनिर्णये चेति तत्र साध्यमे

भिचारस्येत्यनुपपद्यतेमात्याप्तमस्त्वितियस्तोऽव्यापकत्वस्यापियदेवमुक्तत्वेनव्यभिचारसाधनइतिमतंतस्यापरस्तु
णत्वसाधिव्हर्तुसामान्यशीत्वेनसाध्याविशेषस्यहेषकतावीजमाहयक्षइतिसाधनैवव्याप्तानुमीनयक्षेवेत्यर्थःसा
धनस्यव्यभिचारस्यसाध्याभावस्यवासाधनस्यअनिष्ठयइतियक्षेसाधनस्येत्यनघटतेएवंचहेतोविरयनुत्वाप
सहेतुतोःस्वारस्यमपीतिप्राहुःअनुमानेअनुमितिःअतःअनुमितिमात्रोछेदप्रसंगादितिमतलासंगतेःदूषणां 205
साध्यस्योपाधित्वेदूषणंदीधितौकृतमितिसंदिग्धोपाधिकर्तृकत्वस्यहेतौसाध्यव्यभिचारसंदेहस्यएवमेकत्रा
नत्वादितिभावःअसंदिग्धइतिनिर्णीतइत्यर्थःहेतौसाध्यव्यभिचारइत्यनुकूपते ननुहेतौसाध्यव्यभिचारनि
र्णयेतस्यसाध्येसाधनाव्यापकत्वनिर्णयावात्मकतयासाध्येसाधनाव्यापकत्वसंदेहासंभवेनतस्यप्रयुक्तसं
दिग्धोपाधित्वासंभवेपिसाध्यव्यापकत्वासंदेहप्रयुक्तसंदिग्धोपाधित्वेबाधकाभावइत्यतआहव्याप्त्या
यांसाध्यस्येतिहृतिमतइत्यादिस्वव्यापकतायाःस्वस्यव्यापकतायाःप्रसक्तत्वादितिनस्यसाध्यकरेत्यपाः
संभवादितिभावः व्यभिचारव्याप्यस्येतिसंदेहइत्याग्रिमेणान्वयः साधनाव्यापकत्वेतिसाध्यव्यापकत्वेन

म०प्र० षष्ट्यन्तेन व्यापकसंशयेति साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारव्यापकस्य स्वव्यभिचारस्य तदात्मकस्य साध्ये साधनाव्या
५८ पकव्याप्यत्वव्यापकस्य साध्ये साधनाव्यभिचारव्यापकस्य साध्यव्यभिचारस्य तदात्मकस्य साध्ये साधनाव्यापके
व्याप्यत्वव्यापकस्य साध्ये साधनाव्यापकत्वस्य संशय इत्यर्थः दीधितौ अन्वेति अत्र स्वव्याप्यमित्यस्य त्रिभिरेवान्वयः तत्र व्याप्य 206
संशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वे व्याख्यायां तेन व्याप्यसंशयेन संशयेति व्यापकसंशयेत्यर्थः तत्र उक्तहेतुत्वे संश
येजि व्यापकसंशयेन्त्वर्थः संशयविशेषे इति व्यापके त्यादि तदिति व्याप्यसंशयेत्यर्थः हेतुत्वं उक्तहेतुत्वं तत्साहचर्य
व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यं तदिति व्याप्यसंशयेत्यर्थः कारणत्वं व्यापकसंशये व्याप्यसंशयस्य का
रणत्वं दीधितौ तस्यापीति व्याप्यसंशयस्यापीत्यर्थः तद्धेतुत्वात् व्यापकसंशयहेतुत्वात् ननु उत्कटकोटिकव्या
प्यसंशयस्य न तादृशव्यापकसंशयहेतुत्वं संभवति तत्कोटिसहचरितस्य योधर्मवत्ताग्रहहीनधर्मिकत्व पर्यवसि राम
तस्य तत्कोट्युत्कटत्वस्य तादृशधर्मवत्ताग्रहप्रयोज्यत्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् तत्राह व्याख्यायां उत्कटत्वं चेति ५८
ज्ञाते व्याप्यत्वमित्यादिनं गीकारेत्याह विषयतेति दीधितौ कार्योत्कर्षे इति तथा च यादृशविशेषयोरिति न्यायेन तादृश

सामान्यहेतुत्वमावश्यकमिति भावः आरब्धायां व्याप्यसंशयेत्यादि तत्र व्यापकस्य विशिष्टस्य लक्षणाया व्याप्यसंशयहे
तुत्वमप्येतन्मतेऽप्रतिपाद्यमिति न तद्विरोध इति भावः तस्यैव चकारस्यैव तदर्थकत्वेति व्याप्यसंशयहेतुत्वापेक्षत्वेप
यः प्रसंगात्तत्त्वं व्यावर्तयत्यस्यार्थ इति विप्रतिपत्तेरिति अत्र यच्चस्यार्थः प्रयोजकत्वं तेन परोक्षज्ञानस्य निश्चयात्मकत्वमि 207
यमेन विप्रतिपत्तिवाक्यस्य साक्षात्संशयहेतुत्वासंभवेऽपि न क्षतिः धर्मिकोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानसे संशये प्रयो
जकत्वात् उपलब्धिरिति निश्चयरूपार्थः एवमग्रेऽप्युपलब्धिशब्दस्य सर्वत्र निश्चयपरः अत्र विशेष्यरूपाधिकरणे।
ति प्रत्ययस्त्वाश्रयेनाह यत्रेति अनुपलब्धिशब्दात्कथमभावोपलब्धिलाभ इत्यत आह कार्यइति योग्यानुप
लब्धेरभावोपलंभहेतुत्वादिति भावः तयोः तत्कोटिनिश्चयाभावः निश्चयविशेष्ययोः सपक्षविपक्षयोरिति
यावत् अभावनिश्चयस्तस्य न विद्यते भावः सत्त्वं यस्य सः अभावः न दृष्टिधर्म इत्यर्थ इत्याशयेनाह सपक्षवि
पक्षेत्यादि तत्सापेक्ष इति तत्सहकारिक इत्यर्थः कारणसंशयप्रकारतोरक्षणतोऽसंशयलक्षणे एकधर्मिकेति ए
कधर्मिकविरुद्धविविधकोटिकत्वावगाहिविषयकज्ञानमित्यर्थः अत्र मतत्वं घटवत्त्वं वेति घटाभाववान्नित्यादिज्ञाने तिप्रसं

म०प्र० ४९ 49

गवारणाय एकधर्मिकेति एकविशेष्यकमित्यर्थः वृक्ष इति त्वं घटवत्त्वं वेतो घटाभावाद्वि वा नित्यादिज्ञाने ति प्रसंगे कपिसं

योगवानन तद्भाववांश्चेत्यादि समुच्चयात्मकज्ञाने तद्वारणाय विरुद्धेति स्वयं विरुद्धत्वेनोभयविषयकत्वं वक्तव्यमन्यथा

घटरूपद्वयमेतद्विषयकत्वं वा निवेश्यते न घटः विरोधाविषयकसंशयेऽव्याप्तेः नान्यः व्याप्यवत्ताव्याप्यवत्ति 208

त्वभ्रमकालीनसमुच्चयस्यापि वक्तव्यात्याविरुद्धोभयविषयकत्वेन तत्रातिव्याप्तेरपरिहारादिति चेन्न विरुद्धोभ

यविषयकत्वेन विरोधविषयतानिरूपितोभयप्रकारताशालित्वस्य विवक्षणेन संशये विरोधोयस्थितेनात्तप्र

कारतायाश्चानुयस्थितेन तत्संसर्गतायाः सत्वेनाव्याप्तेरभावात् समुच्चये घटादिविरोधाभानेनातिप्रसंगाभावा

च्च न च तत्वं घटाभाववत्त्वादिनिश्चये घटादिविशेधविषयकेतिप्रसंगवारणायोभयपदं न चैवमपि विभिन्न

धर्मावच्छिन्नविशेष्यके न च तत्त्वं वृक्षत्वं घटाभाववत्त्वादित्यादिनिश्चये ति प्रसंगो नातद्वस्थ्यं तस्यापि भिन्न

येरोक्तविशेष्यकत्वादिति वाच्यं लक्ष्यसंशयस्य सामान्यत एकस्याभावेनाननुगततयाऽननुगतलक्षणस्य गम ४९

ववाच्यतया न च तत्तवावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविरोधाविषयतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशा।

लिज्ञानत्वं भूतलत्वावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नसंशयत्वमित्यादिरीत्या विशिष्यैव लक्षणाकरणे नानुपपत्तिरभावात् एवं घ
टवान्न वेत्येककोटिकसंशयस्य तादृशाभेदघटितेतरपरस्परविरुद्धभावद्वयकोटिकसंशयस्यापि तादृशकोटिद्वयघटितत्वेन संश
यलक्षणं बोध्यं न चैवं सामानाधिकरण्येन परस्परविरोधावगाहिकोटिद्वयज्ञानस्य तानिरूपिततदुभयप्रकारताशा 209
लित्वे सति विरोधविषयतानिरू- तत्तदुभयान्यतरप्रकारताशालिज्ञानत्वं संशयत्वमित्यादिरीत्या लघुत्वं धर्मितावच्
छेदकीभूतघटाभावप्रकारकज्ञानस्यापि भूतलत्वावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नसंशयत्वापत्तिरुक्तलक्षणाक्रा
न्तत्वादिति वाच्यं स्वरूपतो भूतलत्वावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नसंशयलक्षणे स्वरूपतो भूतलत्वनिष्ठावच्छेदकतायानि
वेशात् न चैवं तादृशम् द्रव्यत्ववानिति संशयासंग्रह इति वाच्यं जातित्वाद्यवच्छिन्नावच्छेदकताक संशयलक्षणे तादृशा
वच्छेदकतायानिवेशेन तत्र लक्षणान्तरस्यैवाङ्गीकारात् एतेनैकधर्मिविशेष्यकविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं न संश
यसामान्यलक्षणं विभिन्नधर्मावच्छिन्नैकविशेष्यकज्ञानातिप्रसंगात् नानैकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकविरुद्धो
भयप्रकारकज्ञानत्वं विभिन्नरूपेणैकधर्मिधर्मितावच्छेदकीभूतपाविरुद्धकोटिद्वयमवगाहमाना नां ज्ञानानामसं

भ॰ प्र॰ ५० शयत्वप्रसंगात् एकरूपावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वनिवेशे चानिरवच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकताकसंशयासंग्र
५० हः विभिन्नरूपेण विशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकमवगाहमाने ज्ञाने तिप्रसंगश्च दुर्वार इति स्वीयैककोटिप्रकारताघटि 210
50 तधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकघटकीभूतप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव संशयसामान्यल
क्षणं विभिन्नधर्मावच्छिन्नैकविशेष्यककोटिद्वयावगाहिज्ञाने निरुक्तप्रकारताशालित्वाभावान्नातिप्रसंगः एवं च
घटत्वद्रव्यत्वादिकोटिकसंशयस्याप्युक्तप्रकारताशालितयासंग्रहः तत्प्रकारकबुद्धौ जन्यविरोधित्वेन यद्यर्थान्तरप्रकार
कबुद्धौ विरोधितया भावद्वयकोटिकसंशयस्यापि संग्रहः समुच्चयस्य तु सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहि
त्वनियमेनोक्तप्रकारताशालित्वाभावान्नातिव्याप्तिप्रसंगः न चैवं सामानाधिकरण्येन परस्पर विरोधावगाहि
कोटिद्वयविषयकज्ञानस्य संशयत्वं न स्यात् तत्रोक्तप्रकारताशालित्वाभावादिति वाच्यं इष्टापत्तेरिति निष्कृष्टेन
वीनमतलक्षणत्वासंभवात् न च स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकघटकी गम॰ ५०
भूतप्रकारताशालित्वसंबंधेन प्रकारतावज्ज्ञानत्वरूपमनुगतं संशयत्वं संभवतीति वाच्यं तस्य संबंधत्वेमाना

भावात् ज्ञानभेदेन विषयताभेदे निश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकतया संशयीयविषयतायाः प्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वेन सर्व
त्रासंभवाच्च किंच भूतलं घटवदित्यादिनिश्चयस्यापि संशयत्वापत्तिः घटाभावावच्छेदकतया गृहीतभूतलत्वादिप्र
कारक निश्चयस्यापि घटादिप्रकारकज्ञानविरोधितया तादृशभूतलत्वादिप्रकारताशालित्वात् ग्राह्याभावमुद्रया 211
प्रतिबंधकतानिवेशे च भावद्वयकोटिकसंशयासंग्रहस्य दुरुद्धरत्वात् अन्यथा घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यताविशिष्टाया घटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतात्वव्यापकत्वे सति विरोधविशिष्टसंयोगावि
रोधविशिष्टविशेष्यतात्वानुयोगिताकसंबंधावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं घटसंशयत्वं इत्युक्ते भूतलं घटवन्नवा
पर्वतो घटवान्नवेत्यादिनिखिलसंशयसाधारण्यं विशिष्टं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकतानवच्छेदकान
वच्छिन्नावच्छेदकताकत्वोभयसंबंधेन बोध्यं एवं च भूतलं घटवत् पर्वतो घटाभाववानित्याकारकज्ञानस्य न संशय
त्वं तत्र घटाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोभयसंबं
धेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्टत्वाभावात् एवं भूतलत्वावच्छिन्नभूतलत्वावच्छि

म०प्र० न्येघटाघवगाहित्वेनैवाच्यत्वाघवच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्नेघटाभावावगाहित्वेनोत्तानस्यापि न संशयत्वं तन्त्रे घटा
५१ भावप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायो द्वितीयसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यताविशिष्ट
51 त्वाभावात्स्वावच्छेदकत्तानवच्छेदकवाच्यत्वानवच्छिन्नावच्छेदकत्ताकत्वाभावेन द्वितीयसंबंधाभावात्तशेष 212
एवं वदन्त्याहुस्तत्रापि न तथ्यसंशयस्याननुगततयातत्प्रकारकनिश्चयत्वसंशयसाधारणलक्षणानैवचित्यात
किंच भूतलं घटाभाववदिति निश्चयस्यापि संशयत्वापत्तिः तदीयविशेष्यतायाः तान्त्रीयतादृशविशेष्यता
विशिष्टत्वात्तत्तानभेदेन विषयताभेदानंगीकारे संबंधमध्ये स्वनिरूपकत्तानति रूपितत्वस्यांतर्भावे प्यानिस्ता
रात एवं नीलभूतलत्वावच्छेदेन घटावगाहि निभूतलत्वावच्छेदेन घटाभावावगाहिनि संशये ऽव्याप्तिः न च
संबंधमध्ये स्वावच्छेदकत्ताययोस्याधिकरणावच्छिन्नत्वर्यतस्यानिवेशान्नदोष इति वाच्यं तथा सति नील
भूतलत्वावच्छेदेन घटावगाहि निभूतलत्वसामानाधिकरण्येन घटाभावावगाहि निज्ञाने ऽतिप्रसंगा राम ५२
त् एवं च लक्षणे यथासंभवं विशिष्य भूतलत्वादीनां निवेशेनानुपपत्त्यभावादित्यधिकमन्यत्र ॥

त्नितौ दृष्टव्यमिति संक्षेपः संभवादिति व्यभिचारवारणायेति शेषः अयम्वाहितोत्तरत्वमिह साध्यानाधिकरणपविशिष्ट
मिति शेषः ननु लिंगोपहितलैंगिकभानवत्साधारणधर्मोदीनां संशयैर्धर्मितावच्छेदकतया भानेनैव व्यभिचारवा
रणासंभवे गुरुभूतमव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदके न निवेशनीयमत आह साधारणधर्मस्येति स्वरूपसदिति 213
ना दृशानिश्चयानुयायिता वापि संशयोदयादिति भावः तथात्वासंभवात् धर्मितावच्छेदकतया संशयविषयत्वा
संभवात् नादृशानिश्चयस्यानुयायिता विप्रतिपत्तेश्च धर्मितावच्छेदकत्वबाधादिति भावः दी [illegible] ।।।।।।
धितो वदंतीति वदव्यक्तायां वाचीति धात्वनुसारेणासमीचीनं मतमित्यर्थः वक्ष्यमाणमतयोर्वक्ष्यमाणस्वरसे
नासम्यक्त्वादित्याशयः व्याख्यायायथाश्रुतमेवेति एवकारेणास्मद्रुपलक्षणायारत्वस्यान्तत्रापि चकोरेऽनुक्तस
मुच्चायकत्वस्यावच्छेदेन न कोटिद्वयसहचरितत्वस्य न तदभावोभयसहचरितत्वरूपतया न तत्सहचरितत्वे
सतितदभावसहचरितत्वरूपतया वा एवं तत्वस्यार्थतदुभयोगाभावप्रयोजकत्वमत आह न तत्कोटिसहचरितेति तथा चा
वैरुभयत्वप्रवेशे गौरवात् द्वितीयेविनिगमनाविरहेणाकारणतानाद्वयस्याप्रयोजकत्वेऽवच्छेदकगौरवेणानौत्ते

रूपेणाकारणात्ताकिंतत्तत्रतत्संशयेतेत्रतत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनतदभाववत्सहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनचत
त्त्वकोटिसहचरितधर्मयोः पृथगेनभावेनाकारणतावच्छेदकमिति भावः ननु धर्मिणकत्वानिवेशेऽपि निश्चयत्वनिवे
शात्तव्याप्यसंशयासंग्रहइत्यतआह दोषितो निश्चयत्वमिति स्यागात्तत्तदभावसहचरितो द्वैतत्वसंशयेऽपि 214
स्यागात्सवसंशयइष्टएवेतिभावः नोपपुज्यतेनहेतुना वच्छेदककोटौ निवेश्यते नचनिश्चयत्वानिवेशेऽप्रा
मार्ण्यनिश्चयस्येवोत्तेजकतायत्वगौरवमिति वाच्यं व्याप्यसंशयस्यपृथक्हेतुतामतेऽपितस्याश्यकत्वेनत
दंशेसाम्यात् नन्वेवमप्येकेनैवसंबंधेनकोटिद्वयस्यासहचर्यग्रहएकत्रजिलस्यापेक्षणातथाव्याप्यसंशयासं
ग्रहइत्यतआह व्याप्यव्याप्यांशेइत्युपलक्षणमिति लिंगासंदेहस्यव्याप्यसंदेहस्यकथमिति व्याप्यसंशयस्यव्या
प्तिघटकतयालिंगोलौंगिकसाहचार्यप्रकारकत्वेऽपिलिंगाभावेलैंगिकाभावसाहचर्यप्रकारकत्वादिति भा
वः तत्रसाधारणधर्मवज्ज्ञाने साध्याभावसहचरितं लिंगाभावमितिनिश्चयो चयस्याव्याप्यकसंशयोजायतेतेतदा राम
व्याप्यसंशयेलिंगाभाववज्ञानेनसम्भवतस्यतद्धत्तितैंगिकाभावसाहचर्यस्यलिंगाभावांशेप्रकारत्वमपिफलत्व ५२

नास्कन्दयते यत्र च कथं विच्छिन्नता दृशसाहचर्यग्रहस्तत्र व्यापकसंशय एव न जायत इति भावः इत्याकारकसंशयेति इत्या-
कारककोटिद्वयसाहचर्यप्रकारकसंशयेत्यर्थः संशयात्तादृशसाहचर्यप्रकारकसंशयात ननु केवलतादृशसंशया
द्वह्निसंशयो नानुभवसिद्धः न च तादृशसाहचर्यांशे उद्बुद्धसंस्कारसत्त्वे केवलात्तादृशसंशयाद्वह्निसंशयो नुभूयते सोनु- 215
पपन्न इति वाच्यं तर्हि तादृशसंस्कारस्यैवापेक्षणे न तादृशसाहचर्यस्य पूर्वमपेक्षणेन तज्ज्ञानस्यानपेक्षितत-
योक्तानुपपत्त्यभावादेतत्राह स्वरूपत्वाभावे तत्त्वेति स्वरूपं तत्त्वं व्याप्यसत्ताकत्वं व्यापकत्वं व्यापकाभावसत्ताकत्वे
संशयापत्तिरिति तु ज्ञानेकसंबंधेन कोटिद्वयसाहचर्यस्यावलक्षणसंभवादिति भावः केचित्तु वह्निसहचरितप्रकारक-
त्वविशिष्टवह्न्यभावसहचरितप्रकारकत्वेन कारणतोक्तौ विनिगमनाविरहेणाकारणतादृशयापत्तिरतो लाघवाद्वह्नि-
तदभावसहचरितत्वावच्छिन्नप्रमितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकत्वेनैव संशयहेतुता सहचरितधर्मवत्त्वं च विषयितासंबंधेन विशेषणम् इ-
ति व्याप्यसंशयस्य नसाधारणधर्मज्ञानविधया हेतुत्वं संभवत्यपि स्वरूपसंयोगदित्यनेन सूचितम् इत्याहुः दीधितौ प्रत्ये-
कं लिंगत्वतदभावत्वाभ्यामेकैककोटीति वह्नितदभावयोः प्रत्येकमित्यर्थः साधारणेपि सहचरितत्वेपि मिलितयोः

मं०प्र० उभयत्वावच्छिन्नयोः असाधारण्ये उभयकोटिसहचरितताभावप्रतियोगित्वं सत्प्रतिपक्षस्थलेऽ इति एतज्जन्मते सत्प्रतिपक्षो
५३ पि संशायकं तत्र व्याप्यवत्ताज्ञानाभावविशिष्टतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैव तद्वत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वादिति भावः व्या।
53 ख्यायां संयोगसंबंधावच्छिन्नेति दण्डत्वलक्षणां विशेषणताविशेषावच्छिन्नेत्यपि द्रष्टव्यं संयोगसंबंधेनेति दण्डमप्युपल 216
क्षणं विशेषणताविशेषेणेत्यपि द्रष्टव्यं ननु संयोगविशेषणतान्यतरसंबंधेनासिंगात तदभावोभयवत्ताज्ञाने संभवत्ये
वेत्यत आह असाधारणस्थलेऽ इति यत्संबंधेनेति यद्रूपावच्छिन्नयत्संबंधेत्यर्थः तेन संबंधेन तद्रूपावच्छिन्नतत्संबंधेन वि
भिन्नप्रतियोगिकसंबंधद्वयस्यान्यतरत्वेन समसंबंधत्वं न वा प्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति रहोऽभिसंधिः अन्यथा अ
साधारण्ये घटकाभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो धर्मिवृत्तितावच्छेदकसं
बंधयोरैक्याद्विलक्षणो संशयापत्तेरिति दण्डत्वलक्षणां तद्रूपावच्छिन्नसंबंधावच्छिन्नाभावास्यकोटिद्वयमाह
वयेत्यादि तेन तद्रूपाश्रयसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिनो धर्मिवृत्तिताज्ञानस्य संशयहेतुत्वेऽत्र। राम०
नियमसंबंधावच्छिन्नत्वाभावे नित्यत्वानित्यत्वमाह वयं गृहीतं तत्र समवायस्यानित्यत्वभ्रमेऽपि समवाय। ५३

त्वावच्छिन्नसंबंधेन शब्दत्वे शब्दत्वजिज्ञासाज्ञानेनापि शब्दे नित्यत्वसंशयापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यं एकविशिष्टापरत्वमिति नि
याचविशिष्टस्यानतिरिक्ततया न संयोगादिसंबंधेन लिंगात्तदभावोभयवत्ताज्ञानासंभव इति भावः अभिसंधिमुद्घाटय
ति तस्मादिति संशयविषयत्वे इति प्रथमाद्विवचनं अत्रैवच्छेदः तादृशेति धर्मिणि धूमतदभावयोः संशयविषयता 217
वच्छेदकेत्यर्थः अन्यतरसंबंधेनेति तज्जीयपाठोऽवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितान्वितं एवंच संयोगविशेषणतान्यतयाधर्मिता
धूमतदभावसंशयविषयतावच्छेदकत्वमप्यन्यतरत्वेनैवोक्तयुक्तेरिति ध्येयं साहचर्यग्रहेत साहचर्यग्रहसंभवा
त्कथंचिदिति विभिन्नप्रतियोगिकसंबंधद्वयेनोभयवत्वप्रतीत्योभयाभावप्रतीत्याश्च संबंधद्वयस्यान्यतरत्वेन सं
बंधत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य चानायत्याभ्युपगमादिति भावः उक्ताकारकज्ञानाभावेपि लिंगात्तदभा
वोभयाभावकोटिकद्वयसाहचर्यप्रकारकज्ञानाभावेपि तादृशसाहचर्यांशे उद्बुद्धसंस्कारस्यैवापेक्षितत्वेन तत्प्र
कारकज्ञानाभावेपि तादृशसंस्कारसत्वेनोक्तसंशयाद्धि संशयानुपपत्तिरित्याह अन्यतरसंबंधेनेति अभा
वज्ञानेनेति उभयवत्ताज्ञानेत्यपि बोध्यं असंभवादिति विभिन्नप्रतियोगिकसंबंधद्वयेनोभयवत्वप्रतीतेरसंभवा

म॰प्र॰ ५४ भावप्रतीतेश्च विनाश्यत्वतयान्यतरत्वेन संबंधप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरसिद्धेः दृष्टज्ञानाभावेनानुपसंस्कारासं
भवेन तेनापि नोपपत्तिरिति भावः यद्वोक्तानुभवस्यासिद्धत्वाद्दाहान्यतरसंबंधेनाभाववत्तानासंभवादिति ननु भ्रमरू
54 पतादृशज्ञानमस्त्वत आह भ्रमरूपतितादृशज्ञानेनापीति अन्यतरसंबंधेनाभाववत्ताज्ञानेनापीत्यर्थः ४ अपिनाप्रमा 218
त्मकतादृशज्ञानपरिग्रहः ५ नोपपत्तिरिति अत्राप्रसिद्धत्वमसंभवादिति हेतुः स्फुटत्वान्नोक्तं इति ध्येयम् उपाधौ साध
नाव्यापकत्वस्य संदेहितस्य साध्यव्यापकव्यभिचारसंदेहानात्मकतया तस्मात्साध्यव्यभिचारसंदेहो नाविष्कारसं
ज्ञातात्यत आह उपाधाविति तस्य साधननिष्ठोपाध्यभाववत्त्वस्य तथाचोपाधौ यत्र साधनाव्यापकत्व
स्यैव संदेहस्तत्रोपाधित्वविशिष्टस्य साध्यव्यापकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकस्यानिश्चयात्साधनं साध्यव्यभि
चारव्याप्यसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारि नवेति संशयस्ततः साधनं साध्यव्यभिचारि नवेति संशय इति भा राम
वः साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य संदेहात्कथं साधनाव्यापकत्वसंदेहोऽत आह साधनाव्यापकेति न चावय ५४
त्र साध्यव्यापकत्वस्यैव संशयस्तत्र साधनाव्यापकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकस्यानिश्चयात्साध्यं साधनाव्या

यकत्वव्याप्यसाधनाव्यापकोयाधिव्याप्यत्ववन्नवेतिसंशयस्ततः साध्यंसाधनाव्यापकेनवेतिसंशयइतिभावः साध्य
व्यापकत्वसंदेहस्य साध्येसाधनाव्यापकत्वसंशयोयधायकत्वेपिनसाध्यव्यभिचारसंशयाधायकत्वमतआह साधने
साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैवेतिसंशयः विशेष्यविशेषणयोर्मिथःरीत्यासंशयः विशेषणासंशयस्याविशिष्टसंशयहेतु 219
त्वादित्तिभावः एवमग्रेपि दीधितावित्समेवचेति एतादृशरीत्यैवचैतदर्थः उपाधेः साधनाव्यापकत्वसंदेहनाहिता
तसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंदेहादेवतत्रसाध्येसाधनाव्यापकत्वसंदेहस्यस्वीकर्तव्यत्वादितिभावः प्रथमप्रकार
स्यसाधनाव्यापकत्वसंदेहेइत्यादिनोक्तस्यअसंभवादित्यग्रिमेणान्वयः द्वितीयप्रकारस्यचसाध्यव्यापकत्वसंदे
हेत्यादिनोक्तस्य असंभवादित्तिप्रथमेसाध्यव्यापकत्वनिर्णयस्याद्वितीयेचसाधनाव्यापकत्वनिर्णयस्यापे
क्षितत्वादित्तिभावः अत्रेतिइत्याद्यसंदर्भइत्यग्रिमेणान्वयः वस्तुतस्तु अत्रेतिसाधनेसाध्यव्यापकव्यभिचारसं
देहइत्यर्थः सपक्षस्यैवविषयतावच्छेदकत्वेनतस्यचसाध्येनत्यादि प्रथमांतार्थे अन्वयः असंभवादित्तिविंत्वप्रतियो
गितांप्रकारतयानिवेश्यसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततत्तदुपाधिनावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगि

म०प्र० ५५ 55

नाकाभाववद्वृत्तित्वं वाच्यमिति शेषः आर्द्रेन्धनत्वइति द्वयोर्धौ साध्यव्यापकत्वसंदेहः व्योपाधितावच्छेदके साध्यव्यापक
तावच्छेदकत्वसंदेहे पर्यवसानादित्यभावः न द्वयोरिति आर्द्रेन्धनत्ववदित्यर्थः कथमिति इत्यत निराशोपस्य संदेहे प्रतिबंधक
त्वादित्यभावः व्यापकतावच्छेदके ति व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिते त्यर्थः दूषणांतरमाह तादृश्येति व्यापकताव 220
च्छेदकत्वोपलक्षितार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वादिरूपेणेत्यर्थः दर्शनस्य चाभावादिति दर्शनस्याभावाच्चे
त्यर्थः ननु विशिष्टव्योपाधितावच्छेदकाव्याप्युपाधितावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयासंभवेपि व्यापकत्वा
वच्छेदकत्वमात्रेणात एवग्राहि संशये बाधकाभाव इत्यत आह किंचेति सप्रायाधायकत्वसाध्यव्यापकत्वसंशयेपि
हेतौ साध्यव्यापकव्यभिचारसंशयाधायकत्वं कोपप्रसिद्धमिति साध्यव्यापकस्याप्रमेयत्वादेः सर्वत्र सत्त्वादि
त्यभावः धूमव्यापके ति धूमव्यापकतावच्छेदके त्यर्थः असंभवादिति तथा च पूर्वोक्तदूषणमनुवर्त्तत एव। राम०
त्यभावः ननु स्वरूपतः उपाधितावच्छेदकावगाहि निरुक्तसंशयासंभवेपि यत्किंचिद्रूपत्वेन तदवगाहि संशय ५५
बाधकाभाव इत्यत आह आर्द्रेन्धनत्वमनुल्लिख्येत्यादि अप्रयोजकमिति विशिष्टसंदेहे विशेषणासंदेहस्य समा

नविशेष्यतावच्छेदकताकत्वेनैव प्रयोजकत्वादिति भावः इत्यादौ निश्चास्ति यत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वसंदेहकाले केवलान्वयि
न्येवान्यत्र साध्यव्यापकत्वनिश्चयस्तत्र साध्यव्यापकीयोऽभावस्तन्निश्चयात् साधनं साध्यव्यापकाभाववद्वृत्ति न वेति संशया
संभव इत्यस्य परिग्रहः केचित्तु अनुमितौ परामर्शस्येव व्याप्यसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन एव व्यापकसंशये हे 221
तुत्वम् यथा वह्निव्याप्यो धूम इति निश्चयकालीनात् द्रव्यवान्यश्च इति निश्चयाद् द्रव्यवान्न वेति संशयाच्चानुमिते व्यापकसं
शयस्याप्यापत्तेः एवं च विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या व्याप्यसंशयान्न व्यापकसंशय इत्यस्वरसं तत्राहुः इत्यमेव चेत्याद्यु
क्तं परिहरति अन्यथेत्यत्रेति स्वस्य ह्यय इत्यर्थः तस्य च उपाधिव्यभिचारस्य च संदेह इति कथंचिदित्यस्य अग्रिमेणान्वयः तथा च उ
क्तस्थले धूमो वह्निव्याप्यो न वा पर्वतो धूमवान्न वेति संशयात् पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयवद् उपाधिव्यभिचारः साध्य
व्यभिचारव्याप्यो न वा साधनमुपाधिव्यभिचारवन्न वेति संशयात् साधने साध्यव्यभिचारि न वेति संशय उपपादनीय इ
ति भावः उक्तस्थले प्रकारान्तरेणासाध्यव्यभिचारसंशयमुपपादयति व्याप्यत्वसंदेहविषयस्येति व्याप्यत्वसंदेहवि
षयतायत्नस्येत्यर्थः उपाधिव्यभिचारस्येति शेषः संदेहकोटितावच्छेदकीशसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वांशेः संदेहात्

म०प्र० ५६ 56

साधनं साध्यव्यभिचारव्याप्यवन्नवेति सामान्यतः संशयात् कथं चिदिति व्याप्यत्वांशे संशयात्मकस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्या
पकसंशयहेतुत्वांगीकारादिति भावः व्यभिचारेति साध्यव्यभिचारेत्यर्थः साधनाव्यापकत्वसंदेहेन संदिग्धोपाधिमुदाहर। 222
ति मूले यथा मित्रातनयत्वेनेति नैनैव मित्रातनयत्वेनैव तदपि शाकपाकजत्वमपि साध्यमिति तथा च साधनाव्यापक
त्वसंदेहेन संभवतीति भावः उभयस्यापि श्यामत्वस्य शाकपाकजत्वस्य च व्याप्यत्वं याश्यामत्वांशइति नच साध्यस्यानुपा
धितया कथमेतदिति वाच्यं तद्रूपावच्छिन्नसाधनेतद्रूपावच्छिन्नस्यानुपाधित्वेनादोषात् विषयत्वं वेति मान्यात्कय
घेकविशिष्टापरत्वरूपेणोभयत्वेन साध्यतान्तराद् एकेति श्यामरूपशाकपाकजत्वयोरेकसंबंधेनावृत्त्यानैकसंबंधे
नोभयत्वेन साध्यत्वं संभवतीत्येकविशिष्टापरेत्युक्तमित्याहुः शिधितैए केकस्य प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य साध्यस्यापि
भिन्नरूपेणोपाधित्वे बाधकाभावादिति भावः मत्वेऽप्येवमिति साध्यप्रयोजकशाकपाकजत्वस्य साधनाव्याप
कत्वसंशयेन संदिग्धोपाधित्वे सामग्री वह्निसामग्री निश्चयादिति तथा च साधनाव्यापकत्वसंशयासंभवेन राम
वह्निसामग्र्यानसंदिग्धोपाधित्वमिति भावः नच शाकपाकजत्वेपि तथात्वाहअत्रत्विति व्याप्येति स्यात व्यभि ५६

न्यनेवान्वयः श्यामत्वप्रयोजकशाकपाकजत्वेन व्याप्यस्यानवधेयायनीयं त्वत्र इति निश्चयविषयत्वेनाभिमतयोर्मित्रा
तनयत्वशाकपाकजत्वयोः अभावादिति तथा चात्र शाकपाकजत्वे साधनाव्यापकत्वसंशये वाधकाभाव इति भावः सा
ध्यव्यापकतासंशयेन संदिग्धोपाधिमुदाहरति यथा तत्स्येति व्याख्यायां कथमिति साध्यव्याप्यहेतुव्यापकत्वे
न साध्याव्यापकत्वसाधनादिति भावः सन्देहस्थायहरति अनुकूलतर्कानवतारे तत्त्वादि उभयसन्देहेन संदिग्धो
पाधिमुदाहरति मित्रत्वे यथेति साध्यव्यापकतासंदेह साध्यव्यापकतासंदेहेपि अपि ना साधनाव्यापकत्वसमुच्च
यः दीधितौ तत्त्वानमिति प्रतिबंधकमिति लिंगविपरीतेनान्वयः नाम इति अत्र माभूदिति पाठे न भवतीत्यर्थः इ
त्यभिप्रायेणाण्तदर्थबोधनेच्छया व्याख्यायां तेषां प्राचां तज्ज्ञानार्थं व्याप्यत्वज्ञानज्ञानोर्थे तद्भावने व्याप्यत्वज्ञानोद्भावने
न वीजमन्वेयीति तन्मते ज्ञायमानं सपक्षदनुमानविरोधितस्यैव हेत्वाभासत्वेन तस्य हेत्वाभासत्वाभावात् सन्देहेन साध्या
रोपेनासाधकता साधकत्वासम्भवादिति भावः स्वस्यापि प्रतिवादिनोपि दीधितौ वस्येति संदिग्धोपाधेरित्यर्थः आ
धस्यानुक्तविशिष्टान्यथाख्यातोमाह व्याख्यायां साध्यव्यापकत्वेति दीधितौ वाधोन्नीतेतीति उदंचयपावधारणां नन्वित्यादि

म.प्र. ५७ वक्ष्यमाणावतारणिकायां वाथोन्नीतपक्षे तत्त्वोपाधिस्थलीयतत्त्वाभावार्थे पक्षोक्तदूषणेति एवं च मत्येय भवन्निष्ठेतरस्याप
भवन्निष्ठेनरस्य मारणात् इत्यर्थो बोध्यः व्याख्यायां यौनरुक्त्येतिनापि व्याप्तिविरहरूपतयेत्यादिनेत्यादिः ननु व्याप्यत्वासिद्धे
57 तर्भावस्त्यग्रिमस्य व्याप्यत्वासिद्धानन्ताराद्दूषकत्वमित्यर्थेकतया व्याख्येयत्वेन यौनरुक्त्यप्रसक्तिरेव नास्तीति कथं तत्परि 224
हारायावतारणमित्यत आह व्याप्यत्वासिद्ध इति यथाश्रुतार्थेति व्याप्तिविरहेंतर्भावरूपार्थे तथार्थः इदमुक्तमिति तथा
च यथाश्रुतार्थमादाय प्रसक्तयौनरुक्त्यपरिहारायावतारणान्न दोषः इति भावः सोपाधित्वज्ञानस्येति औपाधिक
त्वज्ञानस्येत्यर्थः इत्यादिना मत्वेनेति शेषः तत्र औपाधिकत्वज्ञानप्रतिबंधकत्वे दूषणादानं भिन्नधर्मिकतत्तयो
पाधित्वप्रकारकज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वासंभवरूपदूषणादानं असंगतमिति अनुक्तोपातं मनासि
ति भावः तदभिप्रायेणैव औपाधिकत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाभिप्रायेणैव अग्रे एवमप्युक्तासंगतिस्तदवस्थे
व औपाधिकत्वज्ञानस्य साधनविशेष्यकत्वाव्यापकसाध्यव्यापककत्वज्ञानरूपतया व्याप्तिज्ञानभिन्नध रम० ५७
र्मिकत्वाभावादिति चेत्तत्रैकेचित् मतत्वस्यौपाधिकत्वपदस्याविनयादिप्रघट्टिकानिष्ठार्थे विहितप्रत्ययघटि

ततयोपाधित्वप्रकारत्वे नौपाधिकत्वज्ञानस्योपाधित्वप्रकारकोपाधिविशेष्यकज्ञानरूपतायामभेदेन भिन्नधर्मिकत्वान्नासंगति
रित्याहुः नवीनास्तु औपाधिकत्वज्ञानस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां कस्यचिद्धर्मिणो ज्ञानं परतया भिन्नधर्मि
कत्वमित्याहुः नन्वनौपाधिकत्वज्ञानप्रत्यक्षमौपाधिकत्वज्ञानाभाववत्वाभावात् तन्न ग्राहकतया चेति असंभवादिति। 225
औपाधिकत्वज्ञानाभावस्यानित्यत्वेन तत्प्रतिबंधकत्वासंभवादित्याशयः दीधितौ सोपाधित्वज्ञानस्येति तद्रूपोपा।
धिकत्वज्ञानस्येत्यर्थः व्याख्यायां त्वस्यासंगतिरिति पर्यवेयश्च कारणाज्ञानविघटकतयैव प्रतिबंधकत्वोक्त्यास्य तं
प्रतिबंधकत्वस्यानुक्तत्वेनानुक्तोपालंभापत्तेरिति भावः अर्थमाहेति व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेत्वाभासे उपाधेर्व्याप्या
घभावानात्मकत्वेनांतर्भावासंभवादिति भावः अंतर्भावासंभवादिति उपाधेर्व्याप्तिज्ञानाभावस्वरूपत्वाभावादित्ति
भावः एकेति साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वेत्यर्थः दूषणोनैवमस्य त्वस्येत्यादिमत्वतात्पर्यविषयीभूतेन विरो
ध्यविषयकत्वरूपदूषणेनैव अन्यस्यापि साधने साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्यापि पुनरोपाशंकनमिति नचेत्यादिना सा
धने साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने प्रतिबंधकत्वाशंकनमित्यर्थः नचेदं केति पुनराशंकेत्यर्थः भिन्नध

म.प्र.
५८
58

मिकत्वमेवेतिएवकारेणाविरोधविषयकत्वस्यावच्छेदः तदेवभिन्नधर्मिकत्वमेव व्यभिचारः स्यादित्तिसाध्यव्याप्यया
त्साध्यस्य न तु तितद्व्यभिचारित्वस्य साध्याद्यौ सत्वेन तत्रयथाश्रुतस्यसाध्याव्याप्यकत्वरूपस्यचसाध्यव्यभिचा 226
रित्वास्याभावेनव्यभिचारइतिभावः अत्रकेचित्तु नद्दन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपिव्यभिचारइतितन्तुरुषयपक्षेपि
साध्यव्याप्याव्याप्यकत्वाभसंभवेनाद्येवहुव्रीत्यसमरणामफलमेवेतिवदन्तितत्रसततनद्वन्निष्ठाभावप्रतियो
गित्वस्यतत्रत्वव्यभिचारित्वाव्यवहारनियामकत्वाभावात्अन्यथापृथिवीत्वंद्रव्यत्वव्यभिचारीतिव्यवहारायतेः
प्रकृतानुसृतिरितिइदमुपलक्षणंवहुव्रीहित्व असाध्यव्याप्याव्याप्यकत्ववतिगगनादौसाध्यव्यभिचारित्वा
भावेनव्यभिचारोपिदुष्टव्यः निर्धारणमितिसर्ववाक्यंसावधारणमितिन्यायसिद्धनिर्धारणमित्यर्थः योन
नहन्त्वमितितेनापिसाध्यव्यभिचारात्तानद्वैवदूषकत्वस्यप्रतियादनादितिभावः उभयनिर्णयात्साध्यो एम०
पाधिव्यभिचारनिर्णयात् दीधितौविशेषदर्शनेरूपत्वेनोपयुक्तताः तिस्रव्यभिचारांशज्ञाननिवर्त्तनादि ५८
तिभावः ननुविशेषदर्शनं व्याप्यदर्शनमेवमानसोव्यभिचारनिश्चयप्रत्यक्षालौकिकप्रत्यक्षमेवतथाचान्नो

किकप्रत्यक्षसामग्य्रपेक्षयाऽनुमितिसामग्य्राबलवत्वात्तदानीं साध्यव्यभिचारानुमितिरेव स्यान्नानुमानस्य साध्यव्य
भिचारनिश्चय इति चेदत्र केचित् विशेषदर्शनपदेन व्याप्यदर्शनपदेन किंतु व्यभिचारावच्छेदकधर्मदर्शनपरं तथा च त
द्दशायामनुमितिसामग्य्रभावेन मानस्य साध्यव्यभिचारनिश्चये बाधकाभावादित्याहुः वस्तुतस्तु विशेषदर्शनप
दं व्याप्यदर्शनपरमेव समानविषयेऽलौकिकप्रत्यक्षसामग्य्रा अप्यनुमितिसामग्य्रीतो बलवत्वान्नोपदर्शि
तानुपपत्तिः समानविषये अलौकिकप्रत्यक्षसामग्य्रपेक्षयानुमितिसामग्य्रा बलवत्वाभिप्रायेणाव्यवहि
तिकव्यंजनमित्येव सांख्यायां यदितिसदनम्यर्थः प्रतियोगित्वमनुमानान्वितं दीधितौ साध्यसंबंधितेति अत्र
स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः सोपाधिसाधनघटितत्वात् अप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धिः सा
धनेतरघटितनादृशव्याप्तिविरहत्वानस्य प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधितया प्रकृतानुपयोगात् साध्यवदन्यावृ
त्तित्वरूपव्याप्यभावस्तु व्यभिचार एवेति यद्धेत्वाद्दिनाथोन हेतुमतत्वाद्दृशव्याप्तिविरहपरित्याग इति ध्येयं
ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्याभावरूपस्य व्याप्तिविरहस्योपजयनासंभवे यत्स्वव्यापकसाध्यकत्वस्य 227

म॰प्र॰
५९
59

स्वस्मिन्नप्रसिद्धस्योन्नयनसंभवे कथं तत्त्यागः तद्रूहस्यापि स्वहेतुकानुमितिजनकत्वेन साध्यांशे स्वव्यापकत्व
मानविरोधितयापेक्षणात् अत आह नत्विति व्याख्यायां प्रतियोगित्वस्यापि तद्रूपव्यभिचारस्यापि तत्प्रतिबंधकते
तितादृशव्याप्तित्वेन प्रतिबंधकत्वेत्यर्थः आहुरित्यन्तेन नव्यानां मतमाह दीधितौ साध्यव्यभिचारित्वमिति अन 228
मेयमित्यग्रेतनेनान्वयः तथा चैतदभिप्रायक एव यद्धेत्वादिग्रंथ इति भावः व्याख्यायां धर्मत्वमित्यादि
अत्र व्याप्तेः साध्यतावच्छेदके तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भतया साध्ये तादृशाभावप्रतियो
गित्वं विहाय साध्यतावच्छेदके तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साधितमिति भावः दीधितौ नव्या
इति अत्र साध्ये साधनाव्यापकत्वस्यापि व्यभिचाररूपतया यद्धेत्वादिग्रंथे व्यभिचारानुमानाद्व्याप्तिवि
रहानुमानस्य पक्षधर्माभावासंभवोऽस्वरसो बोध्यः अत्रेदमवधेयम् उक्तरीत्या स्वव्यापकसाध्यसामानाधि
करण्यरूपव्याप्यभावस्य स्वव्यापकसाध्यकत्वस्वघटितान्वयनमसंभावि एवं साध्यसंबंधितेत्यादिव्याप्तिवि राम ५९
रहोन्नयनमपि न सम्पन्नं व्याप्तिवादे दीधितिकृतैव तस्याः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वघटितत्वं स्वीकृत

स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तियावत्साध्यासमानाधिकरणाकत्वरूपतायाव्यवस्थापनेन स्वरूपघटि तत्तयाऽननुगमेनवि
शिष्टसाधनतावच्छेदकानांनिवेशनीयतयाव्यभिचारिणाप्रत्तियोग्यप्रसिद्धसाध्याप्रसिद्ध्यवदत्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्य
वद्वृत्तित्वविरहोऽन्वयनमप्यसमंजसंतदुन्नयनेपिसाधनेविशेष्यविशेषणाभावानायत्ताव्यभिचारसाध्यसामानाधिक
रणयोभयप्रकारकस्यानुमितिजनकज्ञानस्योक्तविशिष्टाभावप्रकारकज्ञानाप्रतिबध्यत्वसंभवेनव्यभिचारमात्रसा
धनेनैवचानुमितिजनकज्ञानप्रतिबंधसंभवेनचविशिष्टाभावोन्नयनस्यनिष्प्रयोजनत्वात तस्मादुपाधेर्व्याप्तिवि
रहोन्नायकत्वंनसंभवत्येवेत्याशयेनमतान्तरंतत्राव्याप्तिविरहोन्नायकतयावेतिवाकारेणास्मिन्पक्षेनास्याःस्वव्याप्तिवा
यद्वेत्यादिनाव्यभिचारोन्नायकस्वपक्षएवनिर्भरःकृतइतिव्याख्यायांव्यभिचाराद्यनुमानःइतिमेयत्वंवह्निव्यभिचारि
वह्निसामग्रीव्यभिचारित्वादित्याद्याकारकउपपद्येःअत्रेतिनचसाधनेत्यादिग्रंथमध्येस्वैवतद्भावार्थमाहेत्यर्थःअतएवव्या
प्तिविरहोन्नयनेपिसाधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधित्वव्यभिचारोन्नायकत्वादेव मूलेऽवृत्तिगगनादेरितिप्रत्ययात्तयाऽऽदृत्याशये
नाहगगनादेरितीतिकेचित्तुगगनादविरस्येवपाठःगगनादेर्याक्तियाठेअवृत्तिगगनादावित्यादिनेतिशेषःदूषणं

म·प्र·
६०
60 साध्याव्यापकत्वं वक्ष्यतीति अन्यथा साध्यव्यभिचाररूपसाधव्याप्यगगनादावसत्वेन साधनाव्यापकत्वं वक्ष्यमाणमसंगतं
स्यादिति भावः व्याप्तिविरहोऽत्र यत एव तद् उपाधित्वस्याभिप्रेतत्वे संयोगादौ साधनाव्यापकत्वादिति न संगच्छते साधनव
तिगगनादौ संयोगाभाववद्वृत्तित्वस्याभावादत आह दीधितौ व्यभिचारस्य चेति व्यभिचारास्फुरणादशायामिति अयो 230
गोलकवृत्तिधर्मे च धूमव्यभिचारास्फुरणादशायामित्यर्थः एवं च मत्वेऽउपाधिरित्यस्य तत्त्वग्रहेण व्याप्तिधीप्रतिरो
धकस्य घेरिति ध्येयं व्याख्यायां अयोगोलकवृत्तीत्यादि तथा च यत्र हृदत्वादौ धूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहो तत्र
त्र वह्न्यभाववद्वृत्तित्वमपि वर्त्तत इति तस्य साध्यव्यापकत्वमिति भावः अस्यैव साधनाभाववद्वृत्तित्वस्यैव अत्र साध
ने आर्द्रेन्धनव्यभिचाररूपसाधने व्यभिचारः धूमव्यभिचारव्यभिचारः तत्साधनेति आर्द्रेन्धनव्यभिचाररूपसाध
नेत्यर्थः संभवात् तत्र संभवात् आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वधूमव्यभिचारत्वव्यभिचारिवह्न्यभाववद्वृत्तित्वव्यभिचारि ग्रं०
त्वादिति व्यभिचारानुमाने आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वाभाववद्वृत्तित्वस्योपाधेः संभवादिति यावत् तथाविधेति सा ६०
धनाभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः अस्य आर्द्रेन्धनादेः तस्येति पाठेऽप्ययमेवार्थः तत्रापि व्याप्यत्वाभावसाधनेऽपि सत्वे

वीतिसंयोगादत्यादि साधनव्यापकत्वासंभवादितिसंयोग एवेतरसत्वेनव्यभिचारादितिभावः यदर्थमिति एवंयस्योक्त
स्योपाधेः सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे सत्प्रतिपक्षेनुप्रवेशनापत्तिरूपदोषस्य निराकरणार्थमित्यर्थः व्यभिचारो
न्नायकत्वेनेति सावधारणोन तदुक्तदोषनिराकरणं दीधितौ सिद्धेरिति प्राचीनमते विरुद्धहेतुद्वयपरामर्शोऽनयोरे 231
कतरं बाध्यमिति न्यायेनाप्रामाण्यसंशये हेतुद्वये व्यभिचारसंशयद्वारा साध्यतदभावयोर्मानससंशयरूपजननेन स
त्प्रतिपक्षस्य दोषत्वादिति भावः ननु संदिग्धोपाधिनोक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षविच्छेदसंभवेन किं तेनेत्यसंगतमत आह
व्याख्यायां तथा चेति संवलनाधीनेति अनयोरेकतरमित्याद्युक्तरीत्येति भावः सत्प्रतिपक्षेति उक्तरीत्येत्यादिः अभ्य
स्यान्वेनेति उपाधिसंशयाधीनव्यभिचारसंशयेऽपि प्रतिहेतुसंवलनाधीनव्यभिचारसंशयानपायादिति भावः दूष
तास्वाभाव्यात् दूषतात्याभावेन वैफल्यात् अनुमितिप्रतिबंधेनैवेति तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयेत्यादि एवको
रिणोक्तरीत्या व्यभिचारसंशयद्वारा दूषकत्वव्यवच्छेदः सत्प्रतिपक्षविच्छेदकत्वं साक्षादनुमितिप्रतिबंधेन सत्प्रति
पक्षोन्नायकत्वस्याऽसम्भवादिति शेषः तथा च सत्प्रतिपक्षविच्छेदरूपसंदिग्धोपाधिफलाभावेन संदिग्धे

म·प्र· वैफल्यं तत्र वापि दुर्वारमिति भावः आहेति संदिग्धोपाधिवैफल्यनिरासार्थमाहेत्यर्थः न च स्फूर्त्तौ व्यभिचारास्फूर्त्तौ ततः निरु
६१ ध्याप्यादेस्फूर्त्तिः न स्यादिति पत्रेष्टापत्तेस्संभवादाह एवमिति समानेति इदं च सामग्रीविशेषणं समानत्वं प्रकृतसा॥ 232
61 ध्यानुमापकहेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानजनकसामग्रीसमानकालीनत्वं पक्षधर्मतोन्नायकेति पक्षधर्मतया
न्नायकेत्यर्थः दीधितौ सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबंधकस्य साध्याभावव्याप्तिपक्षधर्म
तयोस्सव्यतिरेकज्ञानस्य जननेत्यर्थः व्याख्यायां प्रतिबध्यपरामर्शेति प्रतिबध्यप्रकृतसाध्यानुमितिजनकप्रकृत
साध्यहेतुपरामर्शेत्यर्थः एवमग्रेपि तदुन्नायकत्वं सत्प्रतिपक्षस्य बाधस्य वोन्नायकत्वं दीधितौ व्याप्त्यादिप्र
तिसंधानस्येति निरुक्तसामग्रीसमवधाने चेति शेषः व्याख्यायां तदुन्नयनात् उक्तान्यतरोन्नयनात् दीधितावनु
मितिप्रतिरोधादिति सत्प्रतिपक्षोन्नयने साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानेन बाधोन्नयने च साध्याभाववत्पक्षज्ञा राम०
नेनानुमितिप्रतिबंधादिति भावः अग्राह्योपाधेस्सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनापि दोषत्वे मूलोक्तः सत्प्रतिपक्षेण। ६१
दूषकत्वमनुपपन्नमिति स्वरूपदोषादुर्वार एवेति चेन्न पक्षे हेतित्वग्रहे साध्यव्यापकत्वसंशयेन तदनुमानेऽवनद्वसत्प्रतिप

सोऽपि तस्यानुमानवैरूप्यापत्तेः व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण दूषकत्ववादिमते साधनव्यापकत्वग्रहदशायामुक्तदोषस्याश्र
यत्वेनैव परिहरणीयत्वादिति दिक् ॥ उपलक्षणाय स्वमसहमान आह वस्तुतस्त्विति निष्कृष्टस्य हेतुसंभवादिति उक्तोपाधिव्य
तिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभाववत्साधकतया तदुपाधिना सत्प्रतिपक्षोन्नयनासंभवेपि धूमो वह्निव्यभिचारी
पर्वतेतरत्वे व्यभिचारित्वात् इत्यत्र त्ववादिनिरीत्यात्व्यभिचारेणाहेतौ साध्यव्यभिचारसाधनेऽसाधारण्येनावकाशे
न व्यभिचारोन्नयनसंभवादिति भावः तस्य च असाधारण्याविपर्ययस्य परोधितौ सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकता
वीजत्वं व्याख्यातं तत्रापि तस्य दूषकतावीजत्वेपि तदाभासत्वं असाधारण्याविपर्ययस्याभासत्वं सत्प्रतिपक्षेति
असाधारण्यस्यैव तन्न दूष्यते श्यामत्वपाकजत्वादेः स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्याविशा
कपाकजत्वादेः प्याः इति निरुक्तप्रमाणाभावत्वादिति भावः तदुन्नयनोपयोगिकमिति तथा च स श्यामो मित्रात
नयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादौ निरुक्तरूपसत्त्वेन तत्स्याभासत्वमिति भावः न चैवमपि काकः श्यामो मि
त्रातनयत्वादित्यादौ तस्याभासत्वापत्तिर्दुर्वारा तत्र तस्य निरुक्तरूपवत्त्वाभावादिति वाच्यं सत्प्रतिपक्षोन्नयनोप

म० प्र० यिकरूपवैकल्यमासाद्याभासनाद्यामिधायने। नत्र तस्य व्यभिचारोन्नायकतयाऽदूषकत्वेन तद्द्वयनौपाधिकरूपवैक
६१ ल्याभावेनाभासत्वाभावात्तदुपाधित्वं सद्घटे अत एवानुपदं वक्ष्यति दीधितिकृत् यत्र यद्दोषोन्नायकतयाऽदूषका
त्वमुपाधेस्तत्र तद्द्वयनौपाधिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वप्रयोजकमिति यश्च व्यभिचाराविति पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्या
दावार्द्रेन्धनाद्यवित्यर्थः एतदिति प्रतिपक्षोन्नयनौपाधिकनिसक्तरूपप्रयुक्तत्वमित्यर्थः अस्तीति सत्वं तद्विरहादि
तिभावः तस्यापि पक्षवृत्तिसुपाधेरपि एतदिति निष्कृतप्रमाणाभ्यत्वेत्यर्थः अभिहितं यदभिहितं विशेषणतद्वि
शेष्यदीधितौ एवंवत्तेदयमित्यादिग्रन्थेऽच यत्रेति द्रव्यं गंधवदित्यादौ अत्र च छेदकावच्छेदेनानुमितेरपि सामाना
धिकरण्यावगाहित्वात् सहव्याप्यव्याप्यान्तमात्रेणेति दीधितौ पक्षायाम्मेकेति पक्षाव्यापकेत्यर्थः आभासत्वमिति पृथि
वीत्वादेरित्यादि तद्विरहेणानाद्वृत्त पृथिवीत्वादिविरहेण पक्षैकदेशेतारद्गुणपाध्याभावव्यतिर्जलादौ तत्पति पक्षेपिस राम
ध्याभावव्याप्यवत्त्वानि नसंपादनेन साध्यसिद्धिप्रतिरोधेपि एकदेशान्तरे पृथिव्यादौ अप्रत्यक्षत्वादिति सामा ६१
नाधिकरण्यमात्रेणाविशिष्टबुद्धौ सामानाधिकरण्यमात्रेणाविरोधिबुद्धेरविरोधित्वादिति शेषः तथाच यत्र

द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण गंधाद्यनुमितिस्तन्नैव यस्माव्यापकविपर्ययस्य पृथिवीत्वादेरुपाध्याभासत्वे
द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन साध्याभावव्याप्यवत्तात्तानेयितत्सामानाधिकरण्यमात्रेण द्रव्यं गंधवदित्याद्यनु।
मितेरुदयादिति भावः विरोधित्वादिति सामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधित्वेद्रव्यत्वच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धा
वपि विरोधित्वादिति शेषः तथा च द्रव्यत्वावच्छेदेन गंधाद्यनुमितौ घटादिदृष्टान्ते गंधाद्यभावो व्यापकं पृथिवी 235
त्वादिकमुपाधिरेवेति भावः॥ व्याख्यायां संभवादिति पृथिव्यादिना पृथिवीतरभेदादेरनुमितिदर्शनादिति भा
वः नाभासत्वमिति एवं साधने व्याप्तिग्राहकतर्कत्वमप्यनुकूलतर्कसत्वे प्रतिहेतौ एवं साधनव्यतिरेकस्य वक्तव्यत्वा।
याधित्वादिति भावः तेनैव प्रयोजकं इति वक्तुमिति एवं साधनव्यतिरेकस्य स्योपाधित्वानुपाधित्वनियतत्वाभावो
त्पादनात्वाभासत्वाप्रयोजकत्वाभावस्याप्युपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः नन्वेतेन शब्देनैव न तु तैर्नोक्तमत आह विशे
षनिषेधेतितेन शब्देनैव तस्योक्ताविन्यादिः एवं साधनव्यतिरेकत्वस्याभासत्वाप्रयोजकत्वनिषेधेत्यर्थः शेष
ति एवं साधनव्यतिरेकत्वस्योपाधित्वेनुपाधित्वे वाप्रयोजकत्वेत्यर्थः निषेधनीतयापवतेन शब्देनैव तयोर्क्तौ

म॰ग्र॰ ६२ शेषाप्यनुक्तानिषेधस्यायेक्षितत्वात्तामेनतेनशब्देनैव तदनुक्ताशङ्क्यान्तरेणानिषेधद्वयं शब्दतत्र अर्थेन आक्षि
प्तिभावः वह्निनेतीति वह्निनेत्यादिनेत्यर्थः दीधितौ न्यायनायां प्रथमे साधने प्रतिहेतौ धूमाभावसाधके व्या
प्यव्यायत्वमभावस्येति एवं साधनव्यतिरेकस्येत्यादि प्रसंगाहितिधूमाभावरूपसाध्यव्यापकत्वेन तस्यानुपा 236
63 धित येष्टायत्तेरसंभवादितिभावः प्रतिहेतौ धूमसाधके आर्द्रेन्धनस्येति प्रसिद्धोपाधेरित्यादि प्रसंगादिति
तस्योपाधितायामविवादेनेष्टापत्तेरसंभवादितिभावः दीधितौ यदंश इति अस्यानुपाधित्वेन नोद्भावनं इत्यस्य
ग्रिमेणान्वयः असौ एवं साधनव्यतिरेकः तत्र हेतुं वक्ष्यति कथासमयवशादिति समयः विचारे इदमुद्भाव्यमि
त्येतिनिर्णयः तादृशसमये बीजमाह एवं साधनव्यतिरेकस्येत्यादिना केवलाचयितिनि एवं हेतौ एवं साधन
व्यतिरेकस्याप्रसिद्ध्या प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावनासंभवान्न मत्प्रतिपक्षमात्रोच्छेदः इत्यत आह व्यापकव्याप्य
व्यतिरेकिणा इति दीधितौ सर्वत्रैव तिव्यतिरेकिणः एवं हेतोः प्रतिहेतुमात्र एव व्यापकव्याप्ययोः उपाधित्वसंभवा राम॰
तदुपाधित्वेनोपद्भावनसंभवात नोपाधिः नोपाधित्वेनोद्भावनसंभावना योग्यः साध्याव्यापकत्वात् इत्यभाव ६२

रूपसाध्याव्यापकत्वात् दीधितावाभावसत्त्वेपीति पक्षसाधनव्यतिरेकस्येत्यनुषज्यते वस्तुगत्यासाध्याव्यापकत्वे
पीत्यर्थः स्थापनायाः पक्षेहेतोः विशेषेति व्यभिचारेत्यर्थः ननु तद्ग्रहद्इत्येवकारार्थः एतदेवाह वस्तुतइत्यादिना
पक्षसाधनव्यतिरेकस्यवस्तुगत्यासाध्याव्यापकत्वेनऽहेत्वाधकाभावउपपन्नआह व्याप्यस्यापाउक्तक्रमेणेति धूमा
भाववत्त्वयोगोलकेवह्न्यभावस्याप्रत्वमितिरीत्येत्यर्थः स्थापनाहेतोः धूमसाधकत्वेनाभिमतवह्निरूपहेतोः ध 237
माभाववतीतिवस्तुगत्येतिशेषः उक्तरूपेति धूमाभाववत्तिवह्निग्रहरूपेत्यर्थः एतस्यविशेषाग्रहेकदेशविशेष
ग्रहेऽन्वयः विशेषाग्रहेतिव्यभिचारग्रहेत्यर्थः दशायामेवेति व्यभिचारग्रहदशायां तेनैवस्थापनाहेतोरसाधक
त्वेप्रतिपक्षोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेरितिभावः व्यभिचारग्रहादितिहेतुतावच्छेदकरूपेणहेतौसाध्याभाव
वद्वृत्तित्वग्रहस्यैवव्यभिचारग्रहतयावह्न्यभावाभाववत्त्वेनधूमाभाववद्वृत्तित्वग्रहेपिवह्नित्वेनतद्ग्रहा
दितिभावः ज्ञानसंभवादितिवह्न्यभावाभावत्वेपस्थितौवह्नित्वस्याप्युपस्थितेरितिभावः वस्तुतरानु
कूलत्वेकसत्त्वेपक्षसाधनव्यतिरेकस्याप्युपाधित्वेनपक्षसाधनव्यतिरेकोनोपाधित्वेनोद्भावनीयइतिसामा

भ० प्र०
६४

न्यतः कथकसमयोन संभवतीति विनेत्यंतं कथकसमयेत्त भीत्याह वस्तुवत्तरेत्यादिने तिनत्वाभासत्वादिति एवं साध
नेवस्तुवत्तरानुपपत्ततर्कसत्वेतिहेतौ एसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वेन एवं साधनव्यतिरेकत्वस्याभासत्वा
प्रयोजकत्वादिति भावः कथमाभासत्वमिति मत्वहृतोक्तं संगच्छत इति शेषः शंधितौ कारंगचिकत्वेनेति।
किंचित्कारत्वमप्रतित्वेनेत्यर्थः व्याख्यायां पूर्वे दोषः नित्यत्वस्य एवं साधनव्याप्यव्यतिरेकस्यासंभवरूपो दो
षः द्वितीयोपि आभासत्वासंभवरूपोपि॥ इत्थं रूपोपाधिवादस्य या व्याख्या रचिता मया तेन ष्ठास्संतु तया सं
तो विद्वांसो निरुपाधयः १॥ भवानंदीप्रकाशेस्मिन महादेवेन निर्मिते विषमोपाधिवादस्य प्रकाशः पूर्ण
तामितः २ सिद्धेश्वरीजयति॥ इति श्रीमत्पुणतांबेकरोपनामकमुकुंदपंडितात्मजमहादेवपंडितविरचिते भ
वानंदीप्रकाशे उपाधिवादस्समाप्तः॥ श्री छ ॥ श्री छ छ छ छ छ रामरामरामरामराम।

श्रो॰